

СЕРГІЙ ЛЕП'ЯВКО

**Козацькі війни
кінця XVI ст.
в Україні**

СЕРГІЙ ЛЕП'ЯВКО

**Козацькі війни
кінця XVI ст.
в Україні**

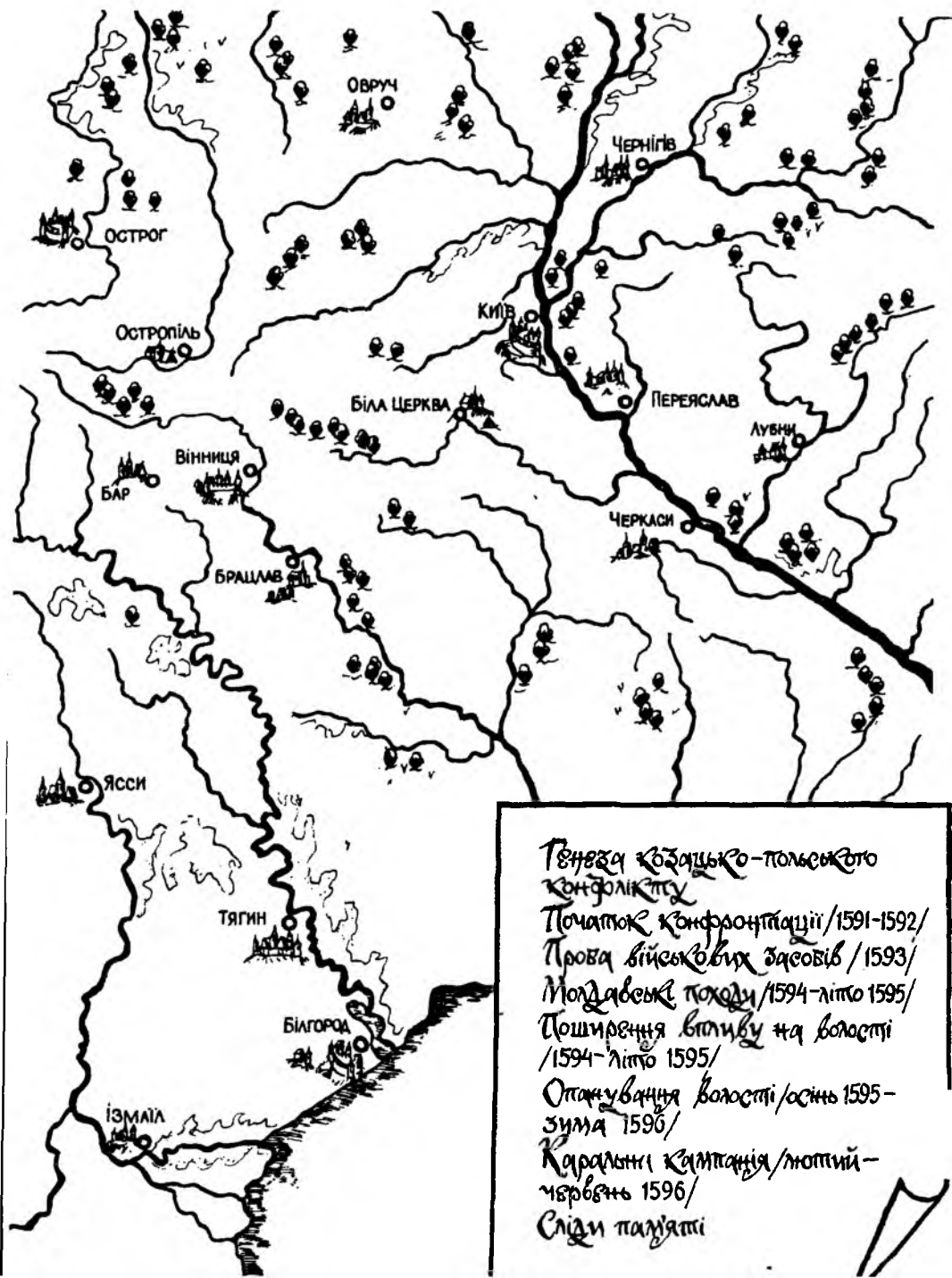
Редактор *Задорожний В. Б.*
Технічний редактор *Притикіна М. А.*
Коректор *Морозова Г. Г.*
Художник *Койдан Л. В.*
Макетування *Семеніхіної Я. Л.*

Товариство "Сіверянська думка"
250013 Чернігів, вул.Свердлова 57

Інститут української археографії та джерелознавства
ім.М.С.Грушевського Національної Академії наук України
254050 Київ-50, вул.Пугачова 12/2

Підп. до друку 02.08.96. Формат 60х84/16. Гарн. Софія. Папір офс. №1.
Офс. друк. Ум. друк. арк. 16,74. Ум. фарбо-відб. 17,05.
Обл.-вид. арк. 14,86. Зам. 6-276

Віддруковано на підприємстві АТ "Книга"
254655 МСП, Київ-53, вул. Артема 25.

Генерал-козацько-польського
 конфлікту
 Початок конфронтації /1591-1592/
 Прова військової засобів /1593/
 Молдавські походи /1594-літо 1595/
 Поширення впливу на волості
 /1594-літо 1595/
 Опанування волості /осінь 1595-
 зима 1596/
 Каральні кампанії /літній-
 червень 1596/
 Сліди пам'яті

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
та ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

СЕРГІЙ ЛЕП'ЯВКО

**Козацькі війни
кінця XVI ст.
в Україні**

Кафедра історії України

Сіверянська думка
Чернігів 1996

Монографія присвячена першому і одному з найбільших козацьких рухів в історії України. У ній докладно розглядаються причини польсько-козацького конфлікту, повстання Криштофа Косинського 1591-1593 років, молдавські походи 1594-1595 років, міжнародні контакти козацтва, його діяльність на території України та Білорусії взимку 1595-1596 років, хід польсько-козацької війни навесні 1596 року, вплив козацьких війн кінця XVI ст. на суспільну свідомість.

Видання призначене для науковців, викладачів, студентів і шанувальників історії України.

Р е ц е н з е н т и:

доктор історичних наук, академік

В. А. Смолій

доктор історичних наук

Н. М. Яковенко

Генеральний спонсор:

А/Т тютюнова компанія ВАТ Прилуки

Спонсори:

Вінницька торгово-промислова палата

Хмельницька макаронна фабрика

Книжка видана за сприянням:

1. Фонду Катедр Українознавства при Гарвардському університеті (США). Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ, фінансується за рахунок благодійних пожертв українських громад США та Канади.
2. Громадських об'єднань "Сіверське земство" та "Благо України".

© С. А. Лепявко, 1996

ISBN 5-7702-0731-0

© Ілюстрації Л. В. Койдан, 1996

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Козацькі війни 1591-1596 років належать до найважливіших подій польської доби історії України. Особливе значення вони мали для українського козацтва, оскільки були одним із ключових етапів його розвитку. Адже в ці роки козацтво вперше піднялося на відкриту соціально-станову боротьбу, реально підкорило своїй владі значну частину території України, почало діяти на міжнародній арені як самостійний суб'єкт військово-політичних відносин, вступило у збройний конфлікт з державною владою Речі Посполитої. Війни кінця XVI ст. відкрили період понад сторічного козацько-польського протистояння, вершиною якого стала Визвольна війна українського народу. Їх дослідження дозволяє глибше зрозуміти, чим було козацтво на початку козацької епохи історії України, чому його вузькостанова боротьба, яка розпочалася з дрібних локальних конфліктів, з часом переросла у загальнонародний рух проти польського панування, чому саме козацтво змогло акумулювати в собі енергію цілого народу.

Джерельна основа для досліджень козацьких війн кінця XVI ст. достатньо репрезентативна. У другій половині XIX – на початку XX ст. у науковий обіг було введено значну кількість документів, які зробили можливими повноцінні наукові студії з даної проблеми. Найбільше їх міститься у таких археографічних виданнях: *Listy Stanisława Żółkiewskiego*, *Arhiwum domu Radziwiłłów*, *Arhiwum domu*

Sapiehów (Т. 1.), Архив Юго-Западной России (Ч. 3.– Т. 1.), Жерела до історії України-Руси (Т. 8.), “Матеріали до історії козацьких рухів 1590-х років”, Dokumenta privitoare la istoria Romanilor (V. 3.– 1, 2; V. 11; V. 12)¹. Багато матеріалів було надруковано у додатках до праць українських істориків, зокрема, Є. Барвінського, П. Куліша, О. Стороженка. Крім того, чимало документів з'явилося поодинокі в різних археографічних збірниках, наприклад лист Наливайка до короля Сигізмунда III², або уривок із щоденника посла австрійського імператора на Січ Еріха Лясоти³. Були видані і першорядної ваги хроніки Й. Бельського і Р. Гейденштейна⁴.

Починаючи з 1910-х років, видання джерел з історії козащини різко зменшується. За останні десятиріччя з'явилося всього декілька публікацій нових документів з тематики козацьких рухів кінця XVI ст. Найбільша з них і, безперечно, найвагоміша за змістом була здійснена М. Антоновичем у додатку до праці “Студії з часів Наливайка” (46 документів з гданського архіву)⁵. У корпусних виданнях джерел до історії України з ватиканських архівів, здійснених А. Великим, теж можна виділити групу документів, яка стосується розглядуваних подій⁶. Та, на жаль, всі вони залишалися недоступними для дослідників в Україні. Радянські вчені (В. Гуслистый, В. Грабовецький, Т. Копреєва) видали за цей час всього дванадцять нових документів⁷. Було також здійснено передруки низки більш ранніх публікацій⁸. Передруки одного з найцінніших джерел (щоденника Еріха Лясоти) в перекладах на польську і англійську мови здійснили відповідно у Польщі З. Вуйцік і у США Л. Винар⁹. Спад видавничої діяльності у цьому напрямку, здавалося б, можна пояснити спадом інтересу до проблеми або вичерпанням джерельної бази. Однак, насправді, українські дослідники просто не мали можливості для повноцінних джерелознавчих студій. Зокрема, не могли працювати в польських архівах, де зосереджена значна частина документів з історії України. Тому поповнення джерельної

бази стало нагальною потребою для проведення нового дослідження з історії перших козацьких війн.

Під час пошукової роботи мені вдалось опрацювати значний масив рукописних матеріалів, які містяться в архівних збірках України, Польщі, Росії і Білорусії. Маються на увазі такі зібрання, як Головний архів давніх актів у Варшаві, Центральні державні історичні архіви України у Києві і Львові, Російський державний архів давніх актів у Москві, Центральний державний історичний архів Білорусії у Мінську, Інститут рукопису ЦНБ НАН України ім. В. Вернадського, відділи рукописів бібліотек імені В. Стефаника у Львові, Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі, Варшавського університету, Ягеллонського університету у Кракові, бібліотеки Польської Академії Наук у Курніку та ін. При проведенні пошукової роботи широко використовувалися праці спеціалістів з джерелознавства і архівознавства – Ф. Вержбовського, В. Іконнікова, Ю. Мицика¹⁰ і, особливо, М. Ковальського¹¹.

Результати наукових пошуків були особливо плідними завдяки роботі у польських збірках, організованої Фондом досліджень історії України Петра Яцика в Канаді. Основна частина виявлених джерел знаходиться у Головному архіві давніх актів у Варшаві у двох колекціях – Архіві Замойських і Архіві Радзивіллів (це історична частина колишнього несвіжського архіву Радзивіллів). Основу першого зібрання склали документи канцлера і великого коронного гетьмана Речі Посполитої кінця XVI – початку XVII ст. Яна Замойського. У другому зібранні знаходяться документи родини Радзивіллів, зокрема великого литовського гетьмана тієї ж доби Криштофа Радзивілла. Слід відзначити, що ряд цікавих для нас документів із цих збірок свого часу вже були введені у науковий обіг. Але дослідження показали, що це була тільки незначна частина матеріалів, які містяться в них.

До найважливіших для розкриття теми архівних колекцій відноситься також корпус актових книг ЦДІА України у Києві. У кожному з інших згаданих вище зібрань руко-

писів кількість виявлених документів відносно невелика, але ці знахідки надзвичайно інформативні. Наприклад, у відділі рукописів бібліотеки Варшавського університету були опрацьовані лист запорожців до короля за жовтень 1589 року і лист Костянтина Острозького до сенаторів Речі Посполитої про початок повстання Криштофа Косинського; у бібліотеці у Курніку – грамота Бориса Годунова до Косинського і протокол останнього допиту Семерія Наливайка та ін. В цілому, проведені пошуки дали можливість суттєво, приблизно в два рази, поповнити джерельну базу дослідження.

Джерела з розглядуваної проблеми включають у себе всі основні види історичних документів. Особливе місце серед них займає різного роду кореспонденція сучасників подій, оскільки вона складає понад половину всіх як опублікованих, так і рукописних матеріалів. Серед відомих осіб кінця XVI ст., які листувалися з приводу діяльності козацтва, були польський король Сигізмунд III, австрійський імператор Рудольф II, папа римський Климент VIII, молдавський господар Аарон, мультянський воєвода Михайл Хоробрий, майбутній цар Борис Годунов та ін.

Владні структури Речі Посполитої представлені серед респондентів урядовцями всіх рівнів. Це, зокрема, канцлери і гетьмани Корони і Великого князівства Литовського Ян Замоїський, Станіслав Жолкевський, Лев Сапега, Криштоф Радзивілл; воєводи київський Костянтин Острозький, волинський (згодом – краківський каштелян) – Януш Острозький, брацлавський – Януш Збараський; київський католицький єпископ Йосиф Верещинський, офіційний патрон козацтва Микола Язловецький, староста черкаський і канівський Олександр Вишневецький, барський – Станіслав Гульський, бобруйський – Ян Бояновський та багато ін. Окрему групу становлять листи діячів козащини – Криштофа Косинського, Семерія Наливайка, Григорія Лободи, Сашка Федоровича (Саська), Матвія Шаули, Федора Полоуса, Станіслава Хлопицького. Визначне місце серед них зай-

має лист Наливайка до короля, який можна віднести до унікальних пам'яток з історії козацтва. Як бачимо, і велика питома вага листів серед джерел дослідження, і короткий перелік їх авторів змушують підходити до епістолярного матеріалу з особливою увагою.

Специфіка кореспонденції кінця XVI ст. в Речі Посполитій полягала у тому, що у ній дуже важко, а часто і неможливо, відділити службову кореспонденцію від приватної. Зрозуміло, що є очевидні випадки, коли у формі листа маємо офіційні документи, наприклад дипломатичне листування і частина кореспонденції між вищими посадовими особами та представниками нижчих щаблів службової ієрархії. Однак більшу частину листування урядовців (принаймні, судячи із збереженої кореспонденції) не можна вважати чисто офіційною. Адже вони були надзвичайно тісно пов'язані між собою особистими і родинними зв'язками. Відповідно, скажімо, листи Жолкевського до Замоїського були одночасно і офіційними донесеннями підлеглого своєму безпосередньому керівнику і неофіційними повідомленнями, оскільки Жолкевський був вихованцем і улюбленцем Замоїського. Те ж саме стосується і листування більшості інших польських, українських та литовсько-білоруських урядовців – воєвод і старост. Тому у листах, писаних із службових мотивів, інформація політичного, адміністративного і військового характеру чергується з новинами про родинне життя, спільних знайомих та ін. І навпаки, здавалось би, чисто приватна кореспонденція містила чимало політичних новин.

Така напівофіційна-напівприватна манера листування посадових осіб забезпечила високий рівень відвертості і фактологічної достовірності епістолярних джерел. Про це свідчать численні випадки, коли матеріал піддається перевірці. Класичним прикладом у цьому відношенні можна вважати опис подій у Могильові наприкінці 1595 року. Литовський канцлер Лев Сапега писав про них з королівського двору до Криштофа Радзивілла: "...того трудно таїти, що в. кн. мц.

(ваша князівська милість – С. Л.) у листі докладати зволите..., що не козаки, але самі люди наші Могильов спалили”¹². Однак, за офіційною версією подій, місто спалили люди Наливайка. Знаючи політичні інтереси і особисті стосунки діючих осіб, можна вирахувати і окремі випадки свідомих дезінформацій адресатів, але це бувало нечасто. Тому, незважаючи на деякі типові штампи, вживані щодо козацтва, листування представників шляхетсько-магнатських кіл є досить надійним джерелом інформації до історії перших козацьких війн.

Серед наративних джерел важливе місце займають хроніки Й. Бельського і Р. Гейденштейна. Їх значення полягає у тому, що вони дають цілісну канву подій і тому тривалий час, разом із опублікованими листами Жолкевського, служили для вчених кістяком історичного матеріалу при дослідженні подій 1591-1596 років. Оскільки обидва автори хронік широко використовували сучасні джерела (Р. Гейденштейн переважно офіційні, а Й. Бельський неофіційні), то подані ними факти і нині дозволяють заповнити деякі інформаційні лакуни. Наративні джерела представлені також кількома іншими хроніками, сеймовими щоденниками і щоденниками окремих осіб. Найбільш важливим серед них є щоденник австрійського посла на Січ Еріха Лясоти. Він дає унікальний матеріал не тільки щодо подій 1594 року, але і щодо історії козащини кінця XVI ст. в цілому. Серед інших джерел іноземного походження – донесення представників папи в Рим, московських послів у Москву, німецьких торгових агентів до Гданська та ін. Інтерес іноземців до козацтва був викликаний насамперед молдавськими походами Лободи і Наливайка та міжнародними інтригами навколо них.

Джерельна база дослідження включає в себе різноманітний актовий матеріал. Найважливіші акти у козацьких справах – це універсали польського короля, а також гетьманів Корони (Польщі) і ВКЛ (Великого князівства Литовського), звернені як до посадових осіб і шляхти, так і до

козаків. Маємо також один унікальний акт договірною характеру – угоду між Костянтином Острозьким і запорожцями у лютому 1593 року. Інші такі угоди відомі тільки з переказів їхніх текстів. Збереглося також чимало чисто службових документів, які дозволяють простежити діяльність органів державної влади проти бунтівного козацтва. Це приповідні листи на збір кінних і піших рот, пописи шляхетських ополчень, фінансові рахунки та ін. Специфічну для Речі Посполитої групу джерел становить документація шляхетських сеймів і сеймиків: конституції сеймів, інструкції на сейми, звернення сеймиків до воєвод, гетьманів і короля, рішення про посполите рушення та ін. Значна частина офіційних актів осідала у гродських судових книгах. Актові книги українських судів (насамперед луцькі і володимирські) особливо важливі також тим, що містять величезний фактичний матеріал з місцевого життя. Тільки завдяки цьому є можливість частково дослідити взаємозв'язок діяльності козацтва з іншими соціальними процесами, які відбувалися в українському суспільстві, зокрема із втечами-переселеннями селянства.

Незважаючи на порівняно велику кількість джерел, ми все ж не маємо змоги висвітлити події 1591-1596 років з бажаною повнотою. Хронологічно джерельний матеріал розміщується дуже нерівномірно. Тому деякі з подій можна розписати буквально за днями, але інші доводиться відтворювати гіпотетично на підставі поодиноких згадок. Особливо бідним за кількістю документів є період 1591-1593 років. І це пояснюється не тільки локальністю подій, які відбувалися в основному на Київщині, але і тим, що майже повністю зникли архіви осіб, які брали в них участь – князів Острозьких і Вишневецьких. Збереглися тільки уривки листування цих прикордонних “кролев’ят” і залишається лише сподіватися, що ще якась частина їхніх документів може бути віднайдена.

На початку огляду історіографії відразу хотілось би зупинитися на питанні, яке неминуче постає перед кожним

українським істориком після поступового відмирання “марксистсько-ленінської методології”. Мова йде про те, якими підходами повинен керуватись учений при проведенні наукових досліджень. На мою думку, українська історична наука повинна до кінця пройти етап накопичення і засвоєння критичного масиву фактів (нині у формі своєрідного “стихійного позитивізму”) і лише тоді буде у змозі повноцінно засвоювати будь-які нові методології. Тому представлена на суд читача робота витримана в основному в дусі “описової історії”. І переважно у такому ракурсі розглядається доробок вчених минулого.

Події 1591-1596 років здавна привертали увагу спеціалістів та любителів старовини і становили, на перший погляд, одну з відносно повно розроблених тем історії України. Дослідники традиційно приділяли особливу увагу питанням причин повстань, соціальної бази руху, історичних персоналій, стосунків козацтва і князя Костянтина Острозького, наслідків цих подій.

Українські літописи другої половини XVII – XVIII ст. зображують події з цілком визначених ідеологічних позицій. Козацькі війни 1591-1596 років трактуються ними як боротьба козацтва на чолі українського народу проти польського панування, унії і католицизму. Зокрема, Г. Грабянка пише, що Наливайко розпочав війну “яко син православ'я, ненавидячи новоявлену унію”¹³. Тієї ж думки дотримувалися Ф. Софонович, невідомий автор “Краткого описания Малороссии”, С. Лукомський, О. Рігельман та ін.¹⁴ В останньому із зазначених творів вперше робиться спроба критичного підходу до літописної традиції, зокрема при описі загибелі Наливайка¹⁵, яку літописи переказували як смерть у “мідяному бику”. Варто підкреслити те значення, яке козацькі літописи відводили подіям кінця XVI ст. в історії України: “...з тих пір війна між козаками і ляхами почалась”¹⁶.

Своєрідним підсумком літописного етапу української історіографії стала “История Руссов или Малой России”.

Причини перших козацьких війн невідомий автор вбачає у “від магнатства і духовенства чинимих утисках” у сферах релігійного життя і козацьких прав. Він вважає, що поляки і українці-руси (а український народ і козаки ним ототожнюються, як традиційно ототожнювалися польський народ і шляхта) утворили добровільний і рівноправний союз. Коли ж польська сторона порушила свої зобов’язання і намірилася підкорити Україну за допомогою унії і закріпачення вільного народу, козацтво піднялося на боротьбу. Автор докладно подає легенди про смерть Косинського, гетьманування Наливайка, його підступний арешт і страту магнатами у Варшаві. А “добрий король”, віра у якого така сильна в автора, був безсилий проти римського духовенства і магнатів, які володіли всім королівством¹⁷.

Викладені в “Истории Руссов” історичні оповідання мають мало спільного з дійсністю. Це романтичний образ історії України. Тому значення цього твору для історіографії полягало не у фактологічній достовірності. Своїм яскравим патріотизмом та емоційністю твір мав великий вплив на суспільну думку свого часу. Зокрема, М. Грушевський визнавав, що викладена у ньому історія загибелі Косинського йому, “малому хлопцеві, колись жалем і гнівом стискала серце”¹⁸. Отже не дивно, що праці історіографії першої половини ХІХ ст. – Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, М. Максимовича¹⁹ – в описі і характеристиці повстань кінця ХVІ ст. йдуть за “Историей Руссов”. Причиною війн Косинського і Наливайка вони вважають церковну унію і зображують козацьких ватажків мучениками за православ’я.

Якісні зміни в дослідженні проблеми, як і у всій українській історіографії, відбуваються у другій половині ХІХ ст. З діяльністю В. Антоновича, М. Костомарова і П. Куліша пов’язані поява нових історіографічних концепцій і здійснення великої археографічної роботи. В. Антонович дослідив козацькі рухи 1591 - 1596 років у передмові до ним же виданих в “Архиве Юго-Западной России” “Актах о коза-

ках". Він був переконаний, що "головна причина козацьких повстань полягала в порушенні станових козацьких прав і в порушенні польським урядом і шляхтою общинної їх будови з метою ввести польський порядок, заснований на шляхетстві". Найбільш чутливими щодо цих змін були нереєстрові козаки. "Вони і становили головну силу козацьких повстань, вбираючи в себе і групуючи навколо себе всі випадково зустрінуті сили: селян, реєстрових козаків, запорожців, бездомних шляхтичів, слуг та ін."²⁰

Перший бій новому аристократичному ладу дав Криштоф Косинський. Новий спалах боротьби козацтва В. Антонович відраховує з початку 1596 року. І сприяв цьому Костянтин Острозький, правда "не зумисне, а за збігом обставин". У цей час князь розпочав боротьбу проти підготовки релігійної унії, використовуючи і такі методи, як наїзди на маєтки її прихильників. Тому він доручає Семерину (так у В. Антоновича, про це ім'я мова йтиме нижче) Наливайку, як досвідченому спеціалісту у цих справах, "керувати наїздами на маєтки панів, які утискували на Волині православ'я"²¹. Козацький ватажок перетворився на керівника вже існуючих шляхетських загонів, очолив їхню боротьбу проти уніатів, а потім, тікаючи від покарання, з'єднався з козаками Лободи і Шаули, поповнивши козацтво свавільним декласованим елементом.

Свою схему подій вчений обґрунтував надрукованими у збірнику документами. Це була найперша в українській історіографії тематична публікація документів з історії українського козацтва в цілому і козацьких війн кінця XVI ст. зокрема. Однак слід відзначити, що значна частина наведених актів про шляхетські наїзди початку 1596 року на Волині все ж не має прямого відношення ні до Наливайка, ні до діяльності козацтва в той час. Вони можуть служити прекрасним матеріалом до вивчення іншої проблеми – складного процесу формування козацтва. В. Антонович звернув велику увагу "на ту нову силу, яка внаслідок анархічного стану Польщі повинна була зміцнити козацькі війська, а

саме – на свавільних людей у власному смислі цього слова. Люди свавільні були майже виключно бідні шляхтичі, які поступили на службу до інших, більш багатих, і потім втекли від останніх”. З таких людей і складався загін Наливайка²². Погляди вченого на “свавільних людей” надалі змінилися від різко негативного ставлення до них як до декласованого розбійного елементу до з’ясування соціальної зумовленості їхнього бунту²³.

Велику увагу козацьким повстанням 1591-1596 років приділив М. Костомаров у праці “Южная Русь в конце XVI века”. Виступаючи прихильником общинної теорії походження козацтва, він, як і В. Антонович, вбачав головну причину повстань у постійній ворожнечі общинного вікового ладу козацтва і шляхетського устрою Польщі. Вона вперше вилилась у відкритий конфлікт у повстанні Косинського, яке, однак, не мало підтримки широких верств населення. Та коли з 1595 року у зв’язку із загостренням релігійного питання “козацький рух набував уже релігійного відтінку, хоча і слабкою мірою..., злість козаків на знатних і багатих привернула до них усе дрібне і пригнічене – тепер вони могли сподіватися на більше народне співчуття, коли прикривали своє свавілля прапором віри”²⁴. Ставлення до козацтва Костянтина Острозького у ці роки є для М. Костомарова однією з основних проблем. Він вважав, що князь “якщо не протегував явно заколоту, то дивився на нього крізь пальці” у зв’язку з релігійною проблемою. Але водночас він не мав жодного відношення до розгортання козацького руху²⁵. Вчений розширив тематику дослідження за рахунок характеристики козацьких зверхників, розгляду молдавських походів козацтва у ці роки, міжнародної обстановки, чим створив цілісну картину подій.

Під впливом поглядів М. Костомарова працював дослідник козацтва Ф. Ніколайчик. Його стаття “Первые казацкие движения в Речи Посполитой (1591-1596)” була першою науковою студією, безпосередньо присвяченою даній тематиці. Дотримуючись общинної теорії, автор, однак, чітко

відділяє соціальний фактор від національного: козацтво “вело боротьбу проти переважаючого класу панів, не розрізняючи між ними поляків і руських”²⁶. Ф. Ніколайчик висловив оригінальну думку щодо стосунків Наливайка і Острозького. Він вважав, що козацький ватажок навмисне використав антиуніатські настрої князя і, надавши діям проти шляхти релігійного відтінку, заручився заступництвом магната²⁷. Праця Ф. Ніколайчика доповнила дослідження М. Костомарова новим фактичним матеріалом, зокрема листами Станіслава Жолкевського, які з'явилися в публікаціях джерел.

Висвітленню подій 1591-1596 років належне місце відвів П. Куліш у монографіях “История воссоединения Руси” и “Отпадение Малороссии от Польши”. Розглядаючи причини повстань, автор рішуче заперечує думку попередників про їхній зв'язок з релігійною боротьбою і критикує з цього приводу українську історичну традицію: “Бачити в діяльності... Наливайка... “релігійний відтінок” можуть самі лише любителі комбінацій, побудованих без критики, на фабুলі історії”²⁸. На думку вченого, в козацько-шляхетських війнах “вирішувалося питання... соціальне і притому виключно місцеве... Вся справа полягала у тому: бути чи не бути польському праву на руській землі”²⁹.

З польським правом і з “заснованим на принципі панського повноправства порядком” П. Куліш пов'язує посилення кріпосницьких утисків на українських землях. Тому він вважає не випадковим, що “перший козацький бунт” Косинського ознаменувався знищенням зовнішніх ознак нового права – привілеїв і “мемранів”³⁰. П. Куліш вказує, що козацтво переслідувало свої вузькостанові інтереси, а його лідерів (аж до Богдана Хмельницького включно) звинувачував у тому, що їх спонукали до дій “майновий інтерес і особиста кривда”³¹. Висловлюючи подібні твердження, П. Куліш ніби не помічав, що “кривда” окремої особи була лише проявом загального становища більшої частини населення України. Однак, щоб зрозуміти складність еволюції пог-

лядів П. Куліша, варто додати, що на початку наукової діяльності він оцінював значення особистого фактора в козацьких рухах зовсім в іншому ракурсі. У “Записках о Южной Руси” він писав: “...у цьому смислі Малоросія і Польща являють собою чи не єдиний приклад війни через зневажене почуття людської гідності”³². Дослідник фактично визнає, що козацькі “бунти” стали реакцією на новий порядок. Але вони відштовхують П. Куліша своєю стихійністю і “дикою анархією”: “...раптом натовп низових кочівників заявляє про якийсь інший порядок, заснований на іншому принципі, і заявляє насамперед безпорядком, розоренням сільського господарства, спустошенням панських домів”³³.

П. Куліш подав докладні описи ходу повстання. В “Истории воссоединения Руси”, критикуючи джерела, він вказав на те, що хроніст Р. Гейденштейн приховав історичний факт розправи над беззбройними козаками на Солониці у червні 1596 року після укладеного з поляками перемир’я³⁴. Але згодом, в “Отпадении Малороссии от Польши”, яка відрізняється від попередньої роботи яскраво вираженою тенденційністю (ворожістю до козацтва як руйнівної сили), автор подає ці події саме за Р. Гейденштейном. Крім цього, перекручуючи документи з “Архива Юго-Западной России”, він не тільки ототожнює шляхетські наїзди і козацький рух, але і приписує повстанцям насильства шляхтичів: “...наливайківці... одинадцяти чоловікам обрізали вуха”³⁵, тоді як документи вказують, що це зробили князь Петро Вороницький і шляхтич Олександр Гулевич³⁶. Такі метаморфози у висвітленні одних і тих самих подій відображали еволюцію поглядів автора на козацтво та історію України в цілому. Однак, незважаючи на упереджене ставлення вченого до козацтва, дослідження П. Куліша з проблематики козацьких рухів кінця XVI ст. зберігає свою наукову цінність завдяки використанню великої кількості зібраних ним нових документів (більшість оригіналів яких загинула в роки другої світової війни), уточненню ряду питань з історії повстань і глибокій критиці попередніх історичних концепцій.

Наприкінці ХІХ ст. з'явилося два дослідження, присвячені зовнішньополітичним аспектам діяльності козацтва у 1593-1595 роках. Спочатку була праця К. Заклинського “Зношення цісаря Рудольфа ІІ з козаками і їх участь у війні угорсько-турецькій в р. 1594 і 1595”³⁷. Вчений вперше сформулював саму проблему міжнародних зв'язків козацтва і висвітлив її, опрацювавши чималий документальний матеріал і праці австрійських, угорських і польських істориків. К. Заклинському належить також заслуга і в тому, що він, знову-таки вперше в історіографії, зміг подати розглядувані події в органічному зв'язку з історією тогочасної Європи. Робота у цьому напрямку була продовжена Є. Барвінським у статті “Причинки до історії зносин цісаря Рудольфа ІІ і папи Климента VIII з козаками р. 1593 і 1594”. Він визнав високу якість дослідження свого попередника і вбачав мету своєї роботи у поповненні зібраного К. Заклинським матеріалу новими джерелами з віденських, римських, краківських і львівських архівів³⁸. Покладена на солідне документальне підґрунтя, праця Є. Барвінського дозволяє глибше зрозуміти складні міжнародні інтриги, які точилися навколо козацтва в європейських столицях.

Події 1591-1596 років зайняли належне місце у фундаментальній “Історії запорозьких козаків” (Т. 2.) Д. Яворницького. Цю працю можна вважати зразком позитивізму в українській історіографії. Автор старанно подає фактаж подій, широко, іноді цілими сторінками, цитує особливо цікаві і колоритні документи. Виходячи з аналізу фактів, він зробив ряд слушних зауважень щодо історіографічних стереотипів. Зокрема, він вперше помітив помилки дослідників у трактуванні документів з “Архива Юго-Западной России” і чітко відокремив шляхетські наїзди від козацького руху³⁹. Серед причин повстань Д. Яворницький особливо виділяє економічний фактор – “загальне збідніння народу в державі” внаслідок свавілля польських панів⁴⁰.

Цікавий доробок із розглядуваної проблематики належить О. Стороженку. Він виявив чималу кількість нових

документів і здійснив розвідки за персоналіями двох діячів кінця XVI ст., тісно пов'язаних з козацтвом – офіційного козацького старшини Яна Оришовського і київського католицького єпископа Йосифа Верещинського⁴¹, чим значно збагатив і пожвавив палітру історичних подій. Подібне значення мала оригінальна студія І. Франка “Наливайко у мідянім бику”⁴². У ній зроблено спробу відшукати коріння легенди про спалення Наливайка у мідному бику. Автор вказує, що існувала подібна легенда про давньогрецького бика царя Фаларіса, у якому знищувалися претенденти на державну владу. Крім того, “саджання” на металевого “кона” було поширеним в Західній Європі способом тортурів особливо небезпечних державних злочинців. Тому, на думку І. Франка, цей переказ свідчить, що історична традиція розуміла повстання Наливайка як політичну боротьбу, а за походженням це був “збірний витвір” фантазії польської шляхти. Проблема співвідношення між діяльністю козацтва і релігійною боротьбою навколо підготовки унії розглядали церковні історики С. Голубєв і П. Жукович⁴³.

Найдокладнішим дослідженням з історії козацьких війн кінця XVI ст. у дорадянській історіографії була праця В. Доманицького “Козаччина на переломі XVI – XVII ст. (1591-1603)”. Вчений прагнув дати повну і всебічну картину подій на основі докладного використання і аналізу джерел. Завдяки цьому автор зробив чимало доповнень, уточнень і поправок фактологічного характеру. Він, зокрема, спростував свідчення польного гетьмана Станіслава Жолкевського і Р. Гейденштейна про кількість загинлих козаків і поляків у бою під Білою Церквою⁴⁴. Підрахувуючи сили противників у останній битві на Солониці, В. Доманицький доводить, що дані про польське військо були сильно занижені⁴⁵ та ін.

Плідний доробок нової української історіографії було узагальнено у фундаментальній праці М. Грушевського “Історія України-Руси”. Події 1591-1596 років висвітлюються ним у 7-му томі. Очевидно, що аналіз поглядів видатного

вченого є предметом окремої розмови. Його думки щодо конкретних сюжетів будуть неодноразово наводитись у ході викладу матеріалу. Тому тут зупинимось лише на питаннях причин і наслідків козацького руху. М. Грушевський вважав, що “ряд конфліктів з пограничними магнатами і адміністрацією, що сталися оден по однім в 1592-3 рр., були тою безпосередньою причиною, що витягла козачину з Низу на волость”. А пасивність уряду, слабкість місцевої адміністрації і шляхетська анархія – “все це осмілило і розохотило козачину до дальшого господарювання на Україні”. А головним наслідком козацького руху стало те, що перебування козацтва на волості “спопуляризувало ідею козацького імунітету, козачини як соціально-економічної форми життя й побуту, та притягло до неї маси нових елементів”⁴⁶.

Щодо роботи в цілому, відзначимо лише, що основне достоїнство праці М. Грушевського полягає у скрупульозному аналізі всієї сукупності проблематики, пов'язаної з козацтвом тих часів. Про це свідчать і назви окремих структурних частин роботи: “Козацький устрій і побут кінця XVI і початків XVII ст.”, “Козацькі рухи 1590-х років на тлі козацької еволюції і дальший її розвій” та ін. Слід відзначити, що і до “Історії України-Руси” М. Грушевський спеціально звертався до аналізу рухів кінця XVI ст. в окремій розвідці, присвяченій майновому стану їх учасників за виявленими ним документами⁴⁷.

Крім розглянутих досліджень, доробок дорадянської історіографії з проблем козацького руху 1591-1596 років включає в себе також цілий ряд менш вартісних у даному відношенні синтетичних праць та окремих повідомлень (у тому числі і російських істориків)⁴⁸. Бібліографічні посилання на них будуть наведені у відповідних розділах монографії. Пізніша радянська історіографія лише епізодично зверталася до проблем козацьких рухів кінця XVI ст. Зрозуміло, що у всіх узагальнюючих працях з історії України давався більш або менш повний виклад цих подій на основі прийнятої “класової” “марксистсько-ленінської” методоло-

гії. Відомий фактаж використовувався також у творах, які розглядали наскрізні історичні проблеми: боротьбу козацтва проти турків і татар, міжнародні зв'язки козацтва, соціальні конфлікти⁴⁹. З'явилися також науково-популярні нариси І. Рознера і Д. Мишка⁵⁰. Однак в цілому, очевидно, вважалося, що тема вичерпана. Власне, така ж доля, спричинена позанауковими факторами, чекала і на більшість інших проблем історії України періоду пізнього феодалізму і раннього нового часу.

З кінця 1980-х років знову з'являється ряд праць, прямо чи опосередковано пов'язаних з історією козацьких війн кінця XVI ст. Це монографії С. Плохія⁵¹, де розглядається проблема зв'язків козацького руху з діяльністю Ватикану, Н. Яковенко⁵², у якій приділено увагу стосункам шляхти і козацтва, джерелознавча розвідка М. Крикуна⁵³, ряд інших статей⁵⁴. Низку нових документів підготували до публікації П. Кулаковський і Ю. Мицик.

Те, що тема козацьких рухів кінця XVI ст. ще далеко не вичерпана, засвідчила прекрасна праця М. Антоновича "Студії з часів Наливайка", видана в Празі у 1942 році. В її основу було покладено комплекс унікальних документів (донесення німецьких торгових агентів з Польщі до Гданська). Вчений у повній мірі оцінив їх значення. Адже джерела іноземного походження з такою насиченістю і достовірністю фактичного матеріалу з історії козацтва кінця XVI ст. були віднайдені вперше. Додавши ряд інших цінних матеріалів, історик здійснив всебічне дослідження кількох важливих (у тому числі ніколи не розглядуваних) сюжетів і проблем козацького руху – дипломатичних стосунків козацтва, молдавських походів, зародження ідеї козацької автономії, проблему козацьких клейнодів, перебування полонених козацьких ватажків у Варшаві. Тому не випадково, що при розгляді цих сюжетів у даній роботі думці М. Антоновича буде приділена особлива увага.

Пізніша зарубіжна україністика з досліджуваної тематики представлена кількома працями Л. Винара⁵⁵, зокрема

“Габсбурги і запорозькі козаки”, та Л. Гордон. Монографія останньої “Козацькі бунти: соціальні заворушення в Україні шістнадцятого сторіччя” є спробою моделювання козацьких рухів на основі концепції “соціального бандитизму” і багатофакторності історичного процесу. Автор прагне дослідити “наскільки політичними були ранні козацькі бунти чи наскільки “соціальним” був їхній бандитизм? Крім того, як козацтво трансформувалось із соціальних бандитів у шістнадцятому сторіччі у лідерів політичного повстання у сімнадцятому? Повстання 1590-х років було серединою дороги у цьому процесі”⁵⁶. Л. Гордон володіє матеріалом настільки, щоб робити не тільки теоретичні викладки, але і деякі конкретно-фактологічні зауваження. Так, вона справедливо твердить, що “повстання Косинського ніколи не було придушене”⁵⁷, тоді як протилежна думка була одним з поширених необґрунтованих стереотипів радянської історіографії. Багато термінів, вихідних положень і прийомів роботи Л. Гордон незвичні для українського читача, у чому і полягає її привабливість. Високу оцінку доробку американської дослідниці дав Я. Пеленський, який, зокрема, відзначив, що поширена “патріотично-національна інтерпретація історичних мотивацій мусить скоріше чи пізніше уступити якесь місце і більш реальному образу нашої історії, в якому... більш конкретні мотивації... знайдуть своє належне місце”⁵⁸.

Тепер декілька слів про польську історіографію повстань кінця XVI ст. Першими історичними творами, у яких висвітлювалися ці події, були хроніки Й. Бельського і Р. Гейденштейна. Вони є досить складним історіографічним явищем. Як відповідно занотовані свідчення добре проінформованих сучасників подій, вони мають характер джерел. Але одночасно, завдяки високому рівню осмислення матеріалу, їх можна розглядати як історичні праці, що започаткували різні історіографічні традиції в зображенні козацьких рухів. Й. Бельський дотримувався об'єктивістських підходів, а Р. Гейденштейн стояв на позиціях урядової версії країни, офіційним історіографом якої він був. Тому

їхні хроніки мають чимало відмінностей не тільки у доборі фактажу, але і в емоційній характеристиці козацтва.

Як і в українській історіографії, польські дослідники зверталися до перших козацьких повстань в основному в узагальнюючих працях різного ґатунку, присвячених історії Польщі кінця XVI ст.⁵⁹, історії України⁶⁰, історії козацтва⁶¹ або релігійному питанню⁶². Серед дослідників і коментаторів цих подій були такі вчені, як З. Вуйцік, Е. Ліковський, Я. Немцевич, Л. Повідай, А. Прохаска, Л. Підгородецький, Й. Сас, В. Серчик, В. Томкевич, К. Шайноха, І. Чарновський, О. Яблоновський та ін. Погляди польських авторів різних історіографічних шкіл коливалися від відверто шовіністичних до об'єктивістських.

Першою окремою студією у цьому напрямку стала стаття А. Бельовського "Лобода і Наливайко"⁶³, присвячена двом провідникам козацтва 1594-1596 років. Розгорнутий виклад подій кінця XVI ст. міститься у популярних, але змістовних нарисах Й. А. Ролле (Доктор Антоні) "Князь Василь Острозький і його сутичка з Косинським" та "Семен Наливайко"⁶⁴. Значно пізніше з'являється стаття З. Стронського "Українська сваволя наприкінці XVI ст." Автор використав документи з краківських архівосховищ і на їх основі дав характеристику польсько-козацьким стосункам цієї доби. Серед розглянутих ним питань – ставлення до козацтва Станіслава Жолкевського, керівника каральної кампанії 1596 року. Дослідник зробив висновок: "...ніколи гетьман не був ворогом козаків, хоча мусив вести з ними битви, коли загрожували Речі Посполитій. Був швидше їхнім приятелем, як кожний добрий жовнір є приятелем доброго жовніра"⁶⁵. Це досить незвичне твердження має під собою певні підстави. Адже військовими спеціалістами Польщі – від короля Стефана Баторія до військового історика К. Гурського – козаки-запорожці визнавались як "справна і славна піхота"⁶⁶.

Питанню соціального і етнічного складу української козащини на переломі XVI–XVII ст. була присвячена стаття

В. Томкевича. Серед важливих висновків ученого наступний: "...елементом, який найбільше зміцнив козацькі кадри, були властиво не селяни, а так звані бояри, тобто оселянена околична шляхта"⁶⁷. Ця думка видається цілком слушною і вона буде докладніше розглянута в першій частині монографії. Розвідка Ч. Хованця "Солоницька справа з 1596 року" привертає увагу не так своїм слабким змістом, як вихідними даними – Лондон, 1955 рік⁶⁸. Автор зробив спробу, на жаль, малокваліфіковану, переглянути хід і результати подій на Солониці у червні 1596 року. Це викликало негативну рецензію З. Вуйціка⁶⁹. Для самого З. Вуйціка, автора низки праць з історії України і козацтва, характерне прагнення підійти до проблеми козащини якомога об'єктивніше, використати історичний досвід не для загострення, а для подолання українсько-польських суперечностей.

На закінчення огляду історіографії варто зупинитися на піднятій радянською історіографією проблемі термінології, вживаної для означення подій 1591-1596 років і наступних, подібних до них соціальних конфліктів. У дорадянській українській історіографії широко використовувалися терміни "козацькі бунти", "козацькі повстання", "козацькі рухи", "козацькі війни". Згідно історичній традиції вони вживалися паралельно, як синоніми, без спеціальних роз'яснень з цього приводу. Радянська історіографія, виходячи як з об'єктивної потреби вдосконалення наукового апарату, так і з суб'єктивних вимог ідеологічного характеру, переглянула термінологію і змінила її на єдину – "селянсько-козацькі повстання". У 1960-х роках у російській радянській історіографії відбулася дискусія з приводу термінології щодо означення селянських і козацьких рухів XVII – XVIII ст. в Росії, яка мала відгомін і в Україні. У результаті її були, здавалося б, визначені основні риси "селянських війн", що було навіть закріплено в підручниках нормативного характеру⁷⁰. Відповідно всі інші збройні соціально-класові конфлікти, які не потрапили до розряду війн, були віднесені до пов-

стань. Ненауковість такого підходу влучно охарактеризував Б. Поршнев: “Приведені дефініції штучні, не враховують даних загальної історії, встановленого в науці слововживання. У дійсності неможливо і непотрібно проводити метафізичну грань між селянськими війнами та іншими формами класової боротьби селянства. Всяке збройне повстання є вже в деякій мірі “війна””⁷¹.

При визначенні характеру воєн у російській історіографії, поряд з поняттям “селянська” почали використовувати назву “громадянська”. В українській радянській історіографії було зроблено спробу ввести в науковий обіг для позначення конфліктів кінця XVI – першої половини XVII ст. термін “національно-визвольні війни” (О. Апанович, І. Бойко⁷²), але він не прижився. На мою думку, у цьому питанні слід повернутися до термінології, яка була в обігу в українській історіографії до початку XX ст., оскільки вона цілком придатна для наукового вжитку. Тобто, вважати прийнятними для використання щодо найбільших соціальних конфліктів кінця XVI – першої половини XVII ст. як синоніми терміни “рух”, “повстання”, “війна”. Одночасно, слід обережніше ставитися до визначень “селянсько-козацькі”, і, особливо, “національно-визвольні” повстання (війни), оскільки вони були насамперед вузькостановими, козацькими. Принаймні для подій 1591-1596 років найбільш правильними можна вважати визначення “козацькі рухи”, “козацькі повстання” і “козацькі війни”. З огляду на бажаність відновлення традиційної історичної термінології, у даній праці найширше використовується термін “козацькі війни”.

Структура роботи впливає із пропонованої періодизації подій козацьких війн кінця XVI ст. Є всі підстави виділяти три етапи цього великого руху, масштаби якого безперервно зростали, аж до трагічної розв’язки влітку 1596 року. Перший: літо 1591 – кінець 1593 року, період першого великого наступу козацтва на волость. Другий: 1594 – літо 1595 року, період молдавських походів і підпорядкована їм діяльність козаків на волості. І третій: осінь 1595 – червень

1596 року, етап нового наступу козацтва на волость і польсько-козацького воєнного конфлікту. Якщо повернутися до термінології, то, виходячи з об'єктивних критеріїв (розмаху воєнних дій), кожний з цих етапів може бути названий "війною". Кожному з них присвячені по два розділи монографії, які разом і містять безпосередній виклад подій. Цьому передуює розділ, у якому розглянуто тісно пов'язані між собою проблеми становлення козацького стану і причин першого козацького руху. Я завершук роботу розвідка про відображення розглянутих подій в суспільній свідомості та ідеологічній боротьбі.

**ГЕНЕЗА
КОЗАЦЬКО-
ПОЛЬСЬКОГО
КОНФЛІКТУ**

З того очевидного факту, що козацькі війни кінця XVI ст. поклали початок довготривалому конфлікту козацтва і Речі Посполитої, випливає висновок, що їх уважний розгляд має важливе значення для дослідження проблематики українського козацтва в цілому. Особливе місце при цьому займає вивчення причин подій 1591-1596 років. Адже у своїй основі вони були спільними для всіх козацьких рухів. Надалі, з початку XVII ст., із розширенням соціальної бази козацтва і зміною суспільних реалій розширювалось і коло причин козацьких виступів – від вузькостанових до загальнонародних (що ми бачимо на прикладі релігійного питання). Тому станові, чисто козацькі, причини козацько-польського протистояння найзручніше розглядати саме стосовно подій кінця XVI ст. Однак питання ускладнюється тим, що причини козацького руху кінця XVI ст. прямо впливають з іншого процесу – генези козацтва як окремого суспільного стану. Не слід забувати, що ці події відбулися ще в період конституювання козацтва в новий суспільний стан. Тому, щоб не бути поверховим, необхідно докладніше зупинитися на розгляді цього принципово важливого процесу.

Питання генези українського козацтва надзвичайно складне, запутане і ще далеко не з'ясоване. Плідне вивчення історії козацтва у XIX – першій третині XX ст. закінчилося показовим визнанням одного з останніх кваліфікованих істориків козаччини К. Тишковського: “Незважаючи на дос-

лідження багатьох польських, російських і українських вчених, все ж справа генези самої козащини вимагає подальших підготовчих праць, особливо з боку господарчого і суспільного”¹. До цих слів важко щось додати, крім констатації того факту, що за останні шістдесят років серйозних, “підготовчих праць” з цієї проблеми майже не виходило. І тому будь-яке нове трактування цієї проблеми теж в значній мірі залишається соціологічною схемою, недостатньо підкріпленою фактичним матеріалом.

При дослідженні генези козацького стану необхідно чітко бачити основні аспекти проблеми – джерел формування козацтва як фізичної групи людей і джерел суспільних станових привілеїв козацтва. Не маючи змоги зупинитись на історіографії (оскільки це окрема велика розмова), відзначимо лише, що частина істориків козащини, не розрізняючи ці аспекти свідомо, все ж виходила з їх діалектичної єдності. Так, наприклад, можна розглядати “общинну теорію” походження козацтва В. Антоновича². Школа М. Грушевського, навпаки, чітко відділяла проблему походження станових привілеїв (імунітету) козацтва від умов і джерел його формування³.

На мою думку, ключем до розуміння генези козацького стану є той факт, що воно сформувалось як стан привілейований. Таке трактування козацтва не могло виникнути на пустому місці, а повинне було спиратися на певні суспільні традиції. Як суспільне явище, викликане споконвічною боротьбою землеробської і кочової цивілізацій, козацтво на терені України мало глибоке коріння. Але як окрема суспільна верства воно сформувалося дуже пізно. Відповідно і новобранці козацтва були вихідцями з різних суспільних прошарків населення, а, отже, носіями традицій і свідомості існуючих станів. Формування козацтва як стану відбувалось у другій половині XVI ст. Тому необхідно розглянути соціальну структуру населення України в цей період і знайти в ній ту суспільну групу, від представників якої козацтво успадкувало своє правове становище. Тобто, до розуміння станових особливостей козацтва ми

можемо прийти тільки через розгляд джерел фізичного поповнення його рядів.

В історичній літературі попередниками козацтва в сукупності називалися майже всі існуючі на українських землях соціальні прошарки населення. І всі ці думки, безумовно, мають свою рацію, якщо зважити на декількавікову еволюцію козацтва. Проте в них не завжди враховувався фактор часу, етапи розвитку козацтва і українського суспільства. Тому процеси, характерні для кожного з окремих етапів, нерідко безпідставно узагальнювались. Радянська історіографія, зокрема, категорично відстоювала тезу про виключно селянський (з класу-стану феодально залежного селянства) характер походження козацтва. Джерелом такої однозначної думки став розгляд “класичного” уже з початку XVII ст. козацтва і перенесення його, в значній мірі, селянського характеру поповнення у цей час на XVI ст.

Розглядаючи взаємовідносини козацтва з феодальним класом-станом селян, можна беззаперечно відзначити, що на початкових етапах розвитку козацтва вони були дуже обмеженими. Малорухливий, прив’язаний до землі, непомітний в політичній сфері феодальний клас селян до кінця XVI ст. просто не мав з козацтвом майже ніяких контактів на волості. Переселення селян у той період не можна ототожнювати з його покозаченням. Звичайно, втечею селянство здобувало фактичну свободу. Але не формальну. Система пільг переселенцям тривалий час дозволяла почувати себе вільним і в межах існуючих суспільних відносин без зміни соціального статусу. Селянин у становому відношенні і на новому місці залишався селянином. Необмежена можливість повторних переселень втікачів захищала селянські права перед державцями, старостами і землевласниками, якщо вони були, не гірше, ніж козацька зброя і станові привілеї.

Отже, переселеннями селянства і колонізаційними процесами в межах XVI ст. неможливо пояснити механізму швидкого формування станово-правових особливостей козацтва. Козацтво також не могло перейняти жодного стано-

вого привілею у селянства через їх відсутність. Загалом же, стосунки між козаками і селянами спочатку базувалися на відсутності суперечностей між ними, а пізніше на частковій спільності інтересів. Практично до кінця XVI ст. пристойні умови життя не змушували селянина шукати нового соціального статусу. Поштовхом до таких пошуків став наступ кріпосницьких відносин. І тоді селянство стало виявляти все більший інтерес до козацтва. У вихідних засадах козацького життя – юридичній і економічній незалежності – воно побачило свій споконвічний ідеал, “землю і волю”, вільне землеробство. Це і привело пізніше до масового покозачення селянства і, з іншого боку, – до оселяння низів козацтва. Але до кінця XVI ст., конкретніше до повстань 1591-1596 років, які вперше з'єднали втечі селян з козацьким рухом, ми не маємо серйозних підстав говорити про вплив селянства на формування українського козацтва.

Взаємовідносини козацтва і міщанства були більш складними. Населення прикордонних міст (особливо Канева і Черкас) взяло активну участь у формуванні козацтва і “на волості”, і “на низу”. Воно стало важливою складовою частиною українського козацтва, що відбилось і в назві “городові козаки”, а також загальноприйнятому у XVI ст. синонімі слова “козаки” – “черкаси”. Проте, як свого часу зауважив М. Довнар-Запольський, “у міщанах південних міст було б помилково вбачати міський клас у власному розумінні цього поняття. Він був міським тільки у смислі осілости в місті, виконанні міських повинностей і користуванні старовинними міськими вольностями. За своїми ж заняттями південне міщанство було нижчим військово-службовим класом... на півдні міщанство відігравало таку ж роль, яка на півночі належала панцирним боярам, ординським слугам і подібним групам”⁴. Отже, покозачення населення цих міст, особливо Канева і Черкас, було покозаченням не стільки міщанства, скільки військово-служилого елементу.

Поза прикордонням міщанство сприймало козаків більш стримано. Економічна діяльність козацтва, з одного боку, роз-

ширювала торгівлю у містах, але з іншого – підривала торгові монополії міщанства. Становлення козацької юрисдикції, в тому числі на територіях міст (спочатку де-факто, а потім і де-юре), обмежувало права і так урізаного міського самоврядування. Українське бюргерство прагнуло стабільності у всіх проявах життєдіяльності. А оскільки козацтво було постійним дестабілізуючим елементом життя суспільства, то воно сприймалося міською верхівкою загалом негативно, а то й вороже, що проявилось, наприклад, у відносинах киян і повстанців Косинського у 1593 році. Водночас міські низи, при збереженні станової упередженості, часто ставали природним союзником козацтва у боротьбі проти спільного ворога – місцевих урядників і власників міст. Проте українське міщанство через свою слабкість теж, як і селянство, практично не мало суспільних привілеїв, які могли бути перейняті козацтвом.

Загалом, козацтву у якійсь мірі можна закинути такий “гріх”, як те, що його бурхливе піднесення привело до сповільнення внутрішнього розвитку селянського і, особливо, міщанського станів. Поступово все, що прагнуло зміни свого становища, намагалося зробити це не через покращення становища свого стану в суспільстві, а шляхом переходу в козацтво, яке єдине могло реально постояти за свої інтереси. І цей процес був ширшим, ніж просто втечі. Козацтво для такого переходу було дуже зручним і універсальним пристановищем через те, що не мало вузькообмеженої сфери життєдіяльності. Воно проводило свої принципи у всіх сферах економічного життя (тобто не вимагало навіть зміни роду заняття при переході в нього), а також не було обмежене територіально, скажімо, мурами міста. Адже козак міг жити у місті і займатися тими ж справами, що і міщанин, або жити в селі й займатися землеробством. Проте всюди він був захищений власною зброєю, а згодом звичаєвим і, частково, державним правом. Це не могло не приваблювати – не покидаючи своєї хати, стати вільним, економічно незалежним і навіть звільненим від податків. Тому

втечі в козацтво логічно перетворились у прагнення перенести козацький устрій у своє село, містечко або місто.

Найбільш складними і неоднозначними були стосунки козацтва з феодально-шляхетським станом. Вони пройшли весь можливий спектр взаємовідносин – від спорідненості і тісної співпраці на початковому етапі формування козацтва до повного антагонізму в наступні часи. Своє окреме місце у цьому складному процесі належало різним прошаркам феодального класу-стану (князям, панам, зем'янам, боярам). Загалом же до другої половини XVI ст. ми бачимо в основному дружелюбне ставлення знаті до козаків і навпаки, як спільників у боротьбі проти татар і турків. Козаків і шляхту на цьому етапі об'єднував військовий характер їхньої діяльності, а князі і пани з їхніми організаційними можливостями становили ніби офіцерський корпус козацьких загонів. Не випадково представники верхівки панівного класу, які одночасно виступали державцями місцевих урядів, пізніше у козацькій традиції удостоїлись честі називатися першими козацькими гетьманами. Вихід на “козакування” до другої половини XVI ст. був настільки буденним явищем, що у Польщі навіть існував термін “поляки низові”, а козацький Низ вважався школою рицарства для шляхетської молоді. Антитатарська боротьба, яка велася спільно шляхтою і козацтвом, викликала співчуття і підтримку у всього суспільства, хоча це й суперечило політиці офіційних кіл країни на умиротворення турецько-татарських агресорів. Слід також відзначити, що шляхта на той час не бачила в козацтві якоїсь самостійної суспільної сили, а дивилася на нього як на низи рицарського стану. І тому намагалася повністю тримати його під своїм впливом у відповідності з традиційними нормами феодального підпорядкування.

Доброзичливі стосунки між козацтвом і верхівкою панівного класу закінчуються наприкінці XVI ст. Внаслідок соціально-економічного розвитку українських земель феодальні поземельні відносини поширилися на територію давнього,

узаконеного часом козацького землеволодіння, яке знаходилося в основному на південній Київщині. Також відбувався і зворотний процес. Зростання козацтва, його кількості і претензій привело до розширення його впливу на волость. І тут на основі поземельних відносин козацтво і магнатерія зустрілись уже не як союзники, а як принципові противники. Це простежується на прикладі недавніх покровителів і вождів козацтва – домів князів Острозьких, Ружинських і Вишневецьких. Звичайно, їхні конфлікти з козацтвом були густо замішані на особистих і нерідко випадкових обставинах, проте суть суперечностей полягала насамперед у боротьбі за землю. Потім у подібне протистояння з козацтвом втягується шляхта. Ще пізніше, у 1620-1630-х роках, різке збільшення землеволодінь польської шляхти надало цьому протистоянню національно-релігійного забарвлення. Одночасно національно-релігійний фактор сприяв новому зближенню козацтва та української шляхти, тим більше, що до повного розриву зв'язків між ними справа взагалі не дійшла.

Іншим шляхом розвивалися взаємовідносини козацтва і нижчого прошарку старого феодально-рицарського стану. На мою думку, саме ця суспільна група негербованої дрібної шляхти і боярства-слуг відіграла провідну роль в оформленні козацтва як військового стану з характерним набором привілеїв. Коли магнати, “бавлячись” у козацтво, не переходили у нього, то боярство прикордоння в значній мірі покозачилось. Ця дрібна військово-служила група феодального класу-стану була тотожна козацтву за своїми суспільними функціями. У соціально-правовому відношенні дрібні бояри і військові слуги займали проміжне становище між вільним селянством і шляхтою⁵, тобто приблизно те ж місце, що і козацтво. Тому саме цю групу можна сміливо назвати “групою ризику”, реальним резервом козацтва. У першій половині XVI ст. трансформація боярства в козацтво відбувалася поступово і непомітно, бо освячувалась антитатарською боротьбою, а також козакуванням державців міс-

цевих урядів і князівських родів, яким боярство безпосередньо підлягало.

Переломним для долі дрібного боярства стала середина XVI ст. У цей час у Великому князівстві Литовському відбувався процес, характерний для завершального етапу розвитку феодалізму всіх європейських країн – переосмислення місця феодального класу в суспільстві. У зв'язку з реорганізацією військової справи колишні феодали уже не розглядались як воїни, а лише як клас землевласників. Відбувалася внутрішня консолідація панівного класу з ліквідацією численних ступенів ієрархії, а також ревізією прав на шляхетство. Підставою визнання прав на шляхетство було не відбування військової служби, а наявність підтвердженого феодального землеволодіння. На території ВКЛ цей процес йшов різними шляхами (вивід прав шляхетства 1522 року, попис війська 1528 року, ревізії замків 1545 і 1553 років, волочна поміра 1557 року та ін.), але суть справи полягала у перевірці прав на землю і шляхетство.

Особливе значення для дрібного українського боярства мала Люблінська унія, оскільки в польській правовій системі, у сферу впливу якої потрапили українські землі, взагалі не було місця для боярського стану. Тому зрозуміло, що весь удар правових реформ, спрямованих на консолідацію пануючого класу, прийшовся на численний прошарок ненобілітованих дрібних рицарів – боярство і слуг. Тільки незначна частина з них була визнана “боярами-шляхтою”, а згодом просто шляхтою, а решта повинна була перетворитись у державних або феодально залежних селян. І процес цей відбувався швидкими темпами. Так, у 1591 році луцький староста Олександр Семашко скаржився, що “останніх шість бояр, які там ледве при старостві Луцькому zostались і на послуги уставичні головного староства (Волинського воєводства – С. Л.), тобто для сеймиків, військових листів і всіляких універсалів... мною по повітах розсилались”, тепер будуть обернені на панських підданих⁶.

Природно, що такий процес вів до конфліктів між бояр-

ством та владними структурами. Проте власті не поступились і значна частина українського боярства змушена була шукати притулку в козацтві, як це і пізніше робили всі “гнані і голодні” в Україні. Цим можна пояснити той факт, що на південній Київщині і Брацлавщині боярство зникає у другій половині XVI ст. без всякого видимого опору. І це тоді, як, скажімо, в околицях Овруча і Бару місцеве боярство вело довгу і вперту боротьбу, врешті-решт зберігши себе під іменем “околичної шляхти”. А на білоруських землях, теж після довгої боротьби, боярство збереглося під власною назвою, перетворившись у верхній прошарок державного селянства. Покозачившись, придніпровське боярство внесло в козацтво новий суспільний зміст і вже під новим іменем стало вимагати визнання своїх рицарських прав. Відбулось “обоярення” козацтва. Замість споконвічної досить аморфної прикордонної спільноти під впливом боярства утворилась сильна, соціально визначена верства.

“Боярська теорія” становлення козацького стану і походження його станових привілеїв підтверджується, на мою думку, логікою становлення цих привілеїв. Розглядаючи причини юридичного оформлення козацького стану, історики, як правило, звертали увагу тільки на військово-політичну сторону питання, а саме, на необхідність для держави поставити козацтво під свій контроль у зв’язку з зовнішньополітичними проблемами і бажанням уряду мати дешеву військову силу. І лише кажучи про наслідки станової регламентації козацтва, дослідники вказували на соціальні і правові аспекти здійснених реформ. Тобто станові мотиви серед причин появи нового стану майже не розглядались і питання, чому військово-політична проблема була розв’язана не військово-політичними, а соціально-правовими заходами, не ставилось. Однак у традиційному суспільстві виділення окремої, досить привілейованої групи населення повинне було мати досить серйозні підстави.

Політичною аксіомою можна вважати положення, що держава здійснює правове регулювання суспільних відносин

або у власних інтересах, інтересах пануючого класу, або у вигляді поступок певним групам населення з метою соціальної стабілізації суспільства. З цих позицій і спробуємо виходити при розгляді козацьких реформ. Поставимо вічне у цих умовах запитання: кому вони були вигідні? Якщо це поступки, то кому? Якщо переслідування власних інтересів пануючого класу, то яких? Оскільки видима (і відома нам) ініціатива цих заходів належала королівській владі, то спробуємо поглянути на проблему з точки зору правотворців.

Очевидним є те, що уряд розумів під козаками не просто солдатів, найманців або прикордонну міліцію. Найманство в Речі Посполитій на той час уже було звичним явищем, а з 1590-х років постійне військо країни уже було платним, найманим (про що свідчила і його назва – “кварцяне” – від слова “кварта”, “чверть”, бо на його утримання йшла чверть королівських доходів, а назва солдата – жовнір – походила від слова “жолд” – плата). Неодноразово як найманці на час воєнних дій набирались і козаки. Проте ні в яку суспільно-правову верству такі солдати не виділялись, що цілком закономірно.

Також незрозуміло, чому уряд повинен був надавати суспільні привілеї якійсь групі “свавільних людей”. Якщо під ними розумілися злочинці або просто непокірні державі люди, то це зовсім нелогічно. Використання розбійного, люмпенського елементу державною владою зустрічається в історії нерідко, але в нагороду за допомогу, як правило, власті вважають достатнім просто вибачити злочинцям старі гріхи, повернути громадянські права, дати матеріальну винагороду і лише в окремих випадках підняти соціальний статус особливо цінних помічників шляхом залучення їх до привілейованих суспільних верств. Подібний яскравий приклад маємо у нобілітації верхівки піратського флоту Френсіса Дрейка за заслуги перед англійською короною. Така поведінка держави логічно обґрунтована і загальноприйнята. Відступати від цієї практики у польського уряду не було ніяких підстав. І тим більше не було ніяких підстав вига-

дувати нові нетрадиційні привілейовані суспільні структури, які б сприяли консолідації “свавільних людей”. Це була б занадто дорога, подвійна плата (грошима і соціальними привілеями) за гіпотетичну, ще не здійснену службу.

Досить поширена теза про те, що власті сприймали козаків як кримінальний елемент, а конфлікти з ними як боротьбу проти звичайних злочинців не відповідає дійсності. Офіційні документи, які стосуються козацтва, аж до указів Катерини II включно, свідчать про інше. Наприклад, грамота польського короля Сигізмунда II за 1568 рік була звернута до козаків, які, “з’їхавши з замків і українних міст наших без дозволу і відома нашого господарського і старост наших українних, на низу... на тих місцях живучи своєвільно у різних входів, підданим царя турецького, чабанам і татарам царя перекопського... великі шкоди і розорення (чинять – С. Л.)... і тим кордони держави нашої від неприятеля в небезпеку” приводять⁷. Непоко́ра властям і напади на територію іншої держави (тобто порушення монополії держави на зовнішню політику) завжди кваліфікувались як злочини політичні, а не кримінальні. Але в такому випадку уряд тим більше не мав ніякого резону спеціально організовувати або визнавати як привілейовану групу “свавільних людей”.

Водночас, як уже відзначалось, існувала нагальна потреба правової регламентації саме боярського питання. Ця потреба була прискорена Люблінською унією, яка пришвидшила перехід України до нових соціально-станових відносин. Тому, оскільки перша козацька реформа (1568-1572 роки) хронологічно збігається з запровадженням унії, а спеціальної регламентації стосовно боярства в Україні ми не зустрічаємо (на території ВКЛ, де правова еволюція пом’якшувалася спадкоємністю правової системи, були видані підтвердження залишків прав боярства), то її можна розглядати як спробу правового врегулювання саме боярського питання. На це вказують і ряд положень цієї реформи, зокрема, про виведення козацтва з-під влади (присуду) місцевих

старост. Адже ще за литовських часів бояри вели вперту боротьбу за перехід під пряму юрисдикцію воєвод, що було тотожним визнанню їх шляхетських прав, оскільки старостам підпорядковувався тільки простонародний елемент суспільства.

Отже, головною підставою виділення козацтва в окрему суспільну групу можна вважати сприйняття його урядом як залишку старого рицарського стану (негербованої, безпомісної шляхти), обійденого новим феодальним правом. Не допустивши його в ряди шляхти, уряд і суспільство все ж традиційно сприймало його не як декласований елемент, не як селян, а як прошарок дрібних воїнів. “Своєвільства” на прикордонні і дніпровському низу розглядались як реакція численного у цих місцях боярства на нові суспільні відносини. Панівні кола не могли не визнати певної обґрунтованості непослуху своїх вчорашніх соратників, їхнього незадоволення новим становищем і певної вини суспільства перед ними. Здійснювана козацька реформа була спробою посолодити гірку пілюлю і послабити соціальну напругу в суспільстві.

Тільки при такому розумінні козацтва його виділення в окремих, проміжний між шляхтою і селянством, стан було обґрунтоване і з традиційного, і з правового погляду. На думку правотворців, це могло задовольнити всі сторони. По-перше, уряд не відступав від своєї принципової позиції, бо шляхтою, представниками панівного класу, це лицарство таки не визнавалося. По-друге, уряд йшов назустріч козацтву-боярству (або, точніше, боярство через козацтво добилося свого), бо певні суспільні привілеї, близькі до шляхетських, за ним зберігалися. Фактично, це було лише підтвердженням у новій правовій системі старих традиційних суспільних відносин. Невелика кількість набраних реєстровців у реформі Сигізмунда II Августа і за Стефана Баторія свідчать, з одного боку, про нерозуміння властями реального стану речей і нестачу коштів, але з іншого – про сприйняття факту запису в нову суспільно-правову групу

як своєрідного “введення в права”, рицарського “посвячення”, які не могли здійснюватись масово, а були справою індивідуальною.

Однак проведені урядом напівзаходи не могли дати позитивного результату навіть теоретично. Адже поняття стану у феодальному суспільстві визначалося двома основними факторами – юридичним і функціональним, тобто заняттями і способом життя, які були властиві представникам даного стану в суспільстві⁸. Юридичне оформлення стану було похідним від його функцій, а не навпаки. Зробивши перший крок, юридично визнавши особливості становища незначної частини боярства-козацтва, уряд мав включити до цього нового (для польського права) стану всіх інших бояр і все козакуюче населення. Не зробивши цього, уряд порушив природний принцип станової організації суспільства, що мало важкі наслідки.

Роздумуючи над можливостями досягнення соціальної стабільності на Придніпров’ї, відомий історик О. Яблоновський вважав, що після Люблінської унії Польща повинна була нобілізувати все боярство, яке перебувало навколо українських замків (як це було зроблено в Овручі і Барі), а також верхівку козацтва. “Верхівка козацтва стала б із залишками дрібного боярства верстовою зем’янською, обивательською”, тобто вірними громадянами держави⁹. І дійсно, для Польщі це міг бути найкращий вихід. Польська шляхта наприкінці XVI ст. налічувала декількасот тисяч чоловік і нобілітація декількох тисяч родин не могла б змінити станових пропорцій суспільства. Однак сталося навпаки – відштовхнуте польською владою дрібне рицарство Придніпров’я перейшло в козацтво і стало його організаційним ядром. Нерозважлива соціальна політика обернулася для Польщі складною козацькою проблемою.

“Боярська теорія” станового оформлення козацтва здатна пояснити ще один дуже важливий для розуміння козацтва момент – формування його станової свідомості та ідеології. Козацтво завжди претендувало на законність і тради-

ційну обґрунтованість своїх прав. Самих половинчатих реформ Сигізмунда II і Стефана Баторія для цього не могло бути досить. Козацтво, крім цього, посилялося на права і привілеї “народу руського” і “народу шляхетського”, постійно претендувало на лідерство в українському суспільстві. Православні владики у знаменитому зверненні до уряду від 1621 року на обґрунтування такої поведінки козацтва вказували, що у козацтві збереглися залишки стародавніх дружин часів Київської Русі¹⁰. Таке ототожнення князівських дружинників і козаків навряд чи могло виходити тільки з зовнішніх аналогій (морських походів на Царгород). Воно прийшло швидше всього саме через боярство. Інша справа, що боярство XVI ст. було зовсім не тим, що боярство давньоруське, але на спадкоємність давніх політичних прав могло претендувати тільки воно. Претензії боярства, у свою чергу, перейняло козацтво. Формула вольностей боярства ВКЛ початку XVI ст. – “а боярам і слугам межі нас вільним воля”¹¹ – була бажаним ідеалом для козацтва як наприкінці XVI, так і в першій половині XVII ст. Пізніше коло козацьких претензій значно розширилося за рахунок вимог нових суспільних груп, які вливалися в нього. Подальше часткове “оселяння” козацтва привело до особливого акцентування серед “старожитніх прав” козацтва на вільному землеробстві. Проте все це робилось уже на існуючій правовій та ідеологічній базі козацького стану.

Як не дивно, але дослідники чомусь завжди обходили думку самого польського уряду щодо джерел формування козацтва. А вона досить однозначна. Так, універсал Сигізмунда III від 1590 року вимагає набирати в однотисячний реєстр нікого іншого, як “пахолків вправних”¹². У XVI ст. слово “пахолок” мало в Речі Посполитій декілька близьких за змістом значень. Так “називався жовнір у кінноті польського строю – нешляхтич”¹³. Оскільки у шляхетському війську жовнір не міг бути хлопом-підданим, то військові пахолки були людьми вільними, а у ВКЛ – саме військово-служилими боярами і слугами¹⁴. Цим же словом називали і

домашніх слуг – нешляхтичів у панів і магнатів (шляхтичів у такій ролі називались слугами). Дрібні домашні служки і військова прислуга мали іншу назву – “пахолята”. В цілому польський термін “пахолок” був тотожним традиційним литовсько-руським поняттям “слуга” – “служебник” – “боярин”. Про пахолків в козацтві писав наприкінці XVI ст. геральдист Б. Папроцький: “...багато худих пахолків для вправляння в рицарських справах туди (на Запорожжя – С. Л.) їздили”¹⁵. Поняття “худий пахолок” було дуже поширеним, “оскільки вислугувалась як правило молодь убога”¹⁶. Очевидно, що невинуватим таким же козакуючим “худим пахолком” був і козацький ватажок Семерій (пояснення цього імені див. далі) Наливайко¹⁷.

Козацтво постійно називало себе “рицарством” і “товариством”. Такі ж звернення до козаків використовували і офіційні особи. Слово “рицарство” було традиційною назвою військово-служилого стану в Польщі і ВКЛ, до якого свого часу входили як шляхта, так і бояри-слуги. Пізніше, після остаточної консолідації шляхти на новій основі, вона і надалі зберегла за собою цю назву. Скажімо, волинська шляхта визначала свій склад таким чином: “Ми ради, духовні і світські дакґнітари, урядники земські, шляхта, рицарство, обивателі воеводства Волинського”¹⁸. Слова “товариш”, “товариство” також були поширені в той час саме для означення воїна-шляхтича або повноправного члена якоїсь іншої корпоративної групи (скажімо, цехових майстрів). При підрахунках рот обов’язково вказувалося, скільки в них шляхтичів-товаришів – як правило, десять-п’ятнадцять чоловік на роту. Інших воїнів називали почтом, почтовими. У війську шляхта називала себе “панове товариство”, ротмістри підписували документи “іменем свого товариства”, а вимоги жовнірів-шляхтичів починались, наприклад, такими словами: “Ми, все рицарство, як ротмістри, так і товариство війська Його Кор. Милості”¹⁹. Отже, не викликає сумнівів, що ці слова мали чіткий соціальний зміст і, використовуючи їх щодо козацтва, урядові особи

віддавали данину важко вловимій для нас традиції дивитися на козацтво (козацтво-боярство) як на молодших братів шляхти. Ще цікавішим є те, що перше звернення королівської комісії у справах по "погамуванню" козацтва у 1592 році адресувалося "панам молодцям запорозьким"²⁰. Відома станова упередженість польської шляхти, очевидно, не дала б змоги використовувати назву "пан" до простолюдина і тим більше до хлопа-втікача. У свою чергу, широке використання козацтвом самоназв "рицарство", "товариство", "панове товариство" свідчить, що його свідомість формувалася на традиціях дрібного військово-служилого боярства.

Оскільки в проблемі станів суттєво важливою є правова сторона, то цікаво поглянути на висновки російської державної комісії кінця XVIII ст., яка після приєднання білоруських земель до Росії розглядала правовий статус місцевого боярства. У межах ВКЛ з кінця XVI ст. боярство, хоча й було відокремлене від шляхти, але зберегло себе як окремий стан. І російські чиновники мали визначити, до якої з існуючих в імперії суспільних груп мають бути віднесені ці нові піддані. Висновок комісії був одозначний: що за походженням і суспільним становищем білорусько-литовське боярство тотожне українському козацтву²¹.

Думки щодо генетичної єдності козацтва і боярства уже неодноразово висловлювалися дослідниками. Здається, що найпершим це зауважив П. Куліш, який в "Истории воссоединения Руси" писав: "Бояри найчастіше ставали козаками"²². Праця П. Куліша містить і чимало доказів цієї тези. Згодом проблему зв'язків козацтва і боярства розглядали К. Тишковський, О. Яблоновський та деякі інші вчені. Але, на жаль, спеціальних досліджень у цьому перспективному напрямку так і не проводилось.

Звичайно, викладена з проблеми становлення козацтва як стану в другій половині XVI ст. аргументація фрагментарна і неповна. Але це виходить за межі даної роботи. Зупинитися ж на цьому було необхідно, оскільки тільки таким чином можна пролити світло на генезу козацьких кон-

фліктів в Речі Посполитій. Їх головною пружиною був вузькостановий конфлікт між козацтвом-боярством і шляхетською владою.

“Боярська теорія” еволюції козацтва другої половини XVI ст. дає можливість спиратися на неї, як на певну модель, концепцію при розгляді подій кінця XVI ст. Звикле до свободи, здатне цю свободу захищати, оновлене козацтво не збиралось поступатися своїми позиціями. Не випадково М. Антонович припускав, що козацькі повстання кінця XVI ст. можна розглядати як аналогію “з останніми конвульсіями рицарського стану в Німеччині – повстаннями Зікінгена (1522) та Грумбаха (1568)”²³. Але на відміну від Німеччини, де рицарство, залишившись наодинці зі своїми проблемами, врешті-решт зникло, розчинившись у суспільстві або перетворившись у простих найманців, козацтво-боярство дістало повну підтримку більшості населення українського Придніпров’я.

Поряд із вузькостановими існувала і друга група причин, які привели до затятості і розростання козацько-польського конфлікту. Вони загальновідомі і широко висвітлені в літературі, тому тільки означимо їх. Це – зміна суспільно-політичної і соціально-економічної ситуації в Україні у зв’язку з так званим другим закріпаченням селянства у Східній Європі, Люблінською унією і, згодом, наступом католицизму. Тобто загальноєвропейський процес відмирання рицарського стану збігся на українських землях із глибокими суспільними змінами і був тісно пов’язаний з ними. Погіршення правового становища значної частини населення привели до наростання опозиційних настроїв у суспільстві. Через своє хитке становище між панівними і простонародними верствами суспільства козацтво-боярство найбільш чутливо і болісно реагувало на всі зміни. Швидка еволюція правових норм, тенденція до покріпачення, захоплення магнатами нових земель – все це відбивалось у першу чергу на козацтві-боярстві. І тому воно перше піднялося на захист “старожитніх прав”.

Пізніше, коли нові суспільні процеси все більше захоплювали інші суспільні групи – селянство, міщанство, українську шляхту і православне духовенство, – козацтво опинилось у ролі виразника інтересів всього народу і цим отримало невичерпне джерело для поповнення власних сил. Так

вузькостановий конфлікт поступово набирав масштабів

національно-визвольної боротьби. Козацькі війни

1591-1596 років осовалили цікаві якраз тим,

що вони стояли на початку цього

процесу і немало сприяли

його пришвидшенню.

**Початок
конфронтації
(1591-1592 роки)**

Перше козацьке повстання не спалахнуло раптовим вогнищем, як це не раз бувало пізніше в козацькій історії. Іскри козацьких свавільств розгорялися довго і повільно. Відомий набір козаків на службу Речі Посполитій у 1578 році у Львові, звичайно, не міг вирішити козацької проблеми. Але її тимчасово вдалося приглушити, забравши найактивнішу частину козацтва і військово-служилого населення України на Московську війну. Однак, тимчасово заручившись лояльністю козацтва, уряд сам створив можливості для його швидкого зростання і організаційного оформлення. Результати цього процесу проявилися відразу по закінченню війни. Тоді, за словами Р. Гейденштейна, “військо наше розпущене було, а багато з нього людей не звиклих до праці і не люблячих її, при звичаєних жити здобиччю в краю неприязельському, удалося до козаків. Відтоді, зміцnivшись в силі, почали щоразу частіше нападати на примирені з Польщею краї, грабувати і палити”¹. Очевидно, що до воєнних пригод найбільш охочими були вихідці з місцевого, колишнього боярського прошарку населення, а з-поза меж українських земель – близькі до них дрібні шляхтичі і слуги.

Уже в 1583 році козаки захопили і дощенту зруйнували місто і фортецю Тягин (Бендери) – опору турецького панування у Придністров’ї. Ця подія стала широко відомою в християнських державах, і невдовзі представник Ватікану першим серед західних дипломатів зав’язав контакти з ко-

зацькою верхівкою². У цьому ж році вперше з'являються скарги шляхти на те, що козаки вимагають від неї стації (утримання) подібно до коронних військ³. Спроби Стефана Баторія діяти проти козаків політикою батога і пряника знову дали тільки короточасний результат. Після смерті Баторія, в період безкоролів'я і пов'язаних з ним міжусобиць, козаки розгорнули свою діяльність проти турків і татар ще з більшим запалом. У 1587-1589 роках ходили на Очаків, Тягин, Білгород (Акерман), Козлов (Євпаторію), намагались посадити в Молдавії нового господаря – і це не рахуючи дрібніших сутичок⁴.

Злива козацьких нападів викликала відповідну реакцію у протилежної сторони – турецький султан використав їх як привід для тиску на Річ Посполиту⁵. Він послав кримського хана на українські землі і почав готуватися на 1590 рік до війни з Польщею. І хоча це був більше військовий демарш, викликаний необхідністю нейтралізувати Польщу перед початком великої війни проти Австрії, в польському суспільстві піднявся страшний переполюх. Напад татар у серпні 1589 року завдав великих збитків Галичині і Поділля. Дізнавшись про похід татар, запорожці здійснили великий рейд до Дністра. Вони перейняли ворога неподалік від міста Сорок на річці Кам'янці. Вночі козаки несподівано напали на кіш кримського царевича, знищили декілька тисяч татар і звільнили полон. Коли на шум бою надійшов сам хан, то козаки зробили табір, обклавши його татарськими трупами, і відбили два приступи татар. Хан, під яким навіть було поранено коня, змушений був відступити⁶.

З цього часу маємо надзвичайно цікавий лист низового товариства до великого коронного гетьмана і канцлера Речі Посполитої Яна Замойського. Найперше козаки декларували: "...як служили славному і святої пам'яті небіжчику королю Стефанові правдиво і послуги наші були значними, так і зараз ми бажаємо служити вірно Королю Й. М. (Його Милості – С. Л.)". Як бачимо, уже тоді часи суворого, але й уважного до козацтва Баторія сприймалися козацтвом як

ціла епоха у польсько-козацьких відносинах. Запорожці доповіли про битву з татарами, участь у ній шляхти, у тому числі сина брестського воєводи Горностая, черкаського і переяславського підстарост. В умовах, що склалися, польські власті потребували козацького війська, і до запорожців терміново було послано реєстрового старшого Яна Оришовського, який від імені Замоїського просив козаків залишитися на Поділлі. Козаки погоджувалися на таку службу, але хотіли оформити її офіційно, “за листом глейтовним, який якби був би нам даний, до служби К. Й. М. і в. м. нашого м. п. (вашої милості нашого милостивого пана – С. Л.) естесми готові і горл своїх проти неприятеля К. Й. М. не будемо жалувати”⁷.

У цей критичний для Речі Посполитої момент необхідність впорядкування козацького питання знову стала очевидною для польських властей. Його цілковите ігнорування було вже неможливе насамперед з огляду на зовнішньополітичні обставини. Вимагала привести козаків до порядку і шляхта українських, польських і навіть віддалених литовських воєводств: “...про сваволенство людей українних і козаків низових, нехай би з пильністю срокгою такою конституцією сеймовою, альбо яким способом... вирішено вперед було”⁸. Тому за 1590 рік маємо кілька державних актів, пов’язаних з козацтвом. На весняному сеймі 1590 року щодо козаків були визначені, так би мовити, програма-мінімум і програма-максимум. Перша була розрахована на поточний момент і передбачала у випадку дійсної загрози війни з Туреччиною можливість найму на службу до двадцяти тисяч козаків при загальній чисельності війська до ста тисяч чоловік⁹. Програма-максимум – спеціальна сеймова конституція – визначала цілий комплекс заходів щодо приведення козацтва до покори. Серед них: набір козацького реєстру, призначення козацької старшини із шляхти, суворий облік реєстровців, вигнання свавільників (нереєстровців) з Низу і розташування там реєстровців, розправа за будь-які спроби походів на сусідні держави, нагляд місцевих урядовців за

населенням і реєстровцями, заборона постачання нереєстровців зброєю, порохом, продовольством та ін.¹⁰

У відповідності до прийнятих на сеймі документів король Сигізмунд III видав два універсали. Перший, від 25 квітня 1590 року, було видано у той час, коли загроза турецької інтервенції ще не минула. Козаки, які перебували під керівництвом “старшого молодців запорозьких” Войтеха Чановицького, мали стати під командування брацлавського воєводи князя Януша Збаразького і отримати у нього гроші і сукно. Кількість козаків з огляду на ситуацію не вказувалась¹¹. Однак незабаром Замойський уклав з турками перемир'я, давши їм великі упоминки у сто сороків соболів як компенсацію за козацькі “шкоди”¹². Необхідність у програмі-мінімум щодо козацтва відпала. Тому новий королівський універсал від 25 липня 1590 року передбачав заходи на виконання сеймової конституції щодо загального впорядкування козацтва у відповідності до програми-максимум. На службу мала бути набрана тисяча чоловік “пахолків вправних і до бою годних”. Старшим над ними призначався снятинський староста Микола Язловецький, а поручником (реально – командиром) Ян Оришовський, який значився у козацькому реєстрі ще з 1578 року. Вони особисто мали відбирати кандидатів для служби і наглядати за ними. Реєстровий загін повинен був стежити, щоб не було вторгнень у сусідні держави з боку “свавільних людей” і нести сторожову службу. Для кращого контролю над запорожцями на Кременці мав бути збудований дерев'яний замок¹³.

Скарбові записки 1590 року дають нам, однак, цифру козаків не одну тисячу, а три тисячі чоловік. З них дві тисячі мали отримувати плату по п'ять злотих на квартал, а одна тисяча – по п'ятнадцять злотих¹⁴. Цілком можливо, що цифра в дві тисячі стосується запорожців, які стояли на Поділлі під рукою Януша Збаразького і були в основному піхотою, а одна тисяча – це реєстровий загін кінноти Оришовського. У скарбових записках йдеться тільки про набір людей за відповідну плату, тобто, напевно, коли турецька

небезпека минула, про відбуту низовцями службу просто забули і нічого їм не заплатили. А універсал до реєстровців був, крім іншого, ще і фактичним підтвердженням продовження їхньої служби, хоча плата їм теж була зменшена до п'яти злотих за квартал¹⁵.

Пильну увагу істориків завжди привертало ще одне рішення польських властей: підтвердження козацтву на володіння Трахтемировом і надання земель на українському пограниччі особам шляхетського стану, пов'язаних з козацтвом¹⁶. Це були Войтех Чановицький, який мав отримати Бориспіль, Криштоф Косинський – Рокитне і Ольшаницю, Загоровський – Володарку і Розволж. Про те, що це рішення намагалися втілити в життя, свідчить процедура оголошення про введення цих осіб у володіння маєтностями, здійснена королівським дворянином у київському гродському суді¹⁷. Ким були названі особи? Войтех Чановицький, як ми вже знаємо, був на той час старшим, або гетьманом, низових козаків. Загоровський (очевидно, Федір Загоровський, хоча були ще його брати Андрій і Олександр) належав до відомого волинського шляхетського роду. Військову службу розпочав ще за Стефана Баторія, а загинув у 1612 році в битві над Прутом, де очолював козацьку роту коронного війська. У 1589 році він був королівським ротмістром і командував гусарською ротою¹⁸. У 1590 році Ян Замойський особисто просив у короля дати Загоровському винагороду за вірну службу¹⁹. Наприкінці 1590 року ми бачимо Загоровського в Галичині, де він разом з іншими жовнірами вимагав належної їм плати, але поводив себе лояльно стосовно властей²⁰. Загоровський був направлений до низовців десь наприкінці 1589 – на початку 1590 року, оскільки в універсалі короля до козаків від 25 квітня 1590 року згадується, що “через посланців наших Загоровського і Косинського раніше те до вас писали”²¹.

Появу в такому контексті імені Косинського можна вважати досить несподіваною знахідкою, яка коригує наші знання про цього історичного діяча. Отже Загоровський і Косинський були направлені королем до козаків з розпоряд-

женням приєднуватися до князя Збаразького для оборони Поділля. Однак це суперечило існуючому порядку, за якого королівські укази передавались адресатам дворянами – коморниками короля. Ні Загоровський, ні Косинський такими коморниками не були, та і за виконання такого доручення їм навряд чи надавали б земельні володіння. Поява Загоровського і Косинського серед осіб, чий зв'язок з козацтвом був визнаний офіційно, могла пояснюватися тільки курсом уряду на зміцнення керівництва козаками надійними людьми. Тому тимчасове перебування серед козаків досвідченого у військовій справі Загоровського цілком зрозуміле.

А от питання з Косинським виглядає не так просто. У документах до 1590-го року його ім'я не зустрічається. Про Криштофа Косинського хроністи знали лише, що він родом з Підляшшя²², де жили й інші представники роду Косинських. Документи дають змогу схематично простежити історію цього роду протягом майже всього XVI ст. Є свідчення, що Косинські належали до гербу Равіч²³. У пописі війська литовського 1528 року прізвище Косинських зустрічається двічі. Спершу вказано, що безіменні Косинські разом виставляли до війська чотирьох вершників, а далі згадується пан Ленарт Косинський, який сам давав до війська п'ятнадцять “коней”²⁴. Наведені цифри дають змогу визначити рівень матеріальних статків шляхти, оскільки один вершник виставлявся від восьми селянських служб²⁵. Відповідно, безіменним Косинським належало тридцять дві “служби”, або приблизно дев'яносто шість “димів” (майже шістсот чоловік) підданих селян і сімдесят дві волоки (півтори тисячі гектарів) землі. Що стосується Ленарта Косинського, то у нього було сто двадцять служб, або триста шістдесят димів (понад дві тисячі чоловік) підданих селян і двісті сімдесят волок (майже шість тисяч гектарів) землі. За своїм суспільним становищем “Косинські” належали до дрібної шляхти (якщо їх було не більше чотирьох чоловік), а Ленарт – до вищого “панського” прошарку феодалної знаті ВКЛ. Зосередженість земель всіх Косинських у Дорогичинському повіті

Підляшшя дає підстави припустити, що вони були близько-спорідненими між собою, але внаслідок щасливого збігу обставин Ленарт зміг “вибитися в люди”. Спочатку він потрапив на службу до королеви Бони, а потім став митником.

Згодом, у 1560-х роках дорогичинським маршалком і писарем був Адам Косинський, син Ленарта. У 1569 році, як посол від дорогичинської шляхти, він прийняв участь в роботі історичного Люблінського сейму, де і прославився. Він активно виступав за приєднання Підляшшя і всіх українських воєводств до складу польської Корони. Коли ж король Сигізмунд Август оголосив про інкорпорацію Підляського воєводства, то Адам Косинський першим з підляських шляхтичів присягнув на вірність Короні. За таку лояльність до короля йому була надана посада каштеляна, а посада писаря перейшла до його сина²⁶. Надання уряду каштеляна означало, що Адам Косинський ставав одночасно і сенатором Польщі. Тобто, принаймні за посадою, він піднявся до кола найвпливовіших осіб країни.

Незабаром після 1569 року ім'я Адама уже не згадується. Його маєтки, як і посада писаря, очевидно, перейшли до Яна Косинського. Згідно податкового реєстру 1580 року він був одним з найбільших землевласників Підляшшя, оскільки йому повністю або частково належало більше двадцяти сіл. У цьому ж реєстрі згадуються співвласник п'яти сіл Ленарт Косинський і його сусідка Щесна Косинська. Схоже, що вони належали до родової гілки Адама Косинського. Крім них, реєстр називає ще двох Косинських – Павла і Трояна. Вони володіли селами Косинка Стара, Косинка Лісова, Косинка Бороті (Бісова), але не самі, а з “часниками своїми”²⁷. Тобто, ці дві особи могли уособлювати собою кілька дрібних, фактично безземельних і близьких за способом життя до селян родин Косинських, які намножились у давньому родовому гнізді. Адже всі вони разом сплачували податок лише з вісімнадцяти оброблюваних підданими волок землі. Очевидно, що ця шляхетська дрібнота була спадкоємцем безіменних Косинських з реєстру 1528 року.

Повернімося до Криштофа Косинського. Залишається лише гадати, до якої гілки Косинських він належав, хоча, найімовірніше, що до “бідних родичів”. Зрозуміло, що особливо інтригуючим виглядає припущення А. Бонецького, що Криштоф був сином брата Адама Леонарда, тобто племінником польського сенатора²⁸. Але, у будь-якому випадку, сам факт, що один з Косинських був сенатором, піднімав цей рід над шляхетським загалом Підляшшя і давав підстави для прояву певних амбіцій. Однак за межами свого воєводства Косинські майже не відомі (маємо тільки згадку про котрогось з Косинських, який служив поручником у Яна Замойського²⁹). І лише Криштоф Косинський зробив кар’єру вдалині від малої батьківщини, але уже в зовсім іншому соціальному середовищі.

Першу згадку про Криштофа Косинського дослідники пов’язують з іменем козацького старшого Криштофа, який сторожив татар на дніпровських переправах у 1586 році³⁰. І, хоча на той час серед козацької старшини міг бути не один Криштоф (через десять років зустрічаємо Криштофа Кременського), все ж є підстави припускати, що це був саме Косинський. Чому? Бо пізніший авторитет Косинського серед козацтва ґрунтувався як на відповідних рисах його характеру, так і на доброму знанні Косинським козацьких прагнень, психології, звичаїв, способу життя.

Очевидно, що цей шляхтич немало років віддав козакуванню, а наприкінці 1589 – на початку 1590 року якимось чином потрапив у поле зору польського уряду, який вирішив використати його у своїх інтересах. Можливо, що ставка уряду була б правильною, якби не дві звичні для Речі Посполитої події: по-перше, козакам, як і жовнірам не були виплачені гроші; по-друге, ще не отриманий Косинським маєток прибрали до рук українські магнати – Олександр Вишневецький і Януш Острозький. Вишневецький нібито купив цей маєток у Косинського, а потім продав його Острозькому³¹. Тоді як другий акт продажу-купівлі не викликає сумнівів і засвідчений офіційно, то купівлі землі у Косинського або не було зовсім, або це було формальне прик-

риття фактичного грабунку магнатом дрібного шляхтича. У всякому разі належного документа, де Косинський засвідчив би добровільність цього акту, не існує.

І тому, якщо Загоровський спокійно покинув низовців і продав права на свій маєток³², то Косинський став заводієм козацьких заворушень. Його особисті мотиви можна розцінювати як дрібний привід, останній поштовх, той особистий фактор, без якого не може обійтися початок будь-якої справи. Настрій Косинського повністю відповідав на той момент настрою ошуканого урядом козацтва. Несплата грошей козацтву була головним приводом до повстання, але за ним крилися глибші соціальні причини незадоволення козацтва існуючим шляхетським ладом, розглянуті нами вище. Питання плати мало для козацтва принциповий характер. Постійно підкреслюване козаками бажання служити королю і Речі Посполитій відображало глибинні пласти його свідомості, основою якої була свідомість військово-служилого боярства. Відмова від військових послуг боярства було свого часу одним з проявів процесу його ліквідації як суспільного стану. Отже, козацтво-боярство знову і знову пропонувало себе у старій якості, намагаючись повернути собі втрачене становище. Обіцянка козакам плати на початку 1590 року мала означати для козацтва фактичне визнання урядом їхньої служби і потрібності для держави, а поряд з цим – як постійно здавалося козакам – і відновлення їхнього попереднього суспільного становища. Тому розпуск козацького війська і відмова від виплати уже заслужених грошей була сприйнята як подвійний удар – соціальний (новий крах ілюзій щодо можливості співробітництва з властями) і матеріальний.

Для кращого розуміння соціально-політичної обстановки навколо козацтва у 1590-1591 роках варто поглянути на процес, який розвивався паралельно з початком козацького повстання – поведінку жовнірів, яким теж не виплатили жолду за останні роки. Жовніри на чолі з ротмістрами і товаришами-шляхтичами ще з кінця 1589 року вчинили в Галичині

справжній бунт. Львівський староста Микола Гербурт бідкався, що “люди свавільні... збитки великі і морди чинять”, а найбільш прикре те, що “ті, хто це чинять, є жовнірами”. На них скаржилася королева Анна, волинська шляхта та ін.³³. Польний гетьман Станіслав Жолкевський намагався ввести справу в законне русло, і прийнята під його впливом у вересні 1590 року в Глинянах ухвала ротмістрів коронного війська вимагала негайного розв’язання питання плати на найближчому сеймі³⁴. Але ще цілий рік, аж до сплати грошей, жовніри не заспокоювалися. Недаремно Й. Бельський зауважив, що “з жовнірами пекла було досить”³⁵.

Очевидно, що коли вірні піддані Корони дозволяли собі таку поведінку через недотримання державою своїх зобов’язань, то і вічно свавільне козацтво мало всі підстави для чинення бунтів і “шкод”. Влітку 1590 року окремі козацькі загони гостювали навіть в білоруських землях – околицях Бобруйська і Слуцька³⁶. У Бихівській волості козацькі старшини Яків Осовський, Андрій Рогачовський і Федір Полоус від імені гетьмана Чановицького вимагали податку на козаків, зброю і продовольство³⁷. Не випадково князь Костянтин Острозький восени 1591 року писав, що козаки “вже два роки свавільно по містечках і селах шляхетських не тільки живність і чинші грошові брали, а і люд невинний наїжджали і побирали”³⁸.

Більш далекоглядні польські діячі розуміли необхідність зняти напругу у стосунках з козацтвом, виплативши їм гроші. Але бідна державна казна вперто не бажала розлучатися з тими фінансовими крихтами, які їй давала шляхта. Так, Якуб Потоцький, кам’янецький староста і керівник військової оборони подільського прикордоння, у червні 1591 року отримав від коронного підскарбія розпорядження взяти на козаків гроші в Раві-Руській з місцевої кварти, але це ніби не відповідало встановленому порядку³⁹. Наприкінці липня король Сигізмунд III направив до Львова теребовлянського старосту і одночасно комісара у козацьких справах Якуба Претвича, який мав взяти гроші у львівській ратуші⁴⁰. Про

плату козакам, принаймні на словах, турбувалися Замойський, Гербурт і навіть львівський католицький архієпископ⁴¹. Але в першій половині 1591 року козаки її так і не побачили.

Офіційний козацький старший Микола Язловецький писав до Замойського про необхідність заплатити козакам, щоб запобігти новій біді. А біда насувалася хоча б тому, що низовці, звільнені поведінкою королівської влади від обов'язків перед нею, знову лаштувались у похід на "неприятеля Святого Хреста". Частина з них на чолі з Горностаєм нібито збиралася на море, а декілька тисяч чоловік під керівництвом Косинського мали намір йти в Молдавію⁴². Імовірно, що в листі Язловецького згадано спробу козаків вибратись у Молдавію з новим претендентом на молдавське господарство, що надзвичайно стурбувало польські власті. За розпорядженням короля Язловецькому все ж вдалось умовити козаків, очевидно, знову обіцянками плати. Похід у Молдавію не відбувся⁴³, але згодом козаки все ж насолити полякам, оскільки погромили турецьких купців, за що татари спересердя навіть арештували польського посла⁴⁴.

Однак у цілому тепер козацька енергія була спрямована в іншому напрямку – на волость (територію українських воєводств) і, конкретніше, – проти князів Острозьких. Для такої персоніфікації козацького невдоволення були свої причини. Адже рід Острозьких (Костянтин Острозький та його сини Януш і Олександр) втілював у собі на українських землях офіційну владу, бо займав ключові посади в місцевій адміністрації (київського і волинського воєвод та численних старост). Надзвичайна розгалуженість земельних володінь роду вела до того, що діяльність козацтва на волості обов'язково зачіпала і маєтки Острозьких. Різке розширення володінь Острозьких на Придніпров'ї не могло обійтись без ускладнень з місцевим козакующим населенням. Саме на ґрунті таких суперечностей визрів особистий конфлікт Косинського і Острозьких за маєток Рокитне. І нарешті, Костянтин Острозький поряд з іншими українськими урядовцями у прямому значенні слова став поперек

дороги козакам, перекривши їм шлях до Молдавії своїми військовими залогами на прикордонні.

Унікальним джерелом для вивчення початкового етапу козацького повстання є лист Костянтина Острозького до сенаторів Речі Посполитої за вересень 1591 року. Надзвичайна інформативність і незвичність поданих цим документом фактів у значній мірі змінюють наші уявлення про розміри козацького руху в 1591 році. Острозький повідомляє, що першим містом, яке зайняли козаки, був Пиків. У місті і замку козаки забрали зброю і маєтності⁴⁵. Козаками керував особисто Косинський, бо саме з Пикова у серпні 1591 року він надіслав листа своїм “ласкавим панам-товаришам” в якусь іншу місцевість. Косинський запрошував їх до об’єднання і, нагадавши, що влада уже другий рік водить їх за ніс з платою, вважав, що “мусимо самі промишляти”⁴⁶. Очевидно, що мова йшла про самовільний пошук компенсації за невідплачені гроші за рахунок майна в королівських замках і маєтках. Не буде зайвим повторитися, що подібний спосіб відновлення справедливості був традиційним і серед жовнірів польської Корони, а для розвитку козацького руху важливим чинником було те, що плату не отримали як реєстровці, так і низові козаки. Тобто в цьому питанні Косинський міг апелювати до обох складових частин козацтва.

Найближчим часом козаки зайняли Білогородку, Чуднів, Білу Церкву, Переяслав. До Білої Церкви ввійшов п’ятитисячний (за даними Острозького) загін на чолі з Косинським. Косинський наказав білоцерківцям присягати собі як козацькому гетьману. Коли ж п’ять чоловік, очевидно шляхтичів, “присягати і під страхом смерті не хотіли, бо вже Й. К. М. присягали, тих п’ятьох перед собою зараз казав розстріляти”. Приблизно одночасно мали скласти присягу Косинському жителі Канева і Черкас. Потім Косинський послав козаків приймати присягу від жителів Богуслава, новозбудованого Корсуня і Переяслава. Останнім він обіцяв простити за це якісь недавні сварки з козацтвом. Вимагав Косинський і грошових чиншів на своє військо, зокрема в

Паволочі і Фастові. А потім, коли до козаків над'їхав комісар у козацьких справах теребовлянський староста Якуб Претвич, привізши-таки невелику королівську плату, Косинський роздавав її разом із побраними по містах і селах податками. Пізня королівська подачка уже не могла зупинити козацтво. Було відомо, що Косинський збирається йти на Київ. Коли ж умовляти бунтівників до покори властям приїхав авторитетний у козацьких колах Ян Оришовський, то “мало його не устріляно, аж ледве з Білої Церкви втік”.

Швидко і несподіване розгортання подій на волості стурбувало старого Костянтина Острозького. Він із своїм сином Янушем (на той час волинським воєводою) за ці місяці неодноразово просив короля і сенаторів дати якусь раду козакам. Острозький попереджав, що можна “з такого запалу якогось вогню сподіватися”, бо “щодня ганебна міць того гультьяйства до нього (Косинського – С. Л.) прибуває” і заявляв, що сам не може “тому запобігати жодним способом”⁴⁷. Згодом, у листопаді 1591 року “й. м. п. воєвода волинський... до Яновця (резиденції короля – С. Л.) прибіжав, просячи аби К. Й. М. як зверхній Пан від тих злих людей боронив або хоч би руки розв'язав аби міг тому гвалтові дати відсіч”. Король наказав урядникам українних воєводств, тобто насамперед тим же Острозьким, “тому свавіллю запобігати”. Але на більше, ніж на заклики, влада не йшла, хоча б тому, що не мала у своєму розпорядженні воєнних сил, бо жовніри і собі бунтували в Галичині⁴⁸.

За таких обставин територія козацької вольниці швидко поширилась аж до прикордонних волинських міст – Костянтинівна і Острополя, тобто до межі Київського і Волинського воєводств. А Київщина і Брацлавщина майже повністю перебували в козацьких руках. Таким чином, у 1591 році ми бачимо не повільне розгортання козацьких непослухів (цей етап козацтво пройшло у попередні роки), а справжній вибух козацької енергії, спрямованої в досить організоване русло. Ким би не був Косинський, якими б міркуваннями він не керувався, але розмах його діяльності був, за мірками

того часу, досить значним і цілеспрямованим. Якщо грошові побори з населення, стації та інші “шкоди” були у порядку речей і у жовнірів, то інші дії козацтва – захоплення королівських замків і примушування населення до присяги своєму війську – явно виходили за рамки тогочасних пристойностей. У діях козацтва, зовні схожих на звичайний жовнірський бунт, відразу проявилась його ворожість до існуючих шляхетських порядків і прагнення перекроїти їх на свій лад.

На жаль, ми маємо обмежені можливості джерелознавчого аналізу послання Костянтина Острозького до сенаторів Речі Посполитої. Перевірити всі наведені ним факти неможливо. Однак для звинувачення його в надто буйній фантазії (припускаючи деякі перебільшення) все ж немає особливих підстав. А загальна сукупність інформації про події 1591 року на українських землях дає підстави твердити про достовірність цього джерела. Одним з небагатьох документів, які засвідчують описані Костянтином Острозьким події, є скарга Януша Острозького на забрання його привілеїв і майна з будинку білоцерківського підстарости князя Дмитра Курцевича-Булиги. Косинський особисто навідався до комори князя і спустошив її “місяця грудня двадцять дев’ятого дня виїжджаючи з Білої Церкви”. Довге перебування Косинського в місті – приблизно з вересня по грудень – цілком реальне, бо, згідно з даними Костянтина Острозького, Біла Церква служила для нього своєрідною резиденцією. Білоцерківці мали гостинно приймати “свавільників”, зважаючи на те, що самі належали до них. Відомо, що у 1590 році вони напали на королівських жовнірів і не давали їм стацій, пізніше діяли разом з козаками⁴⁹.

Скарга від імені Януша Острозького на козаків була викликана необхідністю розпочинати довгий процес відновлення забраних “мамранів княжати його милості пана воєводи Київського, яко і його милості пана воєводи Волинського на староство Білоцерківське і Богуслав, також і на кгрунт Розволовський і Велику Слободу і на Рокитне нале-

жачі, до сховання князю Булизі дані”⁵⁰. Згадка серед цих паперів про “мамран” на Рокитне служить серйозною підставою пов’язувати дії Косинського з його особистими претензіями до Острозьких. Сам Косинський мусив розуміти, що з будь-яких документів він ніякої користі не матиме. Тому наїзд на будинок підстарости міг мати метою просто зайвий раз насолити могутнім суперникам.

Інший документ, занесений в актові книги від імені Януша Острозького 28 січня 1592 року засвідчує, що він не зміг прибути до Володимира на судові “земські роки”. Князь пояснював свою відсутність небезпекою від козаків, які “засіли” Білу Церкву і звідти збираються йти на Чуднів⁵¹. Отже, Біла Церква і на початку 1592 року зберігала значення осередку козацьких сил на волості. Цікаво, що підстаростою володимирським, який прийняв до відома “обмову” Януша Острозького, був ніхто інший як Федір Загоровський. У мирний час він полишив військову службу і став досить впливовим урядовцем. Загоровський мав належати і до кола довірених осіб князя Костянтина Острозького, оскільки останній, крім інших численних посад, обіймав уряд володимирського старости.

Красномовна згадка у листі Костянтина Острозького про переяславців, що Косинський до них “вже послав упоминаючи, якщо йому присягнути хочуть, то їм все вибачити хоче”⁵², виводить нас на заплутану історію взаємин козаків з переяславцями. Конфлікт між ними тягнувся десь з 1589-1590 років. Переяславці – чи то міщани, чи то місцевий уряд – побили і пограбували декілька сотень козаків. Низовці внесли з цього приводу протест, і розбором справи мала займатися спеціальна комісія. Факт утворення самої комісії свідчить, що події розвивались у той час, коли козаки ще були потрібні державі і не підняли відкритого бунту. Однак ця комісія начебто була затримана козаками у Василькові, де під їхнім тиском заочно наклала на переяславців штраф у сто п’ятдесят тисяч кіп литовських грошей, але пізніше відмовилася від свого рішення. У свою

чергу міщани 15 січня 1592 року вимагали нового судового розгляду справи⁵³.

Невідомо, склали переяславці врешті-решт присягу Косинському чи ні, але ми знаємо, що при зайнятті міста козаками сталася велика збройна сутичка – єдина при їх утвердженні на Київщині. Козаки вбили місцевого підстаросту і багато шляхти⁵⁴. Спрямованість козацького гніву має показувати, що конфлікт переяславців і козаків, найімовірніше, був спровокований місцевою владою, а можливо – самими Острозькими, бо переяславським старостою був Олександр Острозький. За донесенням московського інформатора, козаки спалили Переяслав, побили там чимало людей і погрожували навіть вбити Костянтина Острозького⁵⁵. Київський католицький єпископ Йосиф Верещинський подав власну версію розвитку конфлікту в Переяславі. За ним, міщани дійсно чимось покривдили запорожців. Потім заради примирення вони погодилися дати відкуп і зібрали для них сто тисяч злотих. Цю суму переяславці вручили Острозькому, як воєводі, для передачі козацтву, але той привласнив гроші⁵⁶. Якщо це дійсно було так, то ми маємо ще одну причину неприязні козаків до князя.

Продемонструвавши свою силу на Київщині, козаки все ж мислили звичними категоріями і тому шукали собі справ за межами волості. З приводу їхніх планів маємо надзвичайно цікавий документ – грамоту Бориса Годунова до Криштофа Косинського, дану у відповідь на посольство низового козацтва до царя. Це перше відоме нам звернення московського уряду до українських козаків. Спочатку Годунов переказав зміст козацького послання: "...у грамоті своїй царській величності писалисте, що государ ваш король з турським помирився, а вас-то зараз у Києві козаків людей годних три тисячі, і одні хочуть йти до царя християнського до землі угорської, а інші до короля шведського, тільки ще на цю зиму у Києві жити будете", і козаки пропонують царю свої послуги "проти котрихось неприятелів", маючи на увазі насамперед татар. Москва з готовністю

відгукнулася на пропозицію⁵⁷, вбачаючи у козаках степову розвідку на дальніх підступах до московських рубежів. Напевно саме за таку службу запорожці згодом декілька разів отримували царське “жалування”⁵⁸.

Очевидно, що ще того ж року низовці відправили посольство і до австрійського цісаря (офіційний титул – імператор Священної Римської імперії). Знаючи про підготовку австро-турецької війни, вони, очевидно, розраховували на зацікавленість цісарського двору у їхніх послугах. Про це посольство маємо згадку у повідомленні австрійського посла московському уряду в першій половині 1593 року: “Цісарській же величності козаки низовські били чолом, які в пониззі перебувають, і хочуть йти на Угорську землю служити проти Турського (султана – С. Л.)”⁵⁹. Однак у Празі, резиденції цісаря, вони не отримали на цей раз ніяких конкретних пропозицій. Обережний австрійський уряд вирішив спочатку з’ясувати правове становище козацтва. Та, незважаючи на відсутність конкретного результату, посольство козаків до Австрії теж можна вважати вдалим, оскільки ним було покладено початок контактам козаків з урядом цієї країни, які дали плідні результати у 1594-1595 роках. Із названих козаками можливих роботодавців не виправдав їхніх надій тільки шведський король, оскільки з 1592 року новим королем Швеції став польський король Сигізмунд III Ваза, тобто відбулася персональна унія Речі Посполитої і Швеції.

Царська грамота згадує декількох представників козацької старшини – Яковицького, Бистрицького, Саська, Кизима, Осовського, Солмського і Федорова. Це дає нам деяке уявлення про оточення Косинського, що важливо з огляду на непевність появи самого Косинського серед козацтва. Троє з названих старшин відомі нам з інших документів. Сасько, або Сашко Федорович (одного разу він згадується як Сасько Попович⁶⁰), за походженням належав до овруцької шляхти⁶¹, а у 1593 році був козацьким полковником і підтримував стосунки з Яном Оришовським⁶². Тобто, вже тоді він був авторитетною в козацьких колах особою. Інший

старший – Яків Осовський – уже згадувався вище як козацький отаман у 1590 році в Білорусії, де він вимагав стації від імені гетьмана Войтеха Чановицького. Третій старшина – Матвій Федоров – за походженням чи то любельський боярин, чи то московит – був “запорозьким отаманом”, який діяв у 1588-1590 роках в басейні річки Донець. Федоров із загonom запорожців кількістю понад шістсот чоловік якийсь час служив царю, але потім покинув московську службу і перейшов до Олександра Вишневецького. Потім він разом з іншими козаками приймав участь у прикритті українського кордону від турків⁶³. Тобто, ми бачимо, що Косинського оточувала і підтримувала добре знана козацька верхівка.

Численні скарги князів Острозьких нарешті примусили польські власті вжити проти козаків деяких заходів. 16 січня 1592 року король Сигізмунд III видав універсал до українських урядовців, де зокрема говорилося, що “на Україні воеводств: Волинського, Київського і Брацлавського” свавільні люди творять великі шкоди, роблять виправи у сусідні держави, “тягнуть” за собою підданих і порушують суспільний спокій. Король інформував, що на Київщину направляється спеціальна комісія, яка має провести розслідування, “звідки такі кривди і морди початок свій взяли і від котрих людей” це почалося. Комісія мала і відповідно покарати винуватців. Місцеві урядовці повинні були передавати комісарам “справи про таких людей свавільних, нам і праву непослушних”, складати списки на тих жителів міст, містечок і сіл, яких немає вдома та ін.⁶⁴.

На відміну від багатьох подібних декретів, цей документ дістав своє втілення у цілком реально створеній комісії, яка дійсно вибралася для розслідування подій в Україні. Комісія мала досить поважний склад з шести осіб: королівський комісар Якуб Претвич, черкаський і канівський староста Олександр Вишневецький, брацлавський староста Юрій Струсь, барський староста Станіслав Гульський, брацлавський війський Ян Гульський, а очолював її Микола Язловецький – офіційний патрон козацтва. Комісари, які добре знали

характер козацтва, вибралися на Київщину із власними військовими почтами. Вибралися досить швидко, бо вже на початку березня вони були у Фастові і звідти почали переговори з козаками. Вибір ними місця для власного табору не можна вважати випадковим. Місто на той час належало київському католицькому єпископу українського походження Йосифу Верещинському, який навіть перейменував його у Новий Верещин. Верещинський прославився своєю войовничістю, планами боротьби проти татар, проектами заселення України і тісними зв'язками з козацтвом. Можливо, що він взяв на себе посередництво для мирного владнання справи. Косинський, покинувши Білу Церкву, облюбував собі нову резиденцію в Трипільлі, де, почувши про комісію, укріпився у замку⁶⁵.

10 березня 1592 року Язловецький надіслав в Трипільля “панам молодцям запорозьким” листа, у якому вимагав видачі Косинського. Козацтву пропонувався простий і заманливий варіант розв'язання справи, а саме зіпхнути свою вину, всі “непослухи” на Косинського, “розуміючи, що ви то вчинили через Косинського, зрадника Короля його Мосці і Речі Посполитої, і розумію, що за одного лотра (розбійника – С. Л.) всі терпіти не схочете”. А “коли зараз до мене, ув'язнивши того лотра, поклін не пошлете, на крові вашій мстився б над Вами за помічю Божою і з людьми Пана мого”⁶⁶. Козацтво і козацька збиранина, які знаходилися в Трипільлі, на пропозиції Язловецького не погодились. А коли комісари підійшли до Трипільля, то побачили, що реальних шансів провчити свавільців вони не мають. Козаків мало бути значно більше, ніж людей у комісарів, та і досягнути їх у замку було неможливо. З огляду на впертість козацтва комісари 14 березня прийняли суворий декрет, який ставив їх поза законом.

Пізніше ця постанова була запропонована сейму 1592 року як проект конституції “про погамування козаків”⁶⁷. Однак після цього переговори були все-таки продовжені і скінчились угодою, за якою козаки надалі мають поводити себе сумирно і тільки повинні зняти з гетьманства Косинського,

не видаючи його. Після цього комісари пішли геть, фактично полишивши Київщину в руках козацтва. За свідченням Й. Бельського, Язловецький мав від короля ще одне завдання: на виконання ординації 1590 року збудувати замок на Кременці, але зрозуміло, що за таких обставин “з того всього не було ніц”⁶⁸.

Щодо наступних подій 1592 року, то при нинішньому стані джерельної бази можна лише повторити слова М. Грушевського: “Факти з козацьких розрухів сього року (1592) ми взагалі знаємо у вигляді відірваних епізодів, які переважно не можемо ані хронологічно ані прагматично пов’язати одні з одними”⁶⁹. Ці уривчасті свідчення мають розглядатися на фоні існуючої безсумнівно відомої ситуації, яка складалася з таких факторів: козаки зберегли свої сили і не поступилися своїми позиціями на волості; за цей час не було зроблено жодної серйозної спроби привести їх до послуху; отже, вони мали всі можливості для власного посилення. Тобто відсутність фактів про діяльність козацтва протягом більшої частини 1592 року теж можна вважати красномовним фактом. Ми маємо справу із стабілізацією ситуації на основі розподілу сфер впливу між козацтвом з одного боку і місцевою владою – в особах князів Острозьких і Олександра Вишневецького – з другого. Межа між ними проходила приблизно по кордону Волинського і Київського воєводств і також по мурах декількох замків на Придніпров’ї. Одночасно козаки і “на Поділлі багато злого чинили”⁷⁰.

Повне панування козацтва на Київщині засвідчує повідомлення Костянтина Острозького з жовтня 1592 року про буденність козацьких відвідин Києва: “...козаки низові по кількакрат на місто і на замок київський надходили і гармати, які ліпші, порох і всю стрільбу гвалтом побрали, яких до цього часу не повернули”⁷¹. Згадаємо, що у жовтні попереднього 1591 року Острозький повідомляв про можливість походу козаків на Київ, як про подію надзвичайну. А якщо вже центр воєводства виконував для козаків роль прохідного двору, то зрозуміло, що подібна доля чекала й інші

населені пункти. Південна Київщина – давній осідок українського боярства і колиска козацтва – була готова прийняти владу козаків, і тому це відбувалося спокійно і мирно. Випадок у Переяславі можна назвати тим винятком, який підтверджує правило. Загалом же все перше козацьке повстання відзначалося досить миролюбними відносинами між противниками. Цим воно відрізнялося від наступних козацьких рухів в Україні, коли міра озлобленості зростала і разом з нею безмірно зростала і міра жорстокості з обох сторін.

У діях козацтва можна простежити бажання взяти за живе насамперед князів Острозьких. Міста, які вони займали, у більшості випадків належали Острозьким, маєтки – теж. Але в Острозьких було так багато володінь, що їх просто неможливо було обійти. Тому визначити, наскільки дії козацтва можна вважати навмисними щодо Острозьких, неможливо. Очевидно, ще більше, ніж Острозькими, козаки цікавилися дрібними місцевими урядовцями. Розправа з підстаростою в Переяславі має бути лише одним прикладом, як низовці зводили рахунки з ними. Козаки постійно мали справу з місцевими властями, страждали від їх поборів і утисків. На місцевих урядників лягало і виконання всіх нереальних постанов уряду про приборкання козацтва. Кампанії щодо знищення козацтва через слабкість польської держави ніяких результатів не давали, а незадоволення козацтва такими діями знову-таки спрямовувалося проти місцевих властей. Звичайно, ті пристосовувалися до ситуації як могли, в основному ігноруючи розпорядження Варшави. Але загалом давнє мирне співжиття низовців і місцевих урядників все більше поступалося місцем конфронтації між ними. Це яскраво проявилось, скажімо, у стосунках запорожців з черкаським і канівським старостою Вишневецьким.

Для розвитку подій велике значення мала пасивна поведінка у цей час Костянтина Острозького. Здається, він, як керівник військово-адміністративної влади і найбільший землевласник краю, мав би вжити найенергійніших заходів для приборкання козацької сваволі. Але князь не рвався до

боротьби, хоча мав можливість особисто виставити декілька тисяч озброєних слуг і залежної шляхти. Відповідь на таку зовні дивну поведінку магната слід шукати у сферах економічній і суспільно-психологічній. Маєтки Острозьких на Київщині, у яких господарювали козаки, ще тільки заселялись і не приносили князю особливих прибутків. Залюднення відбувалося способами, не цілком законними з погляду “права посполитого”: князь Острозький, користуючись своєю могутністю, масово переманював на свої землі селян від сусідньої шляхти, надаючи їм довготривалі слободи. Отже, на Київщині козаки не могли завдати Острозькому серйозних збитків.

Що стосується психологічного фактора, то старому князю було нелегко перенести різку зміну взаємовідносин між козацтвом (вчорашнім козакуючим боярством) і магнатерією. Все своє довге життя він вважався покровителем низового товариства. Про тісні зв'язки Острозького з козаками неодноразово свідчили польські і татарські інформатори ще з часів короля Баторія. Ще перед знаменитим набором реєстру 1578 року розслідування королівської комісії прямо засвідчило, що найбільше козаків виходило з маєтків князя⁷². Таким чином, каральна акція проти козаків була пов'язана для Острозького як з великими фінансовими витратами, так і з загрозою остаточно втратити прихильність козацтва, якою українські магнати ще дорожили. Тому князь не хотів розправлятися з козаками своїми руками. Він просив у польського сейму допомоги, а без цього відмовлявся нести відповідальність за події у ввіреному йому владі воєводстві.

Щоб якось зменшити тиск свавільців, українські державці влітку 1592 року намагалися спрямувати їхню енергію за межі України – на спустошення московських кордонів або на виправи проти татар. Московський уряд отримав з цього приводу тривожну звістку, що “біскуп київський (Йосиф Верещинський – С. Л.) та князь Олександр Вишневецький та староста Остринський Лаврін Ратомський наймують черкас отамана Косинського та інших і від короля їм

сукна і гроші являють, щоб вони йшли під Чернігів”⁷³. Посилання старост і єпископа на короля було явним перебільшенням, але не викликає сумніву, що войовничих урядовців могли підтримувати Острозькі, які, крім інших урядів, тримали у своїх руках і прикордонне Переяславське староство. Для виправ на московські рубежі Вишневецький і Ратомський завжди знаходили чимало бажаючих. За їх допомогою старости поступово посували на схід кордони Речі Посполитої і власні землеволодіння. На цій справі “спеціалізувалися” декілька козацьких отаманів – Іван Білик, Денис, Баран, Гусак, Солепський(?)⁷⁴. Однак зараз виманити козаків на якийсь більший похід у цьому напрямку не вдалося.

Щодо татарських справ, то козаки не полишали їх протягом всього розглядуваного періоду, так само як не припинялись і татарські напади на українські землі. За уривчастими свідченнями московських інформаторів, “черкаси запорозькі” чисельністю від кількох сот до декількох тисяч чоловік неодноразово нападали на татарські улуси, забирали там коней і полон, громили окремі татарські загони на Дніпрі та ін.⁷⁵ У найцікавішому повідомленні з тих часів згадується, що козаки ходили в морський похід до Туреччини і спалили місто Бабу(?) і ще інших три міста, “а булиде козаки від Царя-города за дві милі”⁷⁶. Якщо це дійсно так, то це перше свідчення про морські походи козаків безпосередньо в межі Туреччини.

Разом з тим, козацтво успішно освоювало новий напрямок діяльності – волинський, оскільки уже досягнуло межі Київського і Волинського воеводств. Це мало змусити Костянтина Острозького до дій, і він зробив спробу рєзбити Косинського, “маючи поміч від деяких околичних старост: однак людей його козаки поразили і збили”⁷⁷. Та все ж далі на Волинь козаки не посунули, і Острозький, який явно не розрахував сил противника, знову на довгий час заспокоївся.

Відносний зовнішній спокій в українських воеводствах присипляв власті Польщі щодо значення козацької небезпеки. Не можна сказати, що це питання не було відоме в

країні. Королівська інструкція на сеймики воєводств прямо називає козацькі свавільства однією з головних небезпек для держави. Численні шляхетські інструкції на осінній сейм 1592 року, у тому числі воєводств Познанського, Каліського, Краківського, Серадського, тобто віддалених від України етнічно польських земель, вимагали погамування козаків. Шляхта, більш чутлива до соціальних проблем, ніж вищі державні кола, добре усвідомлювала небезпеку розширення непослухів на далекій Україні. І осінній сейм 1592 року досить докладно зупинився на розгляді козацького питання. Один із сеймових проектів конституції на козаків ґрунтувався на перших рішеннях березневої комісії Миколи Язловецького. Сейму пропонувалося: проголосити “позбавленими честі на батьківщині, банітованими з королівства і власних маєтків Криштофа Косинського і все його товариство..., котрі допомагали йому в його злих вчинках радою і поміччю і перебувають при ньому донині, а також усе низове козацтво”; конфіскувати маєтки бунтівників; заборонити шляхті і урядникам підтримувати козаків – постачати їм зброю, спорядження, продовольство та ін. Другий проект передбачав виведення козаків на Запорозжя і заборону їм виходити звідти на волюсть. Останнім, найбільш стриманим проектом конституції планувалося ліквідувати уряд козацького старшого з передачею керівництва низовим козацтвом безпосередньо коронному гетьману і створити нову комісію для розслідування дій козацтва⁷⁸.

Наскільки можна зрозуміти, жоден проект так і не був прийнятий як постанова. Центральна влада країни зберігала щодо козацтва становище стороннього спостерігача. Це пояснюється кількома причинами. По-перше, у Варшаві прекрасно розуміли необхідність існування козацтва на південних кордонах Речі Посполитої. Країна ніколи не мала достатньо війська і нічим не могла замінити безцінної сторожової служби козацтва, а тепер, коли напруження в польсько-турецьких відносинах все не спадало, особливо потребувала її. По-друге, власті перебували у полоні традиційного мислення,

адже донині найбільшим гріхом козацтва вважались їхні виправи проти турків і татар. Можливо, що польські власті сприймали козацькі заворушення на волості як вимушену плату за те, що козацтво не робило нових виправ за кордон і не створювало цим нових загроз Речі Посполитій. Тобто властям країни було неважко побачити в козацтві серйозного внутрішнього ворога. Третя причина – це поширена в країні шляхетська анархія, особливо масштабна в українських воєводствах. Постійні шляхетські сутички, які переходили в цілі війни родів, нагадували стан перманентної громадянської війни, своєрідної “війни всіх проти всіх”. Якщо, скажімо, тільки луцькі судові книги за кожний рік кінця XVI ст. налічували сотні випадків взаємних наїздів шляхти і магнатів, то козацькі свавільства втрачали на цьому фоні яскравість явища незвичного. Своєрідним проявом шляхетської анархії були бунти жовнірів, які нерідко нагадували військові кампанії проти Речі Посполитої.

Влада, не заплативши козакам грошей, цілком могла вважати це головною причиною їхніх виступів. Спробою задовольнити козаків була виплата їм невеликої платні. У вересні 1591 року Якуб Претвич засвідчив у львівській ратуші, що взяв у Львові шістнадцять тисяч злотих на плату для козаків⁷⁹. Король особисто виразив подяку львівському магістрату за надання цих грошей⁸⁰. Через рік, 18 жовтня 1592 року, Претвич звітував на сеймі у Варшаві, що роздав цю суму козакам. Плата призначалась одній тисячі реєстровців і аргументувалася тим, що їх неможливо погамувати без “заслуженого ними жолду”⁸¹. Очевидно, що саме цю виплату згадував Острозький, описуючи події в Білій Церкві.

Ще однією причиною стриманого ставлення центральної влади до козацьких заворушень були прохолодні стосунки між панівними великопольськими колами і князями Острозькими. Рід Острозьких, як один з наймогутніших у країні, займав і відповідне суспільне становище. Свідченням цього було не тільки те, що в його руках були уряди київського і волинського воєвод, але і те, що з 1593 року Януш

Острозький став краківським каштеляном, тобто першим сенатором країни. Однак частина польської верхівки зберігала стійке негативне ставлення до Острозьких. Ці настрої відображали тодішні гетьмани Корони – Ян Замойський і Станіслав Жолкевський. Їх зовсім не обходили особисті втрати Острозьких, і тому Жолкевський міг, як сторонній спостерігач, дозволити собі побажати, щоб “ту справу клотні з козаками якоюсь згодою закінчити”⁸². В цілому це відповідало і характеру Жолкевського, який дійсно завжди був схильний до мирного розв’язання внутрішніх конфліктів.

Тому в козацьких діях 1591-1592 років вищу державну владу країни по-справжньому непокоїв лише один принципово важливий момент – те, що на опанованих територіях козаки намагалися вводити свій “присуд” (власну юрисдикцію). Вперше на це звернув увагу Костянтин Острозький. Волинська шляхта теж із тривогою наголошувала, що “козаки до присяги на послушенство собі примушують, підбиваючи... на послушенство своє”⁸³. Про це добре знали у Варшаві. Йдучи за варшавськими чутками, Р. Гейденштейн писав, що козаки “цілий тракт київський страхом наповнили і пограничні волості підкорили, змушуючи всі міста і села до складання їм присяги”⁸⁴. У листі до великого гетьмана Великого князівства Литовського Криштофа Радзивілла король повідомляв: “Від козаків теж у великому небезпеченстві панство (державна – С. Л.) наше, бо зміцнившись, свавільно шляхту під послушенство своє примушують”⁸⁵. А в універсалі до української шляхти король перераховував провини козацтва у такому порядку: “Так далеко розбіглася сваволя низових козаків, що наші, панів сенаторів і шляхетських людей міста міцно і способом неприятельським добувають, плюндрують, підданих мордують, здобутки і речі домові забирають, а що більше, так те, що шляхетського, як і міського стану людей до віддавання собі присяги і послушенства примушують, що є противно достоїнству нашому і покоєві посполитому”⁸⁶. Обурення короля зрозуміле, адже, згідно законам і традиції, населення приносило присягу ко-

ролю, а у приватних володіннях магнатів – ще і їх власникам, що символізувало зверхність сюзерена над підданими.

Як бачимо, уряд і шляхта чітко усвідомлювали у чому полягає найбільша загроза існуючому ладу – у створенні козацтвом альтернативних владних структур. Невідомо, розумів значення своєї діяльності Косинський чи ні, але його робота у цьому напрямку безсумнівна. Така оцінка владою козацького руху показує також, що він мав соціально-політичний, а не соціально-кримінальний характер, у чому завжди звинувачували козацтво численні недоброзичливці. Цим же діяльністю козацтва відрізнялась і від інших зовні подібних дій – тих же бунтів жовнірів, численних “рокошів”, заворушень селян і міщан, які зовсім не зачіпали існуючої системи організації суспільства. Очевидно, що у введенні козацького присуду можна вбачати прояв певних політичних амбіцій козацтва, пов’язаних з його претензіями на рівноправність з “народом шляхетським”. Юридичне невизнання за козацтвом-боярством жодних політичних прав викликало у нього стихійне підсвідоме бажання створити власні політичні структури, у яких його права будуть повністю втілені. У встановленні козацької юрисдикції на волості бачимо і відголосок боротьби боярства за свої права,

і перші паростки нової козацької влади. У найближчі

роки така діяльність спричинила появу козацьких

громад у багатьох містах і селах на во-

лості, а пізніше виросла у війсь-

ково-адміністративний

устрій України.

**Проба
військових
засобів
(1593 рік)**

Поразка Костянтина Острозького в сутичці з козаками влітку 1592 року і наближення їх впритул до Волині показали волинській шляхті всю небезпеку ситуації. Волинь була справжнім заповідником шляхетського землеволодіння в Україні – тут проживала найбільша частина української шляхти і знаходились родові гнізда князівських родів, у тому числі Острозьких і Вишневецьких. Затягування конфлікту з козаками ставало все більш небезпечним. Тому пасивна поведінка князів нарешті поступилась енергійній діяльності (в основному завдяки Янушу Острозькому) у приборканні козацької сваволі. В організаційному відношенні переломним став січень 1593 року. 16 січня король видав універсал про “посполите рушення” (шляхетське ополчення) проти козаків шляхти трьох українських воєводств – Київського, Брацлавського і Волинського¹. На судових речах шляхта Володимирського і Луцького повітів Волині повністю підтримала це рішення. Настрій шляхти був зрозумілий, бо, як відзначалося у постановах сеймиків, козаки “звичаєм неприязельським немало замків, міст і сіл українних повоювавши, зголдовавши маєтність братів наших – шляхтичів оних країв і деяких самих осіб в неволю до в’язниці побравши, тепер з немалим військом, з арматою способом неприязельським аж до воєводства Волинського притягнули, умисливши і далі панства Короля Його Милості спустошити і плюндрувати”².

Одностайне рішення шляхти про ополчення проти козаків значно полегшувало справу організації війська князем Острозьким. Крім шляхетського ополчення, яке громадилося в Костянтинові (Старокостянтинові), і власних слуг, Острозькі вербували і найманців у Польщі і навіть Угорщині³. Так, 28 січня Жолкевський писав, що князь Острозький не хоче миритися з козаками і до нього через Галичину “йшло піхоти його чоловік коло трьохсот”⁴.

Дізнавшись про приготування противника, Косинський, який стояв в Острополі, відійшов трохи на схід і розташувався у містечку П'ятки. Невдовзі надійшло військо Острозького. Кількість військ обох сторін визначити важко. Під рукою у Косинського літописці називають число у п'ять тисяч чоловік, але не стосовно самої битви, а в цілому на той час⁵. Дані про кількість людей у Острозьких взагалі не наводяться. Однак немає жодних сумнівів, що вони виставили не менше чотирьох-п'яти тисяч чоловік.

Події під П'ятками відбувалися приблизно таким чином: 2 лютого Косинський, передумавши оборонятись у місті, вийшов з нього табором. Тільки невідомо, чи цей маневр здійснювався для наступу на противника, чи для того, щоб відірватися від нього. У будь-якому випадку, люди Острозьких стали на його шляху. Відкривши з табору стрільбу, козаки вбили понад двісті коней у противника⁶. Ряди шляхетського ополчення Острозьких почали піддаватись. Однак у цей момент у бій вступив Януш Острозький із добірним загоном кінноти у шістсот чоловік. У битві стався перелом. Янушу Острозькому вдалося розірвати козацький табір – явище загальом рідкісне в козацькій історії. А це означало повне розладнання бойових порядків козацтва. Тому повстанці почали безладно відступати. Після цього “не битва, але забій і різь наступили, а глибокі сніги поворот утікаючим ще сильно затруднили” і кіннота Острозького легко добивала втікачів⁷. Частині козацтва все ж вдалося закритись у місті, але Острозькі оточили їх з усіх боків. Можливо, що від остаточного розгрому козаків врятувало настання темряви.

ніж козацька збиранина, у тому числі із дрібної прислуги і селян-втікачів, яка була слабко озброєна і не мала військового досвіду. Останні і мали становити основну частину загиблих, тоді як старе козацтво на чолі з Косинським потерпіло менше. Можливо, що неорганізованість козацьких новобранців, їх невміння триматись військового строю, табору, і було основною причиною поразки козаків під П'ятками.

Втративши людей, гармати, хоругви, оточений Острозькими, Косинський був змушений просити у них миру. Обложені звернулися до Олександра Вишневецького з проханням бути посередником у переговорах з Костянтином Острозьким. Той, "ужалувавши їх, а особливо людей українних староств своїх", погодився. Переговори тривали коло тижня і закінчилися підписанням угоди між обома сторонами 10 лютого 1593 року. Козаки обіцяли зняти Косинського з гетьманування; бути лояльними до короля і не ходити на сусідні держави; перебувати за порогами; не розташовуватися на "лежі" в маєтностях Острозьких, Вишневецького та їхніх прихильників; видавати втікачів від князів і їхніх слуг; повернути гармати, забрані по замках, крім трипільського; повернути речі, коней, худобу, забрану в маєтках князів, і, останнє, "їх милості служити".

З огляду на колорит і унікальність угоди (першої відомої нам угоди козацтва) наведемо частину тексту, козацьку присягу, майже дослівно: "Я, Криштоф Косинський, ми, сотники, отамани і все рицарство військо запорозьке один за одного і кожний з нас за себе присягаємо Пану Богу, у Трійці єдиному, який створив небо і землю на тому, що ми всі і кожний з нас зосібно, маємо і повинні будемо тії всі кондиції (умови – С. Л.) на тому листі нам подані і перелічені, їх милостям княжатам Острозьким, ціло і ненарушимо, не найдуючи жодних причин до розрушення, здержати... так нам Пане Боже поможи! А якщо бисьми несправедливо присягали, Пане Боже нас скарай кожним неприятелем нашим! І скарай нас Пане Боже на думках і на тілах, в тому і прийшлому віці!". Угода з козацького боку

була підписана Косинським і військовим писарем Іваном Кречковичем, а з боку Острозьких – представником уряду Якубом Претвичем, Вишневецьким і трьома шляхтичами¹⁴.

Можна вважати, що деякі пункти угоди були висунуті Острозькими про людське, точніше, варшавське око. Скажімо, вимога не ходити на сусідні землі була неприйнятна ні для козаків, ні для українських магнатів, бо той же князь Вишневецький за допомогою козаків розширював свої володіння на московському пограниччі. Головне смислове навантаження угоди полягало в обіцянці козаків не зачіпати особисто Острозьких і Вишневецького і при потребі служити їм. Для українських князів суть козацького питання полягала у тому, щоб спрямувати низове товариство у потрібне їм русло і повернути втрачений вплив на нього. Тому Острозький вважав, що вже достатньо покарав свавільців і на закінчення вдовольнився зовнішньою покорою свого особистого ворога Косинського. Той мусив здатися на ласку Костянтина Острозького. Підписавши угоду, Косинський “пішо через обоз к. й. м. (тут – князя його милості – С. Л.) прийшовши, хрестом впавши, перепросив, потім і він сам і сотники, осавули, а також чернь вся... присягу к. й. м. учинили на вічний спокій”¹⁵.

Після цього низовці були вільно відпущені на Запорозжя. Однак, як стає зрозумілим з подальшого ходу подій, вони фактично не визнали своєї поразки. Не втратив своєї провідної ролі і Косинський. Цей останній факт викликає особливий інтерес, бо козацтво не любило ватажків, які програють битви. Уряди гетьмана і старшин на той час у цілому були дуже непевними; і гетьман, і старші раз у раз змінювались у залежності від примхливих настроїв козацтва. Тому реальне збереження за Косинським козацького проводу (формально він, можливо, і був знятий з гетьманування) могло означати тільки те, що він користувався серед низовців великим авторитетом. Джерела цього авторитету, крім особистих якостей Косинського, яких ми не знаємо, слід шукати в діяльності, яку він проводив у 1591-1592 роках.

Цілком можливо, що козацтву імпонували саме цілеспрямованість і організованість дій Косинського на волості. Приведення до присяги козацтву місцевого населення, запровадження козацького присуду, встановлення власної системи поборів, помітно відрізняли часи Косинського від анархічної діяльності козацтва на волості попередніх років.

Відійшовши на Низ і розійшовшись по домівках, козацтво протягом лютого-квітня відпочивало і готувалося до нових дій. Показово, що воно все ж не забувало свого головного обов'язку щодо України – сторожової служби проти татар – і в цьому готове було взаємодіяти навіть зі своїм вчорашнім противником Вишневецьким. Так, 3 березня запорожці принесли йому новини, що “цар кримський (хан – С. Л.), який мав до панства Його Кор. М. вторгнутись, від того замислу відмовився”, але дрібніший татарський загін у вісім тисяч чоловік таки хоче йти на українські землі¹⁶. Вишневецький сприймав таку інформацію як належну, але, знаючи козаків, відчував що справа з ними ще далеко не закінчена. У квітні він відмовився їхати на варшавський сейм, мотивуючи це слабким здоров'ям, а також “для рятування бідної України від свавільних і злих людей козаків”. Він просив у Замоїського грошей на будівництво замків у Корсуні і Чигирині і на “виведення людей до кільканадцяти сот війська проти” козаків¹⁷.

Вишневецький також повідомляв, що Косинський “до ґрунту все пограниччя Й. К. М. хотів вивернути і нас усіх витяти, і з своїм військом на те присягнувся був, аби з військами турецькими і татарськими панства коронні спустошив і до опанування корони псам поганським допоміг. Якож і зараз цар кримський свої війська мав з ним послати, а він йому присягав воювати проти панства Й. К. М. На що і Князю Великому Московському із усім військом своїм присягнув і йому піддав вже був усе пограниччя більше ніж на сто миль” і цар московський вже послав до них сукна і гроші і навіть іменував себе “царем запорозьким, черкаським і низовським”¹⁸.

Козацькі свавільства, як уже розглядалося, визначалися не тільки нападами козаків на шляхетські маєтки. Козацький присуд був проявом козацького сепаратизму, прагнення козацтва до незалежності від місцевої адміністрації і тим більше від місцевої шляхти. Тому, коли Вишневецький писав, що Косинський віддав Москві пограниччя, він, можливо, мав на увазі реальний факт виходу Придніпров'я з-під влади існуючого "права посполитого". Крім того, було відомо, що "черкаси" епізодично виконували на користь московського царя сторожову службу за відповідну плату. Однак за Косинського козаки навряд чи збиралися міняти свого сюзерена. Якби вони хотіли це зробити, то у 1591-1593 роках їм би ніхто не зміг перешкодити у цьому. Проте Вишневецький трактував непокору козаків владі одного монарха – польського короля як перехід під владу іншого – московського царя. Людина тієї доби не уявляла можливості існування великих, заселених людьми територій поза владою якогось господаря-монарха. Тому Вишневецький не стільки відобразив існуючий стан речей, скільки зміг точно визначити тенденції розвитку козацької ідеології і козацького руху. І коли за Богдана Хмельницького козацтво дійсно вирішило розірвати з польським королем, то воно закінчило тим, що знайшло собі нового володаря. Найкраще узагальнив значення реляції Вишневецького щодо ймовірних планів козацтва у 1593 році М. Грушевський. Вказавши на перебільшення і помилки князя, він писав: "...в кожному разі інтересно се, що так би сказати в повітрі носили ся гадки хоч би про можливість з боку козаччини плянів, які кількадесят літ пізніше стали перспективами і плянами вповні реальними"¹⁹.

Уже у травні 1593 року виявилось, що Вишневецький остерігався низовців недаремно. Під Черкаси підійшов Косинський із загоном козаків. Вишневецький так описував подальші події: "...те військо неприятельське притягнувшись сюди під Черкаси з арматою, з гармат стріляли до замку і до міста і немало людей як слуг моїх, так і інших

підданих Й. К. М. позабіяли і вночі, як їх звичай, до замку і до міста з вогнем штурм учинити хотіли і нас усіх вигубити. Тому не хотіли ми чекати, але зійшлися з неприятелем, там же сам той зрайдця Косинський забитий і його війська немало, інші повтікали за пороги до другого війська". Однак, незважаючи на перемогу, сам Вишневецький був стривожений таким розвитком подій, бо очікував, що декілька тисяч чоловік, які знаходились за порогами, захочуть помститися йому. Тому він просив надати допомогу жовнірами і видати королівський універсал до української шляхти для організації відсічі козацтву²⁰.

Про події в Черкасах ми маємо також інші свідчення, відмінні від повідомлення Вишневецького. Три польські літописці одноголосно твердили (можливо, беручи дані з одного джерела або навіть переписуючи один в одного), що Косинський був вбитий людьми Вишневецького, коли, не сподіваючись підступу, спокійно в'їхав до міста і зупинився в придорожній корчмі. З ним загинуло сорок чоловік його оточення²¹. Цілком можливо, що Косинський, якому черкаси мали присягнути ще у 1591 році, продовжував вважати місто козацькою територією, полишивши Вишневецькому тільки замок, і тому поводив себе тут впевнено і необережно, за що і поплатився. А Вишневецький подав цю бійку як битву за Черкаси.

За наступні три місяці ми не маємо жодного документу про діяльність козацтва. Але ті декілька тисяч чоловік, які, за словами Вишневецького, були зосереджені на Запорожжі, займаючись звичними літніми промислами, не забували і про Вишневецького. Черкаси і Канів були занадто важливими стратегічними пунктами для козацтва, щоб поступитися ними Вишневецькому. Невідомо, яким чином точилася боротьба між цими противниками: чи шляхом постійного терору козаків проти людей Вишневецького, чи шляхом великого походу запорожців на Черкаси. Але врешті-решт князь був змушений не тільки піти на переговори, але й укласти у серпні 1593 року угоду з козаками, яка означала

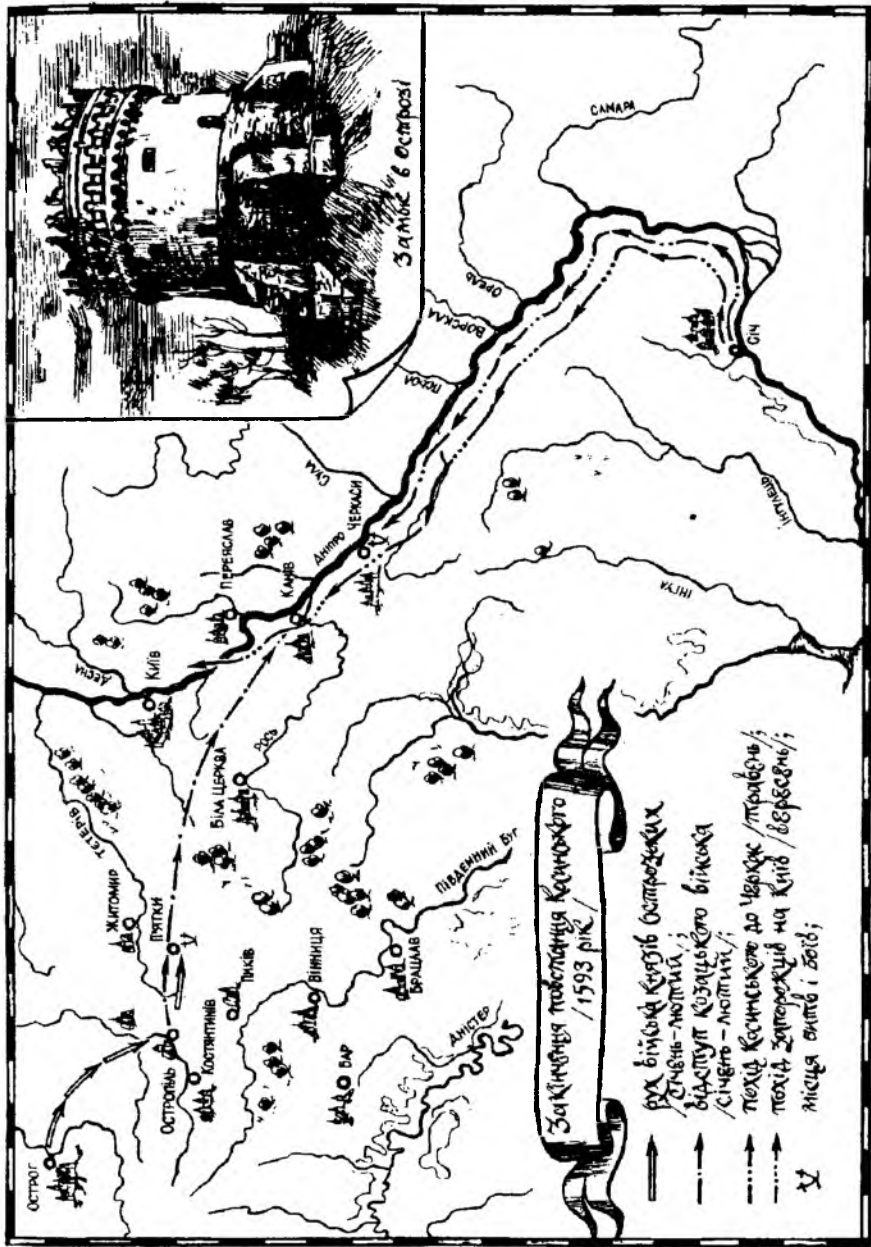
його фактичну капітуляцію. Умови серпневої угоди були такі: козаки мають вільний прохід і відхід за пороги; ті з них, хто перебуває на волості, мають вибирати старшого і судитися своїм власним присудом; родичі загиблих у травневій сутичці козаків-шляхтичів Косинського, Шалевського і Снятовського мають право судитись із Вишневецьким у звичному судовому порядку; князь повинен був повернути війську запорозькому забране у нього майно – борошно, човни і коней; люди Вишневецького не мали права відбирати майна померлих козаків; запорожці мають право повернути собі всі особисті речі, які знайдуть у Канівському і Черкаському старостах. Цікаво, що з боку козацтва маємо єдине зобов'язання: вибачити всіх тих козаків, які під час конфлікту виступали на стороні Вишневецького і дозволити їм вільний прохід за пороги²². Невдовзі після укладення угоди князь Олександр Вишневецький помер. Незважаючи на епізод з Косинським, місце цієї особи у козацькій історії не можна оцінювати однозначно негативно. Він прожив життя в давніх традиціях козакуючого магната, чимало зробив для колонізації Придніпров'я, чим сприяв розвою козацтва.

Серпнева угода Вишневецького з низовцями повністю суперечила як угоді Острозького з козаками, так і суворим постановам недавнього червневого сейму Речі Посполитої 1593 року. Сейм, зокрема, постановив вважати козаків, які збиралися “в купи” на волості, за бунтівників держави і розправлятися з ними без суду, звільняючи при цьому від відповідальності навіть за вбивство козакуючих шляхтичів²³. Як бачимо, Вишневецький, який мав першим виконувати цю постанову, погоджувався не тільки з легальною діяльністю козацьких “куп”, але і з їхнім судовим імунітетом. Пункт щодо Косинського теж суперечив сеймовій конституції, за якою Вишневецький не ніс відповідальності за його вбивство. Йосиф Верещинський, який повідомив Замойському про ці події і угоду, вважав поступки Вишневецького козакам правильними, бо тепер настали важкі часи і козаки потрібні країні для оборони від татар. Отже, у

серпні 1593 року козацтво відновило свою фактичну владу на територіях Черкаського і Канівського староств, через які здійснювався зв'язок козацтва з усією Україною. Далі цілком логічним мало бути просування козацтва вздовж Дніпра вверх для встановлення втраченого контролю над всією дніпровською артерією – аж до Києва і Полісся. До здійснення цього низовці були підштовхнуті і подіями у Києві.

Після угоди з Вишневецьким запорожці направили до Києва, як центру воеводства, двох своїх посланців. Вони повинні були взяти у гродському суді возного (судового чиновника) для розслідування кривд козакам від Вишневецького. Однак замковий уряд, незважаючи на офіційне становище посланців війська запорозького, піддав їх арешту і тортурам. Один з них при цьому помер. Потім ті ж посадові особи пограбували майно інших козаків, які перебували в Києві. Запорожці, звичайно, “були цим ображені” і всім військом з гарматами вибралися до Києва відновлювати справедливість²⁴. До міста низовці підійшли десь у середині вересня. 22 вересня Януш Острозький писав: “Що стосується відомості про козаків низових... зараз по смерті небіжчика п. старости черкаського присягу свою зламали, рушили знову на Київ, Київ кілька днів тому облягли”²⁵.

У місті якраз зібралася на судові рочки місцева шляхта, і від неї для переговорів з козаками була направлена делегація у складі Йосифа Верещинського і князя Кирика Ружинського. Щоб запорожці зрозуміли, що мова йтиме про мирні переговори, люди Верещинського грали церковну музику. Біля гирла ріки Либідь вони перестріли козаків і умовили їх спробувати залагодити справу миром, а не мститися над урядниками і киянами. Однак низовці, яких Верещинський нараховував до чотирьох тисяч, не побажали висилати до міста своїх послів, а рушили туди всім військом. Місцева шляхта за останні роки була настільки затероризована козацтвом, що навіть не робила спроби організувати оборону і порозбігалася, “не бажаючи того пива пити з урядом замковим, якого наварили”. Побоюючись погромів, мі-

щани поховалися на Замковій горі. Лише тоді за посередництвом вищеназваних осіб відбулись важкі переговори. У результаті замковий уряд погодився виплатити як компенсацію за утиски козаків дванадцять тисяч злотих, правда, з кишені київських міщан. Отримавши сатисфакцію, козаки мирно, “без стріляння і без розлиття крові з обох сторін виїхали з Києва... шкоди жодної в людях не чинячи”. Роздумуючи над цією подією, Верещинський засуджував будь-які необережні дії щодо козацтва з боку властей²⁶. Войовничий єпископ, який сам фактично займався козакуванням на українському прикордонні, постійно підкреслював потрібність козацтва для країни, неодноразово організовував спільно з козаками оборону власних маєтків і у своїх планах боротьби проти татар відводив їм першорядну роль.

У подіях 1592-1593 років ми розглядали переважно взаємовідносини козацтва з правлячим класом Речі Посполитої, бо їх конфлікт становив канву розвитку подій. Однак коло соціальних контактів козацтва було, звичайно, набагато ширшим. Сказане стосується насамперед українського селянства. У цілому воно перебувало у звичному напівсонному стані. Проте поширення фільваркового господарства все частіше змушувало селян зважуватися на різні форми соціального протесту. Вони скаржилися на панів, відмовлялись виконувати повинності, винищували посіви, сіножаті, вирубували ліси землевласників, нападали на маєтки і навіть фізично розправлялися з панами і урядниками.

Але найпоширенішою і найбільш вагомою за наслідками формою соціальної активності селянства були втечі, що мали характер переселень-міграцій, оскільки здійснювались в основному родинами або групами сімей. Основними напрямками переселень селянства були південний і східний, тобто з Руського і Белзького воєводств у напрямку Західного Поділля і Волині, а звідти – на Київщину і Брацлавщину. Для дрібної і середньої шляхти втрата робочих рук була відчутним ударом. Тому проти втеч уживалися різноманітні, але малоефективні заходи²⁷. Спинити процес втеч-переселень було

неможливо, як внаслідок об'єктивних обставин, зокрема слабкості репресивного апарату, так і тому, що це було вигідним справжнім господарям України – великим землевласникам. Князі Острозькі, Вишневецькі, Збараські та ін., маючи великі земельні латифундії, відчували гостру нестачу робочих рук, особливо на Київщині. І тому виманювали селян в ці краї, даючи їм довготривалі “слободи”.

Масові переселення селянства вели до зміни демографічної ситуації і під цим кутом зору неодноразово вивчалися спеціалістами²⁸. Дослідження свідчать, що міграції селянства були цілком самостійним соціальним явищем. Однак немає жодних сумнівів і в тому, що існував певний зв'язок між селянським і козацьким рухами. Це не був єдиний “селянсько-козацький антифеодальний рух”, про що твердила радянська історіографія, розглядаючи козацтво як частину селянства. Це була взаємодія різних соціальних процесів, які розвивалися паралельно і були викликані спільними причинами і умовами розвитку.

Вплив діяльності козацтва у 1591-1592 роках на селянство виявився у помітному зростанні соціальної активності останнього, насамперед втеч-переселень. До певної міри козацький рух провокував селянський і навпаки. Головним результатом впливу козацького руху на селянство стало різке зростання втеч-переселень селян. Частково цей процес вдається засвідчити матеріалами актових книг гродських судів, які переповнені документами про втікачів. Однак специфіка цих документів змушує ставитися до них обережно. Справа в тому, що до гродських книг вносилися справи, які стосувалися взаємовідносин між юридичними особами – у даному випадку шляхтичами-землевласниками. Тобто, якщо втікач був знайдений у маєтку іншого пана і той добровільно не повертав його назад, то лише тоді втеча фіксувалась у судовій книзі для початку судового процесу між двома землевласниками. Отже, матеріали судових книг дають нам інформацію тільки про певний процент селянських втеч. Очевидно, що цей відсоток був величиною приблизно ста-

лою, хоча у деяких випадках, скажімо, при пануванні козацтва на певних територіях, коли діяльність права на них фактично припинялась, можливості фіксацій селянських втеч різко зменшувалась. Тому документальні свідчення про кількість селянських втеч слід розглядати не як повноцінну їх характеристику, а лише як демонстрацію тенденцій селянського руху.

Враховуючи ці попередні зауваження, розглянемо динаміку змін кількості документів про селянські втечі за луцькими гродськими книгами за 1590-1593 роки. Цей комплекс документів є одним з найповніших серед актових книг України кінця XVI ст. і охоплює собою центральні і східні райони Волині, з якої або через яку йшла значна частина переселенців. Цей регіон є зручним для нашого розгляду і через його географічне становище між Галичиною, Поділлям і Київщиною. Тобто соціальні процеси, які відбувалися на цих землях, можна вважати типовими для більшої частини України.

Отже, за перше півріччя 1590 року ми маємо на цій території всього 5 документів про селянські втечі, за друге – 25²⁹. На жаль, 1591, дуже важливий для нас рік, є єдиним наприкінці XVI ст., за який актові книги збереглися не повністю. У цілому за п'ять розрізнених місяців цього року, які відображені в гродських книгах, маємо 33 документи про втечі³⁰. У першій половині 1592 року зафіксовано 41 документ³¹, у другій – 75³². У першій половині 1593 року – 69³³, у другій – 142³⁴. Або, беручи річні проміжки, за 1590 рік маємо 30 документів про втечі, за далеко неповний 1591 рік – 33, за 1592 – 116, за 1593 – 211. Зростання кількості судових справ, пов'язаних із втечами-переселеннями селян, з 1590 по 1593 рік у сім разів можна вважати прямим наслідком козацького руху. Повторимося, що у наведених цифрах зафіксовані тільки згадки про тих невдах (окремих селян, сім'ї селян або цілі групи сімей втікачів), які були знайдені своїми панами в маєтках інших землевласників. Очевидно, що кількість тих, хто проривався на вільні землі

на Придніпров'ї або осів на слободах у нового пана, була значно більшою. Інакше втратився би сенс у численних спробах цих втеч-переселень. Безперечно, що селянство мало чітку інформацію про реальність здійснень переселень, і наважитися на такий важкий крок із сім'ями і майном можна було тільки маючи великий шанс на здійснення власних задумів.

Виявлена на основі луцьких книг динаміка селянських втеч-переселень повністю підтверджується і зведеними даними "Хроніки селянського руху на Україні 1569-1647 років", укладеної В. Страшком на основі багаторічної праці українських архівістів. У цій хроніці документи про втечі та інші прояви соціального протесту селянства на всій території України подані згрупованими і об'єднаними за певним принципом в узагальнені позиції. І хоча ці позиції дуже умовні (скажімо, під №602 фіксується одна скарга селян на державця маєтку, а до одного №611 зведено разом документи про втечі 1311 селянських родин), однак їх обрахунок теж служить показником певних процесів в середовищі селянства. Так-от, за 1590 і 1591 роки маємо по 21 позиції про різні форми соціального протесту селянства. За 1592 рік – 38, а за 1593 – 71 позицію³⁵. Тобто, умовно кажучи, з 1590 по 1593 рік фіксується зростання селянської активності більше ніж втриє. Причому 1593 і наступний 1594 роки є найбільш "врожайними" у цьому плані за весь період 1569-1647 років. Але до цього повернемося ще далі.

Певна кількість селян, молодих чоловіків, поповнювала ряди козацтва, що теж приводило до зближення козацького і селянського рухів. Додатковим фактором, який приводив селян до лав козацтва став "голод великий", який мав місце взимку 1591-1592 років. А, згідно звичаєвому праву, підданий мав право покинути свого землевласника, якщо той не міг його прогодувати. Уже у 1591 році під рукою у Косинського мало бути немало селян-втікачів. Костянтин Острозький у вересні 1591 року звертався до senatorів, скаржачись "з плачем на люди свавільні, гультяї безтечні, виволанці

і на власні збіги здрайці піддані мої і піддані декотрих братів наших, які звуться часом козаками низовими, а часом жовнірами К. Й. М. запорозькими”³⁶. Надалі, зрозуміло, кількість селян у козацьких рядах постійно збільшувалась. І тому не випадково один з пунктів угоди козаків з Острозьким під П'ятками стосувався видачі козаками підданих-втікачів. Це ж свідчило, що на той час поняття “низовий козак” і “підданий-втікач” чітко розрізнялись між собою. Безперечно, що під козаками розумілись не вчорашні втікачі, а люди вільні. Скажімо, Вишневецький погоджувався на посередництво у переговорах під П'ятками з жалості “на людей українних староств своїх”, які, судячи з контексту, не вважалися чиймись підданими.

Викликана козацьким рухом соціальна нестабільність була на руку не тільки селянству, але через згадувані обставини і великим українським землевласникам, насамперед тим же князям Острозьким. У переселенському русі завжди панувала тенденція втеч-переселень селян з шляхетських маєтків до володінь магнaterії або до королівщин, які знаходились у руках тих же магнатів³⁷. Тобто, чим більше було втеч, тим більше селян опинялось у маєтках магнатів. Так, у другій половині 1593 року із 142 задокументованих селянських втеч, у сорока випадках втікачі осіли в маєтках Костянтина Острозького. Повернув же магнат селян тільки сімом шляхтичам³⁸. Решта залишилась у маєтностях князя, тобто він отримав чималий матеріальний зиск, набуваючи найбільше поряд з землею багатство – робочі руки. Не викликає сумнівів, що обережна поведінка Острозького щодо козацтва була викликана і тим, що князь сам ловив рибку в мутній воді соціального неспокою і мусив зважати на сотні і тисячі селян-втікачів у своїх маєтностях. Щоб серйозно зайнятися приборканням українських свавільств, тим же Острозьким і Вишневецьким слід було б проводити репресії і щодо власних підданих. Зважитися на такі заходи було нелегко, бо це б викликало втечі селян з їхніх власних земель.

Актові книги зафіксували і чимало втеч слуг – дрібних шляхтичів, яких намагались обернути на підданих, від своїх господарів. Візьмемо один такий випадок. “Вільний шляхтич убогий” Антон Заболоцький сім років служив у князя Чорторийського. Однак князь не тільки не заплатив йому грошей за всі роки, але намагався й обернути його на підданого. А коли слуга покинув Чорторийського, князь оголосив його “збігом”(втікачем), як простого селянина³⁹. Очевидно, що соціальна несправедливість щодо цієї категорії населення змушувала певну частину слуг шукати притулку у близькому до них за соціальним походженням козацтві.

Своєрідним проявом козацької проблеми в обстановці шляхетської анархії стали спроби шляхти використовувати козаків для своїх власних потреб. Так, у травні 1593 року Михайло Гулевич випросив у Косинського сотню козаків Дашка для розправи із своїм дядьком Василем Гулевичем⁴⁰. Племянник знав у кого просити людей, а Косинський міг тільки порадіти з такої спритності шляхтича. Адже намічена жертва – Василь Гулевич – був володимирським війським і під П'ятками воював проти Косинського, а потім підписав договір з козаками з боку Острозьких⁴¹.

Досить складними за Косинського були взаємовідносини козаків з міщанами. Вони залежали від конкретного міста. Повну єдність з козацтвом мали давні осередки козащини – Черкаси, Канів, Біла Церква і Брацлав. Жителі Білої Церкви, які ще з 1590 року бунтували проти місцевих властей і проти постойв війська, були і найбільш відомими соратниками козацтва у 1591-1593 роках. 6 червня 1593 року на прохання білоцерківського старости Януша Острозького король Сигізмунд III видав універсал до білоцерківців з переліком усіх їхніх провин. У ньому вказувалось, що міщани, “замість надання допомоги проти таких гвалтів, з'єднавшись з тими людьми свавільними, товариство і присягу їм віддавши, міста і замки Янушполе, П'яток, Поломно, Сапогів і села всі до тих замків належачі з тими людьми свавільними наїхавши злупили, сплюндрували... і речі всі рухомі,

риштунки воєнні, коні, стада корів побрали і до домів своїх до Білої Церкви знесли і нажиток свій обернули”, а також не віддавали належних повинностей Янушу Острозькому. Тому справу білоцерківців мали розглядати королівські комісари⁴². Невідомо, доїхали комісари до міста, чи ні, але білоцерківці і в наступні роки залишались активними прихильниками козацтва.

Іншим бунтівним містом України був Брацлав – центр одноіменного Брацлавського воєводства. Згадки про якісь заворушення на Поділлі відомі нам з 1591 року, і в них, очевидно, брали участь брацлав'яни. А з осені 1593 року вони відкрито виступили проти місцевого старости Юрія Струся, проти постойв коронних військ, проти шляхти, тобто проти існуючих порядків в цілому. Славля брацлав'ян можна розглядати як місцеве вогнище козацького руху, бо жителі цього прикордонного міста-фортеці здавна “бавилися” козакуванням і були тісно зв'язані з низовцями. Однак на відміну від Київщини, де відбулося розмежування сфер впливу козацтва і шляхетської влади (в особах князів Острозьких і Вишневецьких), за Брацлав як стратегічно важливий прикордонний пункт продовжувалася вперта боротьба. Станіслав Жолкевський писав з цього приводу в листопаді 1593 року, що “хоч сила їх мала, але упор великий..., якщо туди їхати, мусиш завжди збори великі на то чинити, остерігаючись зухвальства і сваволенства їхнього. Такий їх упор і сваволенство, що вже ні на Бога, ні на Короля, ні на жодну річ не звертають уваги, як би чого шкідливішого за собою не потягнули, ліпше є... тому запобігати”⁴³. До Брацлава також була призначена спеціальна комісія, яка дісталася до міста навесні 1594 року. Про те, як її зустріли, мова йтиме в наступному розділі.

Більш складними, ніж із жителями названих міст були стосунки козаків з киянами і переяславцями. Київ і Переяслав теж перебували у сфері постійного впливу козацтва і мали значний прошарок козакуючого населення. Не випадково, що після 1596 року у Києві було конфісковано при-

наймні дванадцять будинків учасників козацького руху⁴⁴. Однак тут людей Косинського зустрічали не особливо привітно, що привело до конфліктів між міщанами і козаками в обох містах. Можна вважати, що обидва конфлікти були спровоковані місцевою владою: у Києві – замковим урядом, а у Переяславі – місцевим підстаростою, які діяли в інтересах Острозьких. Так само вбивство Косинського у Черкасах ніхто не відносив на рахунок черкашан. Проте у Києві існували й інші підстави для взаємної недовіри між міщанами і низовцями: у Києві, який ніби замикав собою козацький придніпровський Низ, з кінця XV ст. знаходились митні служби, які мали стежити за козацькою торгівлею; місцеві купці, які збагачувалися з козацьких промыслів, постійно намагались ошукати низовців; київські монастирі, що мали великі землі і кошти, діяли як лихварі щодо козацьких промысловців і конфліктували з ними за придніпровські землі та ін. Тобто, у Києві була, хай на той час і невелика, але впливова і заможна міська верхівка, яка підтримувала тісні контакти із статечною козацькою старшиною⁴⁵, але їй було не по дорозі з козацькою голотою. І тому кияни ставилися до офіційної влади більш лояльно, ніж жителі інших міст козацької України.

1593 рік закінчувався для козацтва в цілому вдало, а для української шляхти, відповідно, був пов'язаний з новими тривогами щодо козацьких свавільств. Волинська шляхта справедливо зрозуміла зайняття козаками Києва у вересні 1593 року як поновлення загрози своєму спокійному існуванню. Тому шляхта Волині дала новому волинському воєводі Олександру Острозькому і київському воєводі Костянтину Острозькому право робити все необхідне для захисту від козацтва, аж до скликання посполитого рушення⁴⁶. З огляду на існуючу ситуацію можна зробити висновок, що немає достатніх підстав твердити про насильницьке припинення козацького руху в 1593 році. Тим часом однією з найбільших помилок радянської історіографії в описі козацьких рухів кінця XVI ст. була теза про “придушення”

повстання Косинського⁴⁷. Спад козацької активності на волості, який дійсно мав місце наприкінці 1593 року, пояснювався зовсім іншими причинами. По-перше, козацтво змінило спрямованість своєї діяльності, переключившись на звичну боротьбу проти турків і татар. По-друге, воно забезпечило собі стратегічно важливі позиції на південній Київщині і Брацлавщині і тому через відсутність опору шляхти в цих місцевостях не мало необхідності вести активну соціальну боротьбу на волості.

Становище, яке склалося на кінець 1593 року не дало відповіді на головне питання: хто переможець у стосунках між козацтвом і панівною верствою. Розпочатий у 1591 році соціальний конфлікт не був розв'язаний. Тому є всі підстави розглядати події 1591-1593 років лише як перший етап великого козацького руху 1591-1596 років. Власне, такими бачили описані події і сучасники. Офіційний історіограф Речі Посполитої Р.Гейденштейн писав: "Був то дуже важливий випадок, бо Косинський першим дав початок тим розрухам козацьким, які потім під проводом

Лободи і Наливайка вибухнули"⁴⁸. Що стосується загально-

вживаного терміну "повстання Косинського", то він має

повне право на існування саме як назва цього

етапу, і як данина добрій традиції

персоніфікації історич-

них подій.

**Молдавські
походи
(1594 – літо 1595 років)**

Наступний етап козацького руху кінця XVI ст. припадає на 1594 – першу половину 1595 років. Головна його відмінність від попереднього і наступного етапів полягала у тому, що для козацтва провідну роль у цей час відігравала військово-політична діяльність поза межами Речі Посполитої. Втіленням її стали молдавські походи. Вони відіграли неабияку роль у розвитку козацького руху, сприяючи різкому зростанню і посиленню рядів козацтва. Одночасно молдавські походи збили запал соціально-класової боротьби на волості. Козацтво не мало ні бажання, ні особливої потреби діяти на два фронти. Воно явно віддавало перевагу боротьбі проти “неприятеля Святого Хреста” перед сварками з ворогом внутрішнім, тим більше, що останній не нагадував про себе і не заважав.

У серпні 1593 року Османська імперія розпочала велику війну на Балканах з метою завоювання нових європейських територій – аж до Відня включно. Основний удар було спрямовано на Австрію (офіційна назва – Священна Римська імперія) і підлеглі їй державні утворення. Більшість європейських країн, розколотих війнами епохи реформації, залишились нейтральними і полишили імперію Габсбургів напризволяще. Постійну дійову допомогу – фінансами і дипломатичними заходами надавав тільки Ватикан, а частково – Венеціанська республіка, Іспанія і німецькі князівства. Лише пізніше, з розвитком подій, на бік Австрії пе-

рейшли сателіти Туреччини на Подунав'ї – Молдавія, Семиграддя і Мультянія.

Австрійська і папська дипломатія ще напередодні конфлікту, який назрівав декілька років, заходилися створювати загальнохристиянську спілку держав для боротьби проти мусульманської агресії, яка дістала назву “Священної Ліги”. Однак особливих успіхів ця справа не мала. Зокрема, на сході Європи намагання залучити до “Священної Ліги” Польщу і Московію були відхилені під різними приводами. Москва і Варшава обмежилися тільки заявами про моральну підтримку християнського цісаря. Це значно полегшувало становище Туреччини і, навпаки, ускладнило становище Австрії. Адже небезпечний спільник Османської імперії, Кримське ханство, залишалося без будь-якого прикриття, і татарська орда могла бути використана на основному театрі воєнних дій.

Втім, зацікавлені європейські політики уже з початку 1580-х років знали про існування на Придніпров'ї сильної військової християнської організації – Війська запорозького, здатної до ефективної боротьби проти турків і татар. Козацтво займало стратегічно важливе становище як противага Криму і тому було потрібним антиосманській коаліції. Маючи величезну нестачу сил, австрійський уряд цілком логічно прийшов до рішення про необхідність залучення низового лицарства до спільних дій.

У цих умовах козацтво, яке і так не потребувало особливого запрошення до антимусульманської боротьби, опинилось у рідній стихії і було готове заради улюбленої справи полишити всі свої чвари на волості. Пригадаємо, що ще до середини 1593 року запорожці запропонували свої послуги австрійському уряду¹. Їхня пропозиція була прийнята прихильно, але ніякої угоди поки не було укладено. У Празі (резиденції імператора) слабко орієнтувались у своєрідних взаємовідносинах українських козаків з польським і московським урядами і, щоб не зіпсувати стосунки з ними, вирішили спочатку з'ясувати ситуацію. Послу в Москві Мико-

лі Варкочу і послу в Польщі Матвію Вакеру були дані спеціальні доручення з цього приводу. Варкоч у розмові з Борисом Годуновим розпитував про дніпровських козаків: "...чи ті козаки Государю Царю вірою і правдою служать і чи в государевій землі сумирно перебувають? І якщо вони Государя Царя ні в чому не розгнівають, а служать правдою, і між... ними ніяке лихо не живе, і Римська Цісарська Величність їх мислить приймати і послати їх проти Турського"². Москва відповіла, що не має ніякої справи до "черкас запорозьких", бо вони їй не підлягають. Одночасно московський уряд дав цікаву характеристику запорожцям, визнаючи їх за здібних і витривалих воїнів, особливо здатних до партизанської війни, але дуже свавільних і недисциплінованих³.

Початок воєнних дій у серпні 1593 року підштовхнув антитурецький блок до швидкого встановлення зв'язків з українським козацтвом. У листопаді 1593 року цим зайнялася римська курія. Папа Климент VIII, який довгий час був нунцієм у Польщі, безперечно, був непогано проінформований про козацтво. Тому, посилаючи до Польщі і придунайських князівств свого посла Олександра Комуловича (Комулео), він визначив останньому уже конкретне завдання – умовити козаків йти на Крим – і навіть передав дванадцять тисяч форинтів плати для них.

Крім того, були дані дві папські булли до козацького гетьмана і до всього лицарства, датовані 8-им листопадом 1594 року. У них міститься гарячий заклик до спільної боротьби проти мусульманської агресії. У посланні до безіменного гетьмана прямо вказувалося: "Ми знаємо, яке славне твоє козацьке військо і тому воно може бути дуже корисним християнському суспільству в боротьбі з спільними ворогами нашої віри". У зверненні "до вибраних синів козацьких воєнних" Климент VIII підкреслив: "...маємо відомості про вашу хоробрість і воєнну відвагу і добре про це проінформовані". Римський папа наголосив, що "ніщо так не сприяє військовій славі, ніщо так не важливо для майбутньої

пам'яті, як спільний захист християнського суспільства”⁴. Анонімність адресата – козацького гетьмана – можна пояснити навіть не стільки незнанням у Римі козацьких ватажків, скільки, навпаки, тим, що у Ватикані знали про непевність козацьких урядів. Тому для Комуловича була залишена свобода маневру. Він мав передати папське послання тому з козацьких лідерів, який міг бути найбільш корисним у конкретній ситуації.

Особливість завдання Комуловича полягала і в тому, що він мав створити антитурецьку спілку придунайських князівств – Семиграддя, Мультянії і Молдавії з рівноправною участю в ній козацтва, чим воно до певної міри визнавалося суб'єктом міжнародних відносин. Ідея такої спілки, вкрай небезпечної для Туреччини, набрала широкої популярності. Зокрема, зацікавлений спостерігач доносив австрійському ерцгерцогу Матвію, що, “якби господарі Молдавії і Валахії (тут – Мультянії, хоча назви Валахія, Волощина вживались і щодо Молдавії – С. Л.) були чесними і вірними, вони могли б багато послужити... твоїй країні, особливо якби вони були в спілці з козаками”, бо у такому випадку “татари ніколи б не наважувалися здійснювати набіги”⁵.

Рішучішою стає і австрійська дипломатія. 15 грудня 1593 року цісар Рудольф II надіслав своєму московському послу нову інструкцію, де вказувалось: “А щодо низових козаків, про яких наказ дали і тобі одному те відомо, *що нам на думці з ними* (виділення наше – С. Л.)”, то у випадку згоди великого князя “ти б їм від нас про то чолом бив і наше благовоління передав”⁶. Майже одночасно, 23 грудня 1593 року, була надіслана інструкція щодо козацтва і до австрійського посла в Польщі. На відміну від московського колеги, Матвій Вакер повинен був вести справу таємно. Польський канцлер Ян Замойський був давнім ворогом правлячої австрійської династії Габсбургів і, звичайно, козацтва. Тому австрійський посол мав потайки розвідати про чисельність козаків і на що вони здатні. Спочатку у “випадковій” розмові він дізнався думку Замойського про ко-

заків, який різко негативно оцінив козацтво і його військові здібності. Незабаром на австрійського посла вийшов шляхтич Валіцький, який, очевидно, був зв'язаний із старшим реєстрового козацтва Яном Оришовським.

Валіцький розповів Вакеру, що козаки перебувають в районі Черкас-Канева-Києва. При необхідності вони можуть виставити до десяти тисяч чоловік боездатного війська на чолі з Яном Оришовським. Одночасно він визнав, що крім Оришовського у козаків є ще два старші – Лобода і Микошинський. Власне, Валіцький діяв від імені реєстрового козацтва і його особливо рекламував. А Лобода і Микошинський, які по черзі гетьманували після Косинського, репрезентували собою низове товариство. У випадку походу на татар Валіцький (і реєстровці, які стояли за ним) справедливо розраховував на об'єднання всіх угруповань козацтва, тому і лічив їх до десяти тисяч. Із своїх розвідок Вакер також дізнався і про події останнього часу – похід козаків на турецькі фортеці наприкінці 1593 року і відправлення нового козацького посольства до цісаря⁷.

Дійсно, козацтво, хоча і розпочало дипломатичні контакти з цісарем для того, щоб найнятися до нього на службу, все ж не збиралося пасивно чекати кінця переговорів. Козаки не були найманцями у буквальному розумінні слова, тобто людьми, які служать тільки у випадку гарантованої оплати їхньої праці. Очікувана від австрійського імператора плата, звичайно, цікавила їх як додаткове джерело фінансування воєнної кампанії і певного прибутку. Однак, розгортаючи походи проти турків і татар, вони завжди керувалися власними міркуваннями як патріотичного, так і прагматичного характеру. Тому і в перший після повстання Косинського похід на турків вони пішли без будь-яких домовленостей з можливими союзниками.

Цікаво також відзначити, що активне заохочення козацтва до служби австрійському імператору в 1593 році йшло не так з Праги, як від недавнього ворога низовців – Януша Острозького. Ще влітку 1593 року він “через князя Булигу підстаросту білоцерківського від (імені – С. Л.) А. М. Цісаря

Християнського козакам обіцяє дати по двадцять злотих польських на коня і сукно на рік з тією умовою, щоби мали своїх 24 гармати польові”⁸. Це свідчення добре інформованого Йосифа Верещинського підтверджували й інші джерела. Зокрема, шляхтич Станіслав Хлопицький, про діяльність якого мова йтиме нижче, у травні 1594 року, виправдовуючись перед Замойським писав, що “в тім минулому році пан Краківський (Януш Острозький – С. Л.) слав слугу свого іменем князь Булига, а другого пана Раковського, просячи їх (козаків – С. Л.) аби йшли гроші брати до Маковиць, а з Маковиць до Венгр, і тепер у цей піст також”⁹.

Така поведінка князів Острозьких (безперечно, що Януш Острозький діяв не без відома свого батька Костянтина Острозького) мала свої підстави. По-перше, рід Острозьких, як і чимало інших могутніх магнатських родин Речі Посполитої, дотримувався майже неприхованої проавстрійської орієнтації. Тобто у даному випадку князі Острозькі виступали за широку підтримку Австрії у війні з Туреччиною. По-друге, у діях Острозьких простежувалося відверте бажання спрямувати козацьку енергію деінде, подалі від власних земель і таким чином розрядити обстановку на волості. Такі ж спроби робилися ще в розпал повстання Косинського і, очевидно, вважались потенційно ефективними. По-третє, дід Острозьких мав у володіннях Габсбургів і чисто прагматичні інтереси, а конкретніше, йому належали великі маєтки у Чехії і Угорщині. Цікаво, що у зв'язку з цим, як справедливо зауважив чеський дослідник Й. Мацурик, Острозькі були одночасно підданими не тільки польської корони, а й “до певної міри і підданими цісаря”¹⁰.

Тому Януш Острозький вербував для Австрії шляхту і взагалі добровольців – “людей рицарських”. Протидія цьому канцлера Замойського викликала у нього бурхливу відкрити реакцію. Так, 19 вересня 1593 року Януш Острозький писав до канцлера про своє сприяння тому, щоб “почет людей рицарських з Польщі на власний свій кошт проти поганина” виправити, і попереджав Яна Замойського, що проти-

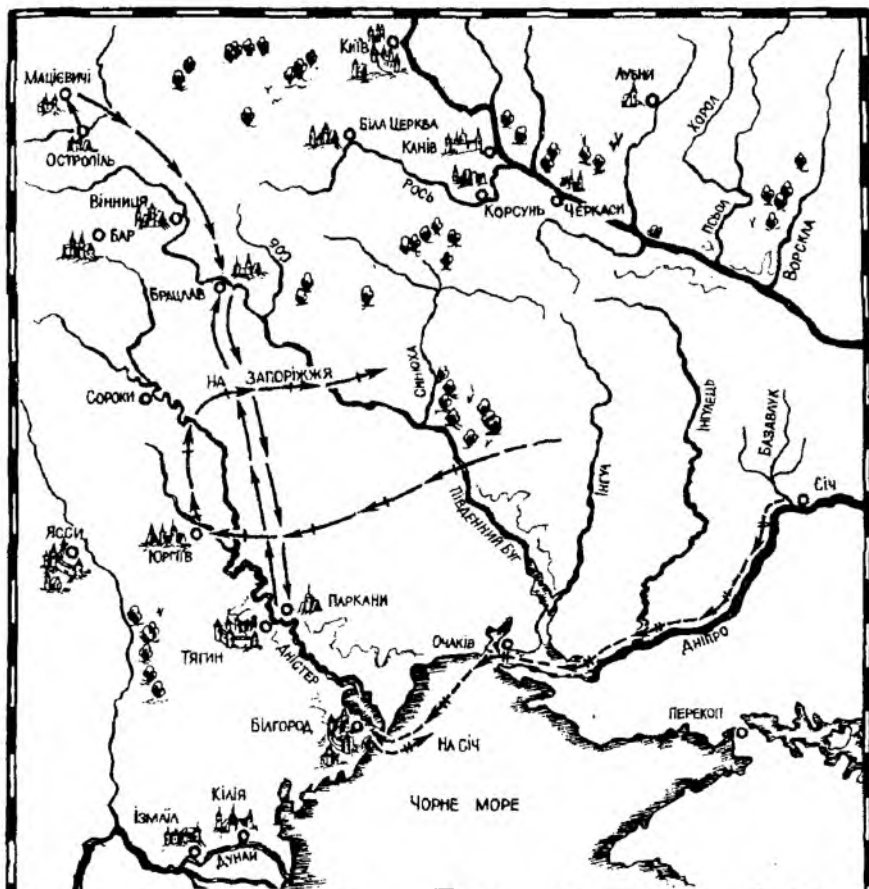
дія цьому суперечить праву посполитому¹¹. Підтримували таку діяльність й інші прихильники антитурецької ліги, зокрема авторитетний пан Йордан Спітек¹², пізніше відомий як таємний доброзичливець Наливайка. А гетьман ВКЛ Криштоф Радзивілл прямо повідомляв тому ж Замойському, що “пан Бекеш... їде до війська цісаря християнського, при якому я дозволив кільком слугам своїм, охочим до ремесла рипарського, там їхати”¹³. Прихильність широких кіл польського суспільства до антитурецької боротьби (вираженій як у відкритій мобілізації добровольців, так і у сеймових баталіях, публіцистиці та ін.) була серйозним фактором, який сприяв піднесенню козацької активності, робив її зрозумілою і доречною в цей час і дав козацтву багатьох спільників у самій Речі Посполитій.

Ще одним своєрідним запрошенням козацтву переключитися на турецько-татарські справи став останній напад татар на Запорожжя. Вони використали те, що низовці в цей час перебували на волості, і знищили запорозький кіш, що досі було нечуваною справою. Уже тоді козаки отримали інформацію і про підготовку походу татар через Львів в Угорщину. Активізували татари і дрібні напади на українські землі. Так, “в серпні білоцерків’ян на жнивах під самою Білою Церквою татари понад шістсот пов’язавши, до Білгорода відправили”¹⁴. Цей напад було здійснено невеликою, але дуже агресивною буджацькою ордою. Та і взагалі все нижнє Придністров’я з турецькими фортецями в Білгороді, Тягині (Бендерах), Кілії, Ізмаїлі та ін. становило постійне джерело небезпеки для українських земель і найближчий для козацтва фронт боротьби безпосередньо проти турків. Тому саме у цьому напрямку і почали діяти запорожці.

Уже наприкінці 1593 року вони здійснили похід у Придністров’я, де розгромили турецьке місто Юргіїв (Оргеєв). Найдокладніше описав цей похід Й. Бельський: “...наприкінці місяця грудня козаки з Лободою (на чолі – С. Л.), яких було більше трьох тисяч, в турецьке панство вторглися і місто складове відоме купецьке Юргіїв, недалеко від Білго-

роду, на ярмарок майже потрапивши, вибрали і спалили. Потім, біля того ж Юргієва на кільканадцять миль в окрузі розійшовшись, землі пустошили". Турки, білгородські (буджацькі) татари і молдавани кинулися було за ними і гнались аж до прикордонного міста Сорок, але козаки благополучно повернулися на Поділля¹⁵. Крім свідчень хроніста можна додати, що ярмарок у Юргієві відбувся 24 грудня і козаки стояли у місті три дні¹⁶. Весь похід, розпочатий, очевидно, 20-22 грудня, закінчився у перші дні січня 1594 року. Адже тільки 8 січня повідомлення про нього було відправлене з Бару до Замойського¹⁷. Враховуючи важливість новини, яка означала порушення козаками нейтралітету Польщі, можна вважати, що послання до канцлера і великого коронного гетьмана було надіслано відразу після появи козаків на Поділлі. Від Станіслава Жолкевського Замойський дізнався і про деякі подробиці цієї події: "...не з волості, але з пустель, з самого Низу, кілька тисяч козаків... вийшло і там пустелями ідучи, на місто волоське Юргіїв, яке не дуже далеко від Білгороду і Тягині, в ярмарок впали"¹⁸. Зимовий рейд козаків на конях через причорноморські степи був складним у виконанні і свідчив про прекрасну підготовку його учасників. У дипломатичному плані похід козаків викликав демарш молдавського господаря, який ніби зібрався мстити Польщі, але, дізнавшись, що власті Польщі тут ні при чому, "відмінив і умисел свій"¹⁹.

Навколо зимового походу Григорія Лободи в українській історіографії точилася досить довготривала суперечка. Однак при ближчому розгляді впадає у вічі, що вона виникла швидше як певне непорозуміння. Початок їй поклало помилкове трактування загалом однозначних свідчень джерел першим дослідником цих подій К. Заклинським, який вважав що цей похід відбувся набагато пізніше. Є. Барвінський довів, що похід таки дійсно мав місце наприкінці 1593 року, але повторив помилку К. Заклинського, що дії стосувалися міст Джурджево і Орсови в Мультянії. За ним пішов і

МОЛДАВСЬКІ ПОХОДИ КОЗАКІВ
/Зима - весна 1594р./

- +— ПОХІД ЛОВДИН /ГРУДЕНЬ 1593-СІЧЕНЬ 1594рр./
- ПОХІД НАЛИВАЙКА /ЧЕРВЕНЬ 1594рр./
- +— ПОХІД ЛОВДИН /КВІТЕНЬ 1594рр./

М. Грушевський. І лише М. Антонович поставив все на свої місця²⁰, що підтвердили і нові документи.

Новорічний похід Лободи мав велике значення як демонстрація козацької сили і можливостей. Ця подія також чітко окреслює початок нового періоду козацького руху кінця XVI ст. Віднині, протягом півтора року – до осені 1595 року – основна увага козацтва була зосереджена на військовій діяльності проти турків і татар. Відповідно внутрішньополітичні проблеми відійшли для козацтва на другий план.

Хроністи Й. Бельський і Р. Гейденштейн одностайно пов'язували похід Лободи з діяльністю шляхтича-авантюриста Станіслава Хлопицького. Однак цей похід випереджав у часі дії Хлопицького. Сам Хлопицький категорично і цілком обгрунтовано заперечував свою участь у цій справі²¹. Цей шляхтич, який свого часу був коморником (придворним слугою) короля Стефана Баторія, у 1593 році очевидно перебував серед реєстрового козацтва. А коли серед запорожців, які стояли в Києві, зайшла мова про необхідність встановлення контактів з цісарем²², Хлопицький вирішив взяти ініціативу на себе. Що спонукало його до цього вчинку – невідомо. У кращому разі він діяв від імені реєстрової старшини (і тоді мав на це право), а можливо – від себе особисто. М. Грушевський припускав і те, що він міг бути агентом князів Острозьких²³. Як би там не було, Хлопицький прибув до Праги десь у листопаді-грудні 1593 року, видаючи себе за одного з керівників запорозького козацтва. Він повідомив австрійським політикам, що дніпровські козаки, які є вільним, ні від кого не залежним народом, хочуть служити цісарю у боротьбі проти мусульман. Козаки мають вісім-десять тисяч готового до бою війська і можуть “стати на дорозі татарам і всіма силами утримувати їх, оскільки їм відомо, що татари сильно озброюються для виступу в похід і мають намір внизу, біля впадіння Борисфена в Чорне море, переправитися через цю ріку” і йти далі в Угорщину. На знак угоди Хлопицький просив прислати козакам цісарську хоругву і гроші.

Пропозиція Хлопицького виявилася дуже доречною і викликала відповідну реакцію австрійського двору. Можна навіть припустити, що спалах інтересу австрійської дипломатії до козаків у грудні 1593 року був спричинений саме появою у Празі Хлопицького. У будь-якому разі, справа співробітництва Австрії з козаками давно назріла. Тому австрійський уряд вирішив встановити з ними прямі контакти, навіть незважаючи на можливі ускладнення у стосунках з Польщею. 7 лютого Хлопицького як козацького старшого було приведено до присяги цісарю Рудольфу II і виправлено з імператорською хоругвою на Січ. Слідом за ним вирушило урядове посольство на чолі з Еріхом Лясотою. Він мав офіційно передати козакам запрошення на службу і заплатити їм гроші²⁴. Вибір особи посла не був випадковим. Досвідчений воїн і дипломат, Лясота вважався одним із кращих знавців польських і східноєвропейських справ. Він входив до найближчого оточення архієпископа Максиміліана²⁵, який займався військовими справами Австрії. Отже, сам факт призначення Еріха Лясоти посланцем до козаків засвідчив, що його місії надавалося неабияке значення. Крім того, Лясоту супроводжував ще один австрійський спеціаліст із східноєвропейських проблем – Якуб Генкель.

Згадана Хлопицьким підготовка татар до походу в Угорщину перетворилася взимку-навесні 1594 року у складну міжнародну проблему. Пригадаємо, що козацька розвідка донесла польському уряду (в особі Станіслава Жолкевського через єпископа Верещинського) про підготовку походу в Угорщину через Україну уже в листопаді 1593 року. А пізніше до Польщі прибув турецький чауш з вимогою від імені султана пропустити через Галичину кримського хана. Одночасно австро-угорська сторона цілком справедливо вимагала не пропускати противника. Польща, яка намагалася залишатись осторонь конфлікту, тепер мусила робити якийсь вибір. Обурений тоном султана польський уряд відмовився виконувати його вимогу і пообіцяв цісарю, що не пропустить татар²⁶. Справа йшла до відкритих воєнних дій.

Тим часом кримський хан Казі-Гірей серйозно готувався до походу. Він уклав мир з Московською державою, який мав метою нейтралізувати і запорозьке козацтво. Зокрема, в інструкції московським послам з цього приводу було сказано, що тепер, “коли учинився Казі-Гірей цар з Государем нашим в дружбі і в братстві і в любові в міцній і Государ наш до них (козаків – С. Л.) ніколи нікого не посилатиме”, а якщо дружба зміцниться, тоді “ще і на них на черкас Государ наш посилатиме своїх людей”²⁷. Бажаючи перед далеким і довгим походом послабити козацтво, татари сім разів нападали на запорозькі землі і відбили у козаків коло двох тисяч коней²⁸. Цікава подробиця – козаки покарали насмерть одного із своїх старшин, Семена Корноуха, бо він “зле стеріг” Запорожжя від ворога²⁹. І попереднє руйнування татарами Січі і останні безперервні напади змусили козаків перенести запорозький кіш з острова Томаківки на Базавлук.

Турбувало козацьке питання і турецького султана. Він надіслав до польського сенату нове послання, де просив, щоб кримський хан “мав спокій від підданих В. К. М., як від воевод і старост українних, так теж і від козаків низових” і щоб “татари були в домівках своїх безпечні від людей В. К. М.”. Оскільки мовчазно малося на увазі, що татари підуть все ж через Україну, то поляки відмовились обіцяти їм “спокій” і попередили, що будуть оборонятися³⁰. Московський інформатор засвідчив, що поляки у цій ситуації відразу пригадали диверсійні здібності козаків: “...коли посланець турського (султана – С. Л.) за границю зайшов і пани-рада веліли на нього козакам приходити і козаки ж його за границею побили людей його побили з ним наголову”³¹.

Однак самі поляки готувалися до оборони дуже мляво. Адже навіть польний гетьман Жолкевський, який мав безпосередньо керувати військами, мало вірив, що хан схоче піти у такий далекий похід, та ще й через гори³². Шляхта етнічних польських земель не боялася татарського походу, який мав пройти через Поділля і Галичину і відмовлялася давати гроші та оголошувати посполите рушення. Польські

гетьмани мали на Україні всього двохтисячне кварцяне військо, а решту сил збирали з добровольців – української шляхти та охочого до служби люду. Враховуючи те, що очікувалася стотисячна орда, цього було явно недостатньо. І, як завжди бувало в таких випадках, польські власті згадали про козаків. Показна нехоть до спілкування з ними була замінена на пошук контактів з козацькою верхівкою. Для цього Жолкевський використав близьких до козацтва князя Кирика Ружинського і Йосифа Верещинського. Останні мали повідомити старшині, що польський уряд вирішив прийняти на службу з другого кварталу 1594 року п'ятсот чоловік. Жолкевський просив Ружинського сприяти, щоб один з козацьких старшин, Матиш(?) Верховецький, “або хто інші до того здатні могли б зараз до мене їхати, а я їм послав з ними по гроші і сукна, які вже готові”³³.

У відповідь Верещинський просив поспішати з набором козаків, поки “люди служебні в річки і за пороги не відійшли”. Він вважав запропоновану Жолкевським суму дуже малою, оскільки “по п'ять злотих ледве їм вистачить на рушницю, на порох і на олово”. Але для збору припасів можна прислати козакам лист на “приставства” (стації, утримання) у місцевих маєтках. Верещинський висловив готовність допомогти організувати козаків, пропонував в якості полковника свого брата і засвідчив, що “люд українний... в бою з ним (ворогом – С. Л.)... готовий і горло покласти”. У листі Верещинського міститься також унікальний для XVI ст. опис тактики бойових дій козацтва: “...козак кожний на коні ніколи в бою з неприятелем не сходиться, а якщо на коні, тоді з коня зсівши, табір собі чинить, або за табором возів бій з неприятелем веде; тому найкраще, щоб коней мали поручник, сотники і десятники, а осібно в кожному десятку по два вози кінні для живності і для табору щоб мали”³⁴.

Зрозуміло, що татарська загроза найбільше непокоїла жителів українських воєводств, особливо Брацлавського і Подільського. Тут починається стихійна мобілізація сил і підготовка до відсічі ворогу. Організаційним центром цієї

самодіяльної оборони став Семерій Наливайко, один із військових слуг Костянтина Острозького. Свою появу на історичній арені Наливайко засвідчив листом, надісланим до до Яна Замоєського у квітні 1594 року з села Мацієвич на південній Волині. Він писав, що, “чуючи про неприятеля Святого Хреста”, просив Острозького, “його милість Пана свого”, щоб дозволив йому “товариства до себе скільки можна зібрати і ставитися з ним там, де б того час і потреба вказували”. Отримавши дозвіл князя, Наливайко швидко організував власний загін. До нього “товариства немало до купи зібралось і людей таких, які життя і час свій весь звикли тратити... на послугах Речі Посполитої”. Наливайко пропонував свої послуги військовому керівництву Польщі і просив визначити місце, де він мав зайняти оборону³⁵. У пізнішому листі до короля Наливайко також писав, що полишив службу у князя Острозького “з тими людьми”, з якими служив ще проти Косинського, “тільки ще понад те охочих до себе прибравши”³⁶. З інших джерел також довідуємося, що загін Наливайка налічував дві – дві з половиною тисячі чоловік³⁷, а свої сили він збирав і утримував у південноволинських маєтностях Острозьких, зокрема в Острополі³⁸.

Невідомо, що відповів канцлер на слушну пропозицію Наливайка. З одного боку, поляки боялися неконтрольованого зростання самодіяльних військових сил, з іншого, – вони не могли ігнорувати досить значного заgonу Наливайка і прекрасно розуміли необхідність єднання всіх можливих сил у даний момент. А головним для козацтва було те, що численні заборони на зібрання “свавільних куп” зараз просто не могли діяти. Атмосфера страху, яка панувала на Поділлі, була на руку новостворюваним загонам. Вони користувались якнайширшою підтримкою місцевого населення, включаючи шляхту. Особливість татарських нападів – обходити під час прориву вглиб країни місця, де дається відсіч, – змушувала шляхту не тільки терпіти козаків, а і запрошувати їх до своїх маєтків. Ніяких соціальних конфліктів у цей час і не могло виникнути. Затримка татарсь-

кого походу сприяла тому, що Наливайко мав і час і всі можливості, щоб організувати свої сили.

З огляду на особливе місце Наливайка в наступних подіях варто докладніше зупинитися на причинах появи його загону на історичній арені. Інтрига цього не до кінця з'ясованого питання полягає в тому, що на поверхні подій лежать два не зовсім сумісні між собою факти. Перший, що Наливайко діяв з дозволу Острозького. І другий, що Наливайко все ж покинув службу у Костянтина Острозького і швидко дистанціювався від нього. Справа у тому, що для захисту українського прикордоння і володінь Острозьких від татар Наливайкові зовсім не обов'язково було покидати службу у князя. Швидше навпаки. Одночасно незрозуміло, чому князь у такий небезпечний момент відпустив свого військового слугу, та ще й “з тими людьми”.

Очевидною метою діяльності Наливайка навесні 1594 року була підготовка до захисту від татар. Але для цього він і так не мав жодних перепон. Тому складається враження, що однією з причин дистанціювання Наливайка від князя Острозького був задум використати його загін ще з якоюсь, недекларованою, метою. Що малося на увазі, можна зрозуміти з вербування Янушем Острозьким людей для служби в австрійського цісаря. За свідченням Хлопицького, для цього по українських містечках відкрито збиралися військові загони і саме тому “бунти за розказанням пана Краківського (Януша Острозького – С. Л.) Наливайко чинить”³⁹.

У цьому контексті не випадковим видається і той факт, що якраз напередодні появи загону Наливайка папський посланець Олександр Комулович вів переговори з Костянтином Острозьким. Комулович мав доручення встановити контакти з Янушем Острозьким, але, не знайшовши останнього, звернувся до глави роду. До цих переговорів були причетні кам'янецький староста Якуб Потоцький, який відповідав за оборону подільського прикордоння і львівський католицький єпископ Дмитро Соліковський. Костянтин Острозький висловив готовність воювати проти турків і татар, але тільки з дозволу короля⁴⁰.

Отже, поява загону Наливайка могла бути конкретним кроком до здійснення намірів Острозьких включитися в антитурецьку війну. Але, щоб зберегти свободу маневру і не дратувати уряд, який офіційно притримувався нейтралітету щодо Туреччини, Острозькі мали відмежуватись від Наливайка і навпаки. А коли пізніше обережний і непослідовний Костянтин Острозький відмовився від даних Комуловичу обіцянок, то Наливайко отримав можливість діяти на власний розсуд. Слід також зауважити, що у цій ситуації Наливайко не був статистом чи випадковою особою. Про його походження мова йтиме нижче, але тут відзначимо, що цей досвідчений воїн сам прагнув до активних дій і відразу зарекомендував себе як здібний організатор і авторитетний ватажок.

8 травня Наливайко звернувся з листом до Олександра Комуловича, який після відвідання Семиграддя, Мультянії і Молдавії перебував у Кам'янці-Подільському. У їхньому листуванні мова йшла про спільні дії проти турків козаків і молдавського господаря Аарона. Однак боязкий Аарон аж до осені 1594 року відмовлявся виступати проти Туреччини. Власне, у своїх звітах до Рима папський посланець не називає ім'я козацького ватажка, з яким вів листування у травні-липні. Ім'я це він, безперечно, знав, але з якихось міркувань не хотів вживати у своїй кореспонденції. Однак подана Комуловичем інформація прямо вказує на Наливайка. Адже, поперше, загін невідомого респондента налічував дві з половиною тисяч чоловік. По-друге, він перебував у п'яти днях дороги на схід від Кам'янця-Подільського, тобто приблизно в районі Брацлавщини чи південної Волині. По-третє, ці козаки не були запорожцями. І, нарешті, по-четверте, цей загін невдовзі здійснив самостійний рейд в Придністров'я⁴¹.

Не сиділи склавши руки і запорожці. На початку березня через Хлопицького, який ще був у дорозі, вони отримали лист Рудольфа II і негайно, через тиждень, відправились у похід. Пізніше запорожці повідомляли про це цісарю так: "...пустились у морський похід за два тижні до Пасхи (приблизно 15 березня, бо Пасха у 1594 році припадала на 31 бе-

резня⁴² – С. Л.), тобто в небезпечну пору року, ризикуючи життям і здоров'ям. Дізнавшись... від полонених татар, що в Білгороді зібралося багато війська, кінноти і піших яничар, звідки, за наказом їхнього господаря, турецького султана, вони повинні були вдертися в угорську землю..., ми встигли... знищити і спустошити вогнем і мечем прикордонне турецьке місто Білгород, при чому перебили декілька тисяч чоловік, як воїнів, так і простого народу”⁴³.

Козаки, які, і це слід підкреслити, давали цісарю абсолютно достовірну інформацію, мали зовсім незначні сили. 28 квітня Еріх Лясота отримав повідомлення про одну тисячу чоловік на сорока човнах, а 3 травня він уже знав про результати походу⁴⁴. Таку ж кількість під керівництвом Лободи називає ще 26 квітня і брацлавський староста Струсь⁴⁵. Жолкевському було відомо, що “пішло їх на море 1300, інші мусили на низу лишитися, бо не мали більше морських човнів, тільки 45, у які не більше ніж 1300 помістилося”⁴⁶. Дещо іншу кількість подав 5 травня Язловецький: “...тільки 2000 козаків тих було, котрі човнами вночі підійшовши під Білгород, світанку не чекаючи, виплюндрували, висікли і спалили місто. Замку, бо вже там інша була обережність, давши спокій, ранком відійшли”⁴⁷. Козацький загін досяг успіху тільки завдяки улюбленій козацькій тактиці – раптовість плюс зухвальство. Прекрасним спеціалістом у цій справі зарекомендував себе Григорій Лобода, який провів другий поспіль похід у складних умовах (адже на Дніпрі ще навіть не зійшла вся крига). Весняна виправа під Білгород була першою акцією козацтва, узгодженою з австрійським урядом і мала розвідувально-диверсійний характер. Козаки вже вкотре підтвердили серйозність намірів Туреччини виправити кримську орду в Угорщину, бо для неї готувався провіант і спорядження у стратегічно важливих місцях.

Тим часом турки, вимагаючи від хана швидкого походу, робили все можливе, щоб уберегти його від нападів козацтва. Уже у квітні були відомості, що турки підтягують до гирла Дніпра флотилію кораблів для переправи і захисту татар. І

вона дійсно ввійшла в Дніпро⁴⁸. Хан надзвичайно остерігався козаків. У середині травня за допомогою турків він розпочав переправу основного війська в районі Очакова, а також наказав “калзі-царевичу стояти на Дніпрі не в одному місці для береження від литовських черкас”⁴⁹. Крім того, “цар, ідучи в можари, ногайському улусу в Крим велів йти за Перекоп”⁵⁰. Ці запобіжні заходи не були зайвими і свідчили про страх татар перед козаками. Ще у грудні 1593 року московський посланець у Крим, проїжджаючи через ногайські улуси, вказував що один з них – “Карпів улус пустий, людей і животини у ньому немає, вибіжали від черкас в Перекоп”⁵¹.

Козацька розвідка донесла на Запорожжя про переправу шістдесяти-вісімдесятитисячного кримського війська через Дніпро. 31 травня тисяча триста козаків на п'ятдесяти чайках на чолі з кошовим отаманом Богданом Микошинським вирушили на пониззя Дніпра, щоб спробувати зірвати переправу татар. “Вони зустріли татар на очаківській переправі, мали з ними два бої, один на воді, другий на суші... Але, оскільки турецькі сили, які оберігали татар від небезпеки, були занадто значні, а саме склалися з восьми галер, п'ятнадцяти каравел і ста п'ятидесяти сандалів, то козаки змушені були відступити і не могли перешкодити переправі”. Однак запорожці все ж захопили декілька турецьких кораблів і повернулися на Січ 18 червня, де на них уже чекав посол австрійського імператора⁵².

Шлях Лясоти на Запорожжя розтягнувся на довгі три місяці. Однак у дорозі він не втрачав часу даремно. Із своїх спостережень і розмов (зокрема, з Верещинським у Фастові) посол виніс переконання, що запорозьке товариство, хоча і невелике чисельно (на Січі він застав всього три тисячі козаків), але користується на українських землях великим авторитетом. А тепер Лясота мав можливість зайвий раз пересвідчитись у щирості намірів запорожців всіма силами боротись проти “неприятеля Святого Хреста”.

Наливайко, який у травні чекав на противника на Брацлавщині, теж не міг всидіти на місці і на початку червня

зробив великий рейд назустріч татарам вниз вздовж лівого берега Дністра. Він захопив турецьке місто Паркани (Прескань) напроти Тягина і спалив всі поселення на лівобережжі нижнього Дністра, де осаджувалися турецькі піддані – буджацькі татари і молдавани. Наливайкові дісталася багато здобич – “від трьох до чотирьох тисяч коней”, очевидно, приготовлених для кримської орди. Наливайко довідався, що на той час “уже цар кримський, під Очаковом переправившись, на Березані лежав”. Відтак він повернувся до Брацлава і передав звістку про наближення татар полякам⁵³.

Вибір Наливайком об’єкта для нападу, як і попередні походи козаків на Юргіїв і Білгород, не можна назвати випадковим. Ягорлик і Паркани знаходилися на лівому (українському) березі Дністра. Свого часу козаки уже нападали на ці фортеці. У лютому 1594 року на Поділлі поширилися тривожні чутки, що турки зміцнюють Ягорлик і Паркани⁵⁴. Всі розуміли небезпеку таких дій для Поділля – і тоді, і в майбутньому. На цьому пізніше наголошував і сам Наливайко у листі до короля. Крім необхідності ліквідації такої небезпеки випава на Паркани була приваблива і як диверсія на турецьких базах для підготовки походу татарської орди, де можна було пожитися багатими військовими запасами, що Наливайко і зробив. Якщо взяти до уваги ще чисто розвідувальні функції походу в такий складний час, то його корисність для оборони Речі Посполитої не викликає ніяких сумнівів.

Правдивість свідчень Наливайка про червневий похід, відомий нам з його листа до короля, повністю підтверджується інформацією Миколи Язловецького, який 26 червня писав до Замойського: “Наливайко, зібравши кільканадцять сотень розбишак, йшов був до Тягині, не дійшовши, випалив і турецьких і волоських сіл кільканадцять, людей посік і здобич чималу до Брацлава 16 червня приніс”⁵⁵. Повідомлення Язловецького проливає світло і на національний склад турецьких підданих, яких погромив Наливайко, про що в історіографії існували різні думки. Додатковим аргументом на

користь турецько-татарської колонізації південного Придністров'я є свідчення турецького султана Мурата III у 1590 році, який писав польському королю, що в околицях Білгорода і Тягина козаки багато "мусульман... знищили мечем і багатьох їхніх дружин, синів і дочок вивели в полон"⁵⁶.

Повернувшись з походу, Наливайко відправив на Січ своїх посланців. Об'єднання зусиль із запорожцями було цілком природним для новоявленого козацтва вчинком, незважаючи на уже заявлені амбіції Наливайка. Сприяв такому об'єднанню і Комулович⁵⁷. Посланці Наливайка прибули на Січ 1 липня і запропонували запорожцям співпрацю та подарунок у тисячу п'ятсот – тисячу шістсот коней, відбитих у татар. Однак встановленню дружніх відносин заважало те, що у минулому Наливайко служив у князя Острозького "проти запорожців у той час, коли ці останні були у відкритій ворожнечі з воєводою. Тому запорожці були вороже настроєні проти нього і вважали його за свого неприятеля".

Наливайко, очевидно, знав, що подібні звинувачення виникнуть і відповідно проінструктував своїх посланців. Щоб залагодити справу, вони заявили товариству, що Наливайко "бажає особисто прибути в їхнє коло, покласти серед нього свою шаблю і виправдатися від висунутих проти нього звинувачень. Якщо ж і після цього лицарське коло, як і раніше, визнає його неправим, то він сам запропонує відрубати йому голову його власною шаблею". Виправдовуючи Наливайка за минуле, посланці вказали, що він служив Острозькому як вірний слуга і не міг покинути сюзерена у важкий для нього час⁵⁸. Запорозьке товариство, яке складалося переважно з подібних за походженням до Наливайка осіб, очевидно, визнало слушність його доказів і примирення відбулось.

Ці переговори відомі нам з нотаток зацікавленого спостерігача – Еріха Лясоти, який мав бути особливо задоволеним досягнутою єдністю. Адже ще перед появою людей Наливайка він пропонував запорожцям піднятися вгору по Дніпру і зібрати для поповнення своїх сил добровольців на волості. Взагалі, посол опинився на Січі у досить складному

становищі. Він дізнався і про самозванство Хлопицького, і про те, що той значно перебільшив кількість запорозького війська⁵⁹, і про те, що козаки не змогли затримати кримську орду. Враховуючи обстановку, Лясота почав умовляти козаків розгорнути широкі воєнні дії у Молдавії, а також іти у турецькі землі, що відповідало інструкціям Рудольфа II козакам, де їм пропонувалось спустошити Туреччину аж до Адріанополя⁶⁰. Це могло б наблизити здійснення давньої мрії австрійського уряду – створити на нижньому Подунав'ї новий антитурецький фронт, який би відтягнув на себе турецькі сили, дав можливість встановити контроль над гирлом Дунаю і загрожувати Константинополю.

Після довгих дебатів запорожці підтримали ідею молдавських походів. Однак частина старшини і простих козаків, які жили промислами на річках, не бажали йти в далекий похід у розпалі промислового сезону. Тому прийняте колом рішення було компромісним: в похід можуть йти всі бажачі, але без загальної мобілізації⁶¹. Тут і виявилася доречність зробленого Наливайком подарунка запорожцям, бо у них не вистачало коней для великого походу. Суперечки в середовищі запорожців навколо пропозицій Лясоти показували тим, що ніякий зовнішній чинник, навіть такий небуденний, як посольство цісаря, не міг вплинути на рішення козацького кола. У своїх рішеннях козацтво керувалося насамперед власними міркуваннями. Інша справа, що останні залежали від мінливих настроїв анархічного козацького загалу.

Коли козацькі пристрасті вщухли, Лясота вручив запорожцям цісарську хоругву і гроші. Значення прапорів іноземних володарів, існування яких у козацькому війську створювало пізніше багато міжнародних проблем, можна пояснити тільки з позицій тогочасного світогляду. Спробу такого підходу зробив М. Антонович у спеціально присвяченому козацьким прапорам 1594-1596 років розділі своєї праці⁶². На його думку, основний смисл передачі-прийняття прапора того чи іншого володаря полягав у визнанні стосунків володарства-підданства між обома діючими сторо-

нами. Тобто, переважно, це був міжнародно-правовий політичний акт. Потребуючи допомоги козаків, австрійський уряд вкладав в акт вручення прапорів дещо інший зміст – як символ найму козацького війська на службу і згодом як відзнаку за звитягу. Козаки сприймали це таким же чином. Однак у Польщі їхню поведінку трактували в основному, усталеному значенні і тому вважали це зрадою, а то і прагненням територіально відокремити Запорозжя і навіть всю Україну від Речі Посполитої.

Принципове значення має і питання про плату, яку запорожці при можливості брали за свою службу. Відгомін суперечок навколо цього питання знаходимо навіть у народній творчості (польська шляхта заявляла запорожцям: “Ми воюємо за честь, а ви за гроші”, на що вони відповідали: “Кому чого бракує, за те і воює”). При ближчому розгляді виявляється, що запорожці у питанні плати діяли у повній відповідності до європейських військових традицій XVI–XVII сторіч. Майже всі тогочасні армії Європи, за винятком хіба що Московії і Туреччини, були або частково, або повністю найманими. Про таку систему із здивуванням писав московський посол в Австрії Михайло Вельямінов: “Цісарева земля людьми сильна, тільки люди вільні, хто захоче, той піде, а люди всі наймані: наймають по місяцях”⁶³. Польська Корона теж мала постійне наймане “кварцяне” військо. Військова служба обходилась дуже дорого – як утримання війська, так і сама зброя – гармати, рушниці, порох, ядра, кулі та ін. Тобто, щоб вибратись у похід, тим же козакам треба було зробити значні видатки, не кажучи вже про необхідність утримувати своїх близьких. Тому цілком зрозуміло, що, позбавлені підтримки держави, козаки намагалися знайти якісь джерела фінансування.

Показове ставлення до найму запорожців австрійця Лясоти. Виклавши козакам вісім тисяч талерів, він був дуже задоволений (і ним були пізніше задоволені у Празі), що дуже дешево найняв таке боекдатне, хоч і невелике військо. Посол відзначав, що козаки обходяться дешево, бо не пот-

рібно окремо платити їхнім командирам і не треба окремо наймати гармашів⁶⁴. В Австрії цісар наймав солдатів, даючи “на місяць кінному по п’ятнадцять золотих, а латникам, кращим людям, по двадцять золотих, а пішому по десять золотих, а іноді більше”⁶⁵. Станіслав Хлопицький у Празі домовлявся про плату “на місяць по 12000 єфимків і сукна на 10000 козаків запорозьких”⁶⁶, тобто по 1,2 золотих на людину в місяць, а отримали вони від Лясоти одноразову чисто символічну суму. Тому козацьким послам Сашку Федоровичу (Саську) і Ничипору, які відправлялися до Праги разом з Лясотою, було доручено серед інших питань владнати і питання плати за службу. Слід сказати, що регулярної плати, яка б покривала видатки у молдавських походах, козаки так і не отримували. Щодо плати ми також маємо польські свідчення, що певні суми, очевидно, теж символічне “легке жалування”, козаки отримали у 1593 і 1594 роках від московського царя⁶⁷. Можливо, у 1594 році московську плату козакам приніс посланець на Січ Василь Никифоров, з яким зустрічався Еріх Лясота⁶⁸.

На початку липня 1594 року кримський хан, який дуже довго збирав свої улуси і затягував початок походу, швидким рейдом пройшов Молдавію і вторгся через Покуття в Галичину. Швидкість походу в значній мірі була забезпечена тим, що підданий турецького султана молдавський господар Аарон наперед заготував йому продовольство і фураж. Польська сторона, хоча і мала досить часу на підготовку оборони, виявилася небоєздатною. Покуття зовсім не було прикрите ніякими військами, хоча тут проходив один з улюблених татарами Волоський шлях з буджацької орди в Галичину. Жолкевський стояв із кварцяними військами в районі Заліщиків і північніше, а козаки Наливайка прикривали найнебезпечніший за попередніми розрахунками напрямок – так званий Кучманський шлях.

Майже не зустрічаючи опору, татари вільно пройшли всю Галичину. Ними були здобуті і спалені численні міста і містечка – Снятин, Жуків, Товмач, Чешибіси, Тисмениця,

Галич, Калуш, Долина. Відсіч їм була дана тільки в замках Чешибісів і Галича. Оскільки татари йшли в далекий похід, то на цей раз їм непотрібна була звична здобич, ясир, і вони масово винищували населення, цікавлячись у здобутих містах і замках тільки матеріальними цінностями. Галичина зазнала страшних спустошень. Лише під Самбором ворога зустрів коронний гетьман Ян Замойський з невеликим військом і ополченням. Але татари і не збиралися воювати з ним, а через Карпатські гори вільно пройшли в Угорщину⁶⁹.

Прорив татар через землі Речі Посполитої викликав великий міжнародний скандал. Адже поляки обіцяли не пропустити їх в Угорщину, але свої обіцянки не виконали. За словами литовського підканцлера Яроша Воловича, поляки заслужили цим “вічної ганьби у всього християнства”⁷⁰. І всередині країни, і за кордоном панувало страшне невдоволення Яном Замойським, якого навіть запідозрювали у зв’язках з татарами⁷¹.

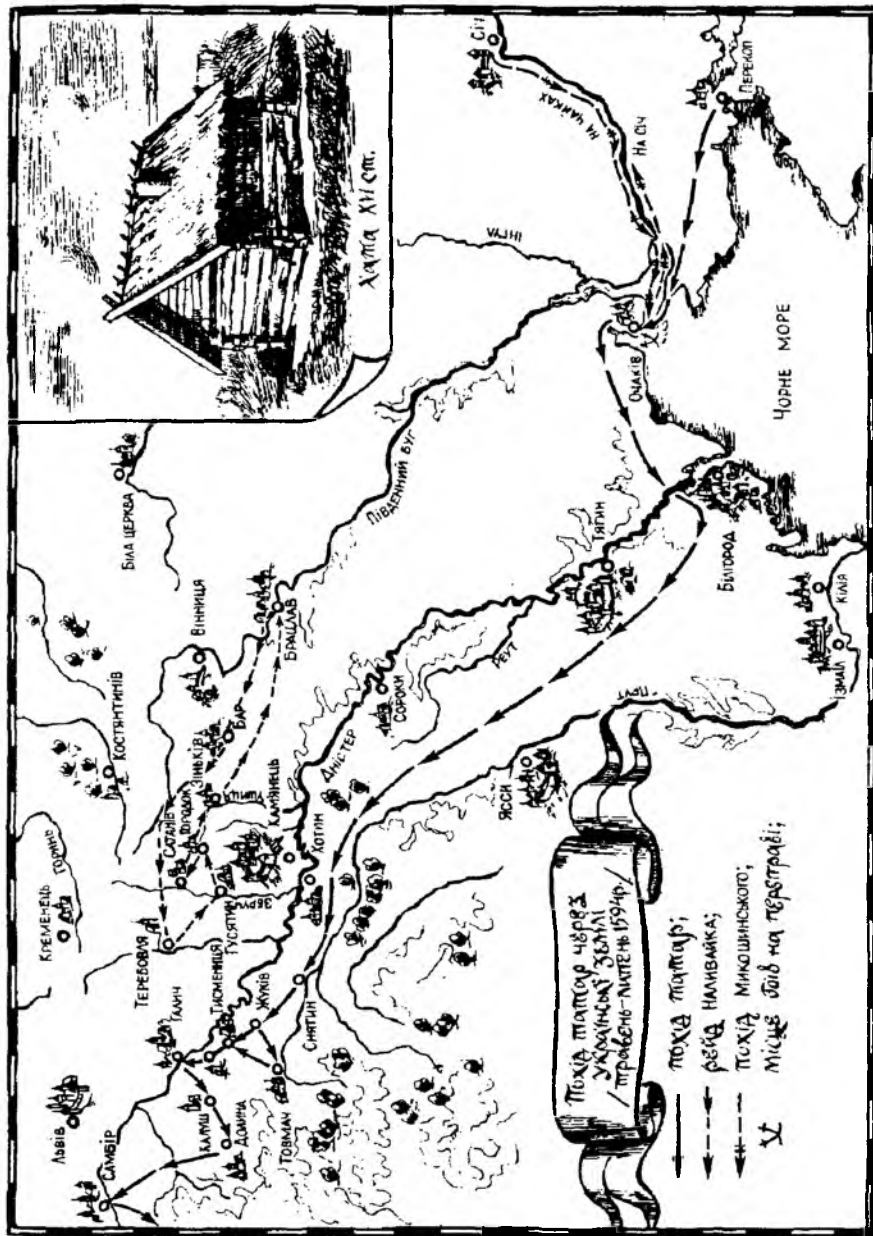
Але нас цікавить інше. Уряд Речі Посполитої був більше ніж за півроку попереджений про можливий напад татар. Влада показала свою цілковиту недієздатність, а реальна оборона була забезпечена тільки тоді, коли небезпека нависла над етнічно польськими землями. На цьому фоні по-справжньому героїчними видаються спроби жменьки козацтва, не підкріпленого силою державної влади, зупинити татарський рейд. Отже, татарський похід 1594 року є яскравим прикладом, який показує дійсну ціну поширеному у польській літературі міфу про захист українських земель польською державою, принаймні, у межах XVI ст. З цього приводу анонімний галицький дослідник середини XIX ст. справедливо писав: “Отак-то, бачите, заступала Польща Захід і спасала Русь від татарських нападів і обороняла цивілізацію європейську від азіатської дичі!”⁷².

Наливайко, дізнавшись про прорив орди в Галичину, кинувся було за нею навздогін через Зіньківську і Барську волості, де не забув попустошити місцеві маєтки. Але, безнадійно відставши від татар, він поблизу Теребовлі повернув

назад на Поділля, знову не забувши погостювати вже в маєтностях свого особистого ворога Мартина Калиновського. З Брацлавщини Наливайко, “часу даремно і оказії до спустошення неприятеля упускати не бажаючи”, вирушив десь наприкінці липня “в землю неприятельську”⁷³. Заохочував його до цього і Олександр Комулович, з яким він, очевидно, продовжував листуватися⁷⁴. Під рукою у Наливайка на цей час було близько чотирьох тисяч чоловік, що становило досить значну військову силу⁷⁵.

Спочатку похід розгортався блискуче. Козаки напали на найбільшу у Придністров'ї турецьку фортецю Тягин, захопили місто, хоча і не змогли взяти добре укріпленого замку. Околиці Тягина – “кільканадцять сіл” – наливайківці теж “попустошили”, “ясирю турків, туркень, татар і татарок 4000 спіймали”⁷⁶. Такі “трофеї” козаки потім міняли на українських бранців, дарували польським панам або продавали назад турецьким і татарським купцям. Масові “пустошення” козаками ворожих земель теж повністю відповідали звичаям турецького прикордоння та і нормам воєнних дій того часу. І якщо високооплачувані європейські армії вільно дозволяли собі такі речі, то для козацтва це був єдиний спосіб хоч якось окупити свої військові приготування. Це і був “хліб козацький” – тобто життя під час війни за рахунок війни.

Після місячного походу переобтяжені здобиччю наливайківці повернули додому, але на переправі через Дністер їх наздогнав господар Аарон з семитисячним військом молдаван, турків і татар. Відбулася битва, у якій козаки зазнали значних втрат у людях і майже повністю втратили свій багатий обоз із здобиччю⁷⁷. Джерела вказують різну кількість загинлих у наливайківців – сімсот, тисячу, півтори тисячі⁷⁸ і навіть три тисячі чоловік. Кам'янецький староста Потоцький мав інформацію про трьохтисячні втрати Наливайка, а їх причиною стало те, що “берег над Дністром з ними обірвався”⁷⁹. Барський староста Станіслав Гульський теж писав про втрату Наливайком трьох тисяч чоловік,

табору, гармат і здобичі⁸⁰. Аналізуючи джерела, М. Антонович схилявся до думки, що втрати Наливайка становили близько однієї тисячі чоловік⁸¹. Мені ж видається, що вони були більшими, бо в листуванні прикордонних старост і шляхти мова йшла все-таки про розгром Наливайка. Інша справа, що у таких випадках основну кількість загинувших становили не досвідчені воїни, а козацькі новобранці і обозна челядь. Тобто ядро свого загону Наливайко, безперечно, зберіг. Можна також припустити, що Наливайко зміг зробити все можливе в тій ситуації, бо довір'я серед козаків і слави серед населення він не втратив.

Імовірно, що головною причиною розгрому козаків стало те, що Наливайко не чекав нападу саме з боку Аарона. Адже молдавський господар уже неодноразово повідомляв про свою згоду перейти на бік християнської коаліції і, схоже, що навіть підтримував таємні контакти з козаками⁸². Тому на березі Дністра Наливайко пообіцяв помститись Аарону.

Похід Наливайка отримав досить широкий розголос в Європі, яка напружено стежила за ходом воєнних дій на Балканах. Так, Комулович доносив в Рим, що “козаки виконали свій обов'язок”⁸³. Такі ж повідомлення отримали у Празі, Кракові і навіть далекому Гданську (Данцігу)⁸⁴.

У вересні і жовтні Наливайко стояв на Поділлі, поспувавши там немало нервів місцевій шляхті. Він, як і запорожці, готувався до великого спільного походу в Молдавію. Приблизно у цей же час (20 липня – 30 вересня) невтомний Хлопицький перебував уже з дозволу і від імені запорожців з дипломатичною місією в Москві. У переговорах з дяками посольського приказу Хлопицький просив, щоб цар “військо запорозьке, і своїх людей до них прибавив, послав під прапором своїм і своєю казною допоміг” у боротьбі з турками. Однак Москва холодно поставилась до його пропозицій. А Хлопицькому перепало за те, що він і тут не зміг обійтись без неправди і видав рекомендаційний лист цісаря Рудольфа II за грамоту царю, а себе спочатку видавав за посланця цісаря⁸⁵.

Діловим дипломатичним контрагентом козацтва влітку-восени 1594 року залишався Олександр Комулович, який то перебував у Кам'янці, то їздив по придунайських князівствах, намагаючись таки створити в цьому регіоні антитурецьку коаліцію. Здогадуючись про таємну місію Комуловича, польські власті спочатку ставилися до нього холодно. Але татарський прорив різко змінив обстановку. Польська шляхта загорілась ідеєю помсти татарам. Навіть Замойський, прихильник миру, тепер виношував ідею повного знищення Кримського ханства⁸⁶. Однак у плані більш реалістичному він вважав потрібним, "аби низовців і людей українних заохотити, щоб в землі татарські під ту відсутність царя йшли і як могли їх плюндрували"⁸⁷. Отже, козакам і всім бажаючим була відкрита зелена вулиця у цьому напрямі. І козаки, і зацікавлений цим Комулович скористалися слушним моментом. Останній використав войовничий настрій офіційного старшого козацького реєстру Миколи Язловецького, який загорівся бажанням здійснити похід у Крим – аж до Кафи. Той діяв з благословіння Замойського і тому мав можливість збирати значні сили. Комулович дав Язловецькому на організацію походу дванадцять тисяч талерів⁸⁸. Язловецький розраховував насамперед на реєстрових козаків Яна Оришовського, до яких долучилося багато охочої шляхти.

Крім цього, він намагався залучити до свого проекту запорожців і Наливайка. Звітуючись перед Замойським, Язловецький наприкінці липня писав: "...надіслав до козаків запорозьких. які мали йти на замки турецькі... щоб затрималися до приїзду мого. Вони мають до 4000 людей. Той Наливайко має 3000 людей, і є великий лотр, але і з ним вчинив досконале порозуміння, що мене дочекається"⁸⁹. Але, як бачимо, Наливайко, чекаючи Язловецького, встиг зробити самостійний рейд у Молдавію. Запорожці ж улітку нікуди не ходили, тобто, мабуть, піддалися на умовляння Язловецького, хоча похід сильно затягувався. Однак метою запорожців був не Крим, а турецькі міста в Придністров'ї, про що вже попередньо було домовлено з Лясотою і, мож-

ливо, таємно з Комуловичем. Язловецький, який спеціально їздив для переговорів з козаками до Корсуня, так і не добився від них згоди на похід у Крим. Запорожці, ніби в насмішку, обрали його... гетьманом, але саме для походу в Молдавію⁹⁰.

Нарешті, наприкінці жовтня 1594 року на півдні Брацлавщини разом зібрались основні угруповання козацтва – офіційне реєстрове козацтво на чолі з Яном Оришовським, запорожці на чолі з Григорієм Лободою і козацька “збиранина” Семерія Наливайка. Відразу знову постало питання мети походу. Тобто запорожці і наливайківці уже давно вирішили йти в Молдавію. А Язловецький, який знав ці настрої, можливо, вірив, що зможе наполягти на своєму. Однак він не зміг цього зробити, бо не користувався у козаків особливим авторитетом. Запорожці і наливайківці повернули в Молдавію, а за ними потягнулись і реєстровці. Язловецький залишився сам⁹¹. М. Антонович висловив припущення, що повороту козацтва в Молдавію сприяло повернення з Праги козацьких послів. Для християнської коаліції диверсії проти Криму втратили актуальність після прориву татар в Угорщину. Очевидно, посли підтвердили, що козацтво потрібніше саме в Молдавії⁹². Одночасно із зрозумілих причин козаки віддали перевагу доступній і багатій Молдавії перед малодоступним і бідним Кримом.

Що стосується невдалого походу Язловецького, то його можна розглядати як останню спробу прямого керівництва козацтвом представником позакозацьких кіл. Її безславне закінчення зайвий раз засвідчило, що часи гетьманування старост і магнатів назавжди минули. Пізніше, у 1600 році, Замойський писав з цього приводу, що призначати “старшого над ними важко навіть мислити, бо будуть хотіти свого”⁹³. У випадку з Язловецьким виявилось, що не козацтво було іграшкою в руках магната (а точніше, в руках польського уряду, який руками козаків хотів помститися хану), а навпаки, козаки використовували Язловецького доти, доки він був їм потрібним.

Козацьке військо, яке вирушило в Молдавію, мало до дванадцяти тисяч чоловік (у різних джерелах називались цифри від восьми до двадцяти тисяч) під сорока хоругвами, на двох з яких були цісарські орли⁹⁴. 29 жовтня під Сороками вони перейшли Дністер і рушили на Цецору. Наливайко, який пам'ятав про напад на нього Аарона, мав свої особисті рахунки з господарем. З іншого боку, Аарон, який багато разів обіцяв і цісарю, і козакам, що перейде на їхній бік, і тепер не дав ясної звістки про свої наміри. Тому козаки вдарили прямо на нього, як на турецького ставленика і свого особистого ворога. Аарон, який вирушив на них, був тричі розбитий і мусив тікати “до мультян”. Козаки зайняли Цецору і столицю господарства Ясси. Потім вони декілька днів пустошили околиці Ясс. Приблизно через два тижні, в середині листопада, вони з багатою здобиччю повернулися на Брацлавщину⁹⁵.

Як виявилось пізніше, ситуація з Аароном виявилася значно складнішою, ніж це видавалося спочатку. 1 листопада 1594 року в Пресбурзі (Братиславі) представники господаря прийняли підданство австрійського імператора, тобто Молдавія розірвала васальні відносини з Туреччиною. Виходило так, що козаки били свого потенційного союзника, не знаючи про це. Після козацького погрому Аарон, тепер уже як цісарський підданий, надіслав йому і польському королю скарги на козаків. Цісар теж переадресував скаргу Аарона польському королю⁹⁶. Пікантність ситуації полягала в тому, що всі зацікавлені сторони знали про прямий зв'язок цісаря і козацтва. Так, у Кракові навіть були свідчення, що козаки, розбивши Аарона, послали до цісаря по нового господаря⁹⁷. Однак той, зрозуміло, запропонував вчорашнім ворогам об'єднати свої сили. Дізнавшись про зміну статусу Аарона, таку ж пропозицію висунули і самі козаки. Наприкінці листопада вони з Бару послали до нього своїх послів. Відоме і звернення Аарона до козацтва про допомогу. Про тісні зв'язки Аарона з козаками в нових умовах, як і про значення тогочасної козацької дипломатії в

цілому, свідчила присутність козацького сотника Демковича на церемонії присяги господаря цісарю⁹⁸.

Наприкінці 1594 року стратегічна ситуація в долині Дунаю докорінно змінилася. Поряд з Аароном у війну проти Туреччини вступили мультянський воєвода Михайл Хоробрий і семиградський князь Сигізмунд Баторій. На весняну компанію придунайські володарі планували великий спільний похід у межиріччя Дністра і Дунаю, щоб знищити базу турецького панування у цьому регіоні. Тому основний зміст їхніх контактів з козаками полягав у намаганні залучити їх до майбутньої кампанії. Козацтво з готовністю йшло на це. Уже у грудні 1594 – січні 1595 років окремі дрібні загони козаків діяли в складі війська Михайла Хороброго в Мультяні⁹⁹. Михайл, який був талановитим полководцем, високо оцінював військові вміння козаків¹⁰⁰.

Однак основні козацькі сили відпочивали в цей час у Барі. Для переговорів з придунайськими володарями козаки послали найбільш досвідченого у таких справах Яна Оришовського. У Карлсбурзі він зустрівся з семиградським князем, який обіцяв козакам гроші і дав свою хоругву¹⁰¹. Одночасно Оришовський домовився і про спільні дії з Аароном. Цікаво, що у зв'язках з останнім якусь участь брав князь Кирик Ружинський¹⁰², який в молодості бавився козакуванням, а через рік став найбільш запеклим душителем козацького повстання.

21 лютого 1595 року запорожці Лободи (згодом, у березні 1595 року, як гетьман згадується Каспар Підвисоцький¹⁰³) і, очевидно, реєстровці вирушили в Молдавію. Про це Лобода з Брацлава повідомив князю Костянтину Острозькому¹⁰⁴. Деяко пізніше за ними рушив і Наливайко, який дав досить докладний опис дій свого загону в цьому поході. Об'єднавшись з семиградським і молдавським військами, козаки Лободи штурмували Тягин, але замку не змогли взяти. Потім Наливайко із частиною союзних військ рушив під Білгород, де повторилася така ж історія: місто було здобуте, навколишні села сплюндровані, але замок вистояв.

Далі вони пішли на Кілію, однак і там не змогли взяти фортецю¹⁰⁵. Причина цих невдач полягала в тому, що козаки і союзники не мали важких облогових гармат, та і не вміли провадити довготривалих облог. Лобода надовго затримався під Тягином.

Одночасно великі загони козацтва діяли в інших місцях. Вони брали участь у вдалих штурмах Браїлова та Ізмаїла. Останній було взято 22 березня, де у фортеці захопили велику здобич, у тому числі багато гармат. На правому березі Дунаю козаки захопили і спалили місто Ісакчі, знищивши там багато турків і татар. За уривчастими звістками, у першій половині 1595 року козаки брали участь у воєнних діях на досить великій території – вверх по Дунаю (Сілістрія, Добруджа, Рушук, Нікополь) і на півдні – аж до Балканських гір і Софії, де козаки об'єдналися з болгарськими повстанцями. Загальна кількість козаків, які діяли проти турків, становила близько дванадцяти тисяч чоловік¹⁰⁶.

Невідомо, як би розвивалися воєнні операції далі, якби в середовищі союзників не було значних непорозумінь. Уже в середині квітня (перед Пасхою, яка у 1596 році припала на 20 квітня¹⁰⁷) Наливайко покинув угорців під Кілією, “оскільки ми зради від них очікували”¹⁰⁸. Покидали козаки і Аарона, непевність і неудачливість якого відштовхували їх¹⁰⁹. Козаки марно остерігались якихось неприємних несподіванок. Тертя між володарями Мультянії, Семиграддя і Молдавії переросла у відкритий конфлікт наприкінці 1595 року. Семиградський воєначальник Стефан Резван, який служив в Аарона гетьманом, покинув облогу Тягина, напав на Аарона в Яссах, заарештував його з сім'єю, а на молдавське господарство сів сам¹¹⁰.

На біду для козацтва, яке стояло під Тягином, після відступу Резвана до міста підійшов п'ятитисячний загін турків і татар. У великому бою козаки зазнали поразки, втративши, згідно з чутками, до дев'ятисот чоловік¹¹¹. Ініціатором міжусобиць виступав семиградський князь Сигізмунд Баторій, який вирішив підкорити собі Молдавію і

Мультиянію. Ходили також чутки, що Аарон хоче знову піддатися Туреччині¹¹². Цікава і показова реакція козацтва на ці події: дізнавшись про арешт Аарона, Наливайко з своїм двохтисячним загоном о “двуконі” кинувся навздогін, щоб відбити господаря¹¹³. Це йому не вдалося, бо Аарона було поспіхом вивезено в Семиграддя і страчено у в'язниці¹¹⁴.

Внаслідок цих подій, а також відчуваючи втому від більш ніж двохмісячного походу, Наливайко, а за ним і Лобода повернулися на Поділля¹¹⁵. Однак окремі козацькі частини залишились у різних придунайських володарів, і участь козацтва в антигурецькій боротьбі була безперервною. Козацькі ватажки провадили жваве листування з зацікавленими особами щодо своєї подальшої діяльності. Основними їхніми спільниками залишались австрійський цісар, семиградський князь, мультиянський воєвода і навіть новий молдавський господар Резван. Останній 28 червня 1595 року звернувся до запорожців: “Як ми і раніше писали в. м. жадаючи ваших рицарських милостей до послуг проти поганинів... так і тепер пишемо”, і просив їх якнайшвидше прибути “до столиці нашої Ясс”¹¹⁶.

У відповідь на запрошення імператора Рудольфа II (чи його брата Максиміліана) Наливайко після недовгого відпочинку відправився в Угорщину із двохтисячним загоном. Семиградський князь радо прийняв його у своєму таборі, але Наливайко пішов далі – до архікнязя Максиміліана. Саме там, на угорському фронті, протягом декількох місяців до середини вересня воював Наливайко у складі австро-угорських військ і, як нагороду, отримав хоругву Максиміліана¹¹⁷. На іншому театрі воєнних дій – в Причорномор'ї – запорожці на початку червня нібито здобули Очаків, що було великою удачею. Очевидно, що це були не люди Лободи, який тільки-но повернувся з Молдавії, а якийсь інший загін, що свідчить про значні військові резерви козацтва. Запорожці вивезли із собою велику здобич, у тому числі сорок гармат, але не мали досить пороху, щоб знищити очаківські укріплення¹¹⁸. Можливо, саме з цих трофеїв було

зроблено подарунок семиградському князю (сім хоругов і бранці), зафіксований у джерелах¹¹⁹.

У серпні 1595 року турецький візир Синан-паша розпочав новий наступ на придунайські землі. Він закликав кримського хана знову йти в Угорщину і знову через українські землі. Навчений гірким досвідом, Замойський швидко підтягнув війська і ополчення до кордону з Молдавією. Він звернувся і до запорожців, які стояли в Пикові (очевидно, це були люди Лободи) з вимогою приєднуватися до нього, але ті відмовились і пішли через Білу Церкву до Корсуня. Причина відмови полягала у тому, що Замойський не хотів навіть обіцяти їм плату, а твердив, що “наперед вибачення треба заробити”¹²⁰. Питання про плату мало у даному випадку принциповий характер, оскільки всі військові формування, згідно з законами країни, мали отримувати плату під час війни. Навіть обіцянка плати козакам мала означати фактичне визнання урядом запорожців. Відмова Замойського означала те, що він трактував запорожців, вживаючи сучасну політичну термінологію, як незаконне військове формування.

Маючи під рукою готове військо, польські власті, на решті, вирішили втрутитись у конфлікт на Подунав'ї. Протягом всіх років війни з Туреччиною Австрія і Ватикан умовляли Польщу виступити на боці ‘Священної Ліги’. Поляки вимагали плати за участь у війні як грошима, так і територіями, які можна було б придбати у разі успіху. Не домовившись з Австрією, але, зважаючи на здавалось би сприятливу обстановку, Польща розпочала власну гру. Наприкінці серпня 1595 року Замойський ввів польські війська в Молдавію, вигнав звідти Резвана і посадив на стіл господаря свого ставленика Єремію Могилу. Однак одночасно він наполіг на тому, щоб Молдавія і надалі залишалася під турецьким протекторатом і була своєрідним буфером між Річчю Посполитою і Туреччиною. Турки зробили спробу розбити польське військо під Цецорою, але Замойський роз'яснив їм свою позицію і уклав мир. Фактично дії поляків були на руку Османській імперії. Адже, декларуючи свій нейтралітет, Річ

Посполита зайняла територію країни, яка воювала проти Туреччини, чим забезпечила останній мир у цьому регіоні. У переговорах з турками польські дипломати і тоді, і згодом наголошували, що “коли господар Аарон Тіран (1591-1595) виступив проти Великої Порти, то мир повернули війська коронні, в нагороду за це і в знак дружби султан повинен подарувати ці землі польському королю”¹²¹.

Одним з наслідків польсько-турецької угоди стало те, що українське козацтво було відрізане від театру воєнних дій проти турків. Так, коли запорожці спробували за звичкою піти на Тягин, то Замойський в ультимативній формі заборонив їм це робити. Козаки, звичайно, не могли йому цього простити і нібито спересердя напали на маєток Замойського Шаргород на Поділлі¹²². У такий же ситуації опинився і Наливайко, який повертався з Угорщини. Канцлер, досягнувши примирення з турками, відмовився від його послуг¹²³, а звичні для наливайківців бази на Поділлі були зайняті кварцяним військом. Наливайко пішов на Волинь, і спочатку його діяльність в тих краях теж була сприйнята як спроба помститися Замойському.

Період молдавських походів закінчувався для козаків, поряд із зміною політичної ситуації, ще і рядом невдач. Новий запорозький гетьман Масло, який у серпні-вересні виправився під Перекоп, був оточений там, і татари “жодного чоловіка, що при ньому були, не випустивши, погромили, а хто живий zostався окрутно помордували. Потім якийсь Клим Чорний, піднявши 500 запорозьких козаків, пішов був на море до міста Бабу, яких морська хвиля частину потопила, частину в руки поганам віддала, тільки з них два човни” повернулися. Цю звістку приніс до Черкас “якийсь Шаула”, можливо, Матвій Шаула, який зміг врятуватись, а потім оповів про всі події особисто Янушу Острозькому як черкаському старості¹²⁴. Такі контакти показують уже згадану особливість діяльності запорожців – їхню постійну готовність діяти разом з офіційними властями.

Оскільки ми вже не будемо повертатися до теми участі козацтва в антитурецькій війні, хотілося б відзначити, що

окремі дрібніші козацькі загони і надалі діяли у складі союзних військ. Придунайські володарі постійно запрошували козаків до співробітництва. Так, навесні 1596 року Михайл Хоробрий просив козацького гетьмана йти до нього на службу або всім військом, або направити добровольців¹²⁵. І коли у 1596 році вони не могли відгукнутися через війну проти урядової армії, то пізніше козаки неодноразово намагалися прорватися через Молдавію на театр воєнних дій. Наприклад, у липні 1598 року на прохання архієпископа Максиміліана сім тисяч козаків вибрались у похід, але через польські залоги змогла прорватися тільки частина загону¹²⁶.

Молдавські походи стали яскравою сторінкою діяльності козацтва кінця XVI ст. Вони були органічною складовою частиною антитурецької боротьби європейських народів. Завдяки цьому козацтво вперше виступило самостійним суб'єктом міжнародних військово-політичних відносин і, в цілому, виявилось готовим до такої ролі. Також вперше у своїй історії козацтво змогло вести довготривалу (півтора року) і широкомасштабну воєнну кампанію, що свідчило про його великий внутрішній потенціал. Воєнні дії в ці роки значно перевищували за розмірами всі попередні виправи козацтва, навіть часів Московської війни Стефана Баторія. Одночасно молдавські походи стали важливим чинником швидкого посилення козацтва. Гасла боротьби за християнську віру і реальна можливість отримати певну здобич збирали під козацькі прапори тисячі новобранців. Враховуючи плінність козацьких кадрів, можна вважати, що школу козакування у 1594-1595 роках пройшло приблизно п'ятнадцять-двадцять тисяч чоловік. Молдавські походи мали великий вплив на становлення свідомості українського козацтва, його політичного світогляду і, відповідно, на зростання козацьких претензій*.

**Поширення
впливу
на волості
(1594 – літо 1595 років)**

Переключення уваги козацтва на діяльність поза межами Речі Посполитої восени 1593 – навесні 1594 років різко зменшило його активність на волості. Встановився певний статус-кво: козаки не чіпали місцевих урядників, а ті, незважаючи на грізні розпорядження уряду, не тривожили козаків. З початком 1594 року додатковим фактором примирення обох сторін стала татарська загроза. У зв'язку з тим, що найбільш імовірним районом воєнних дій було Східне Поділля (Брацлавщина), новостворювані козацькі загони стали зосереджуватися саме там. А з початком молдавських походів Східне Поділля стало основним місцем діяльності козацтва на волості.

Населення Брацлавщини, звичайно, крім шляхти, виявилось цілком готовим до прийому таких гостей. Ще в основному вільні, напіввійськові через прикордонне становище місцеві громади здавна були резервом для поповнення козацьких лав. Особливу роль у цьому відношенні відігравали міщани Брацлава. Уже коло двох десятиріч Брацлав був відомий як одне з “гнізд” козацтва, звідки починалися козацькі походи на турецькі фортеці і Молдавію.

Бунти брацлав'ян, відомі з 1593 року, перекинули вогонь соціальних заворушень у 1594 рік, коли козацтво явно охолело до таких справ. Брацлав'яни найбільше дошкуляли тим, що повністю паралізували діяльність місцевих властей. Староста Юрій Струсь скаржився, що судді “уже кілька

рочків за такими їх відповідями судити і відправляти не могли". У березні 1594 року поведінку брацлав'ян мала розбирати спеціальна комісія¹, але її робота так і не розпочалася, бо "міщани брацлавські, стоячи в упорі і сваволенстві своєму, дня 22, у вівторок, якісь бунти і розрух з ручниць стріляння чинили, також і на завтра, дня 23, в середу, з людьми служебними Короля його милості, котрі були на лежі з розказання його м. п. гетьмана прийшли, так само бунти чинячи, битву з ними того дня сточили; також і дня 24, в четвер, мало ще на тому маючи... ще й на замок Короля його милості брацлавський, шанці собі з домів починивши, стріляли"². Тож комісія "не дійшла за бунтом і стрілянням і сваволенством хлопським. Одночасно... ці здрайці брацлав'яни, довідавшись про те (що козаки збираються в Молдавію – С. Л.)..., всі поголовно готуються" йти з ними³. Пізніше король видав спеціальний декрет, звернений до брацлав'ян, але ті його не виконали. Юрій Струсь спересердя хотів відмовитися від уряду брацлавського старости, а в червні Люблінський трибунал передав справу міщан на розсуд коронного гетьмана⁴. Через таку поведінку брацлав'ян їхнє об'єднання з козацтвом було закономірним. А оскільки на Брацлавщині з усіх козацьких сил перебував тільки загін Наливайка, то брацлав'яни почали діяти спільно з ним.

Тоді як в молдавських походах козацтво мало декількох лідерів, то у подіях на волості, безперечно, виділявся Семерій Наливайко. Виділявся настільки, що весь рух 1594-1596 років у радянській історичній літературі дістав назву повстання Наливайка, хоча він і надалі виступав лише одним із козацьких ватажків. Окремої розмови заслуговує питання імені Наливайка. У науковій літературі постійно зустрічаються його різночитання – Павло, Шимон, Семен, Северин, Семерин, Семерій. Така ситуація виглядає особливо дивною з огляду на те, що імена всіх інших активних учасників подій добре відомі. Тому зупинимося на цьому докладніше.

Насьогодні нам відомі дванадцять вартих уваги джерел із згадкою імені Наливайка. Сім з них – це актові документи. І

п'ять – листи самого Наливайка. У луцьких судових книгах лише один раз знаходимо ім'я Семерин (“ниякийсь Семерин Наливайко”) і чотири рази – Семерій (двічі “попа Острожского брата рожоного Семерия Наливайка”, “злочинца коронный Семерий Наливайко”, “гетман козацкий Семерий Наливайко”)⁵. Однак в публікаціях перших чотирьох документів ім'я Семерин помилково було згадано двічі і видаєць (В. Антонович) віддав перевагу цьому імені. Шостий судовий документ, який знаходиться в білоруських актових книгах, згадує про “Семерего Наливайка”⁶. Тобто, у називному відмінку тут має бути ім'я Семерій. І, нарешті, королівська грамота від 4 травня 1596 року подає ім'я “Северин”⁷.

Тепер звернімося до листів Наливайка. Два з них відомі з публікацій джерел. У листі Наливайка до Яна Замоїського в підписі знаходимо ім'я “Semerij”, а у листі до короля – “Semexij”⁸ безумовно, що у останньому випадку ми маємо справу з друкарською опечаткою і тут має бути ім'я Семерій. У рукописних копіях двох інших листів Наливайка подається ім'я Семерій⁹. Останній, п'ятий відомий нам лист Наливайка був нещодавно знайдений Ю. Мициком¹⁰. За словами дослідника, це оригінал, у якому ледь вдається прочитати ім'я Семен. Для неспеціалістів відзначимо, що згідно тогочасній традиції, листи писалися писарями, а автор ставив лише розпис із словами “рукою власною”. І нарешті, для повноти розгляду питання, варто згадати ще два, хай і другорядні у даному випадку джерела. У провінційному білоруському Баркулабівському літописі приводиться ім'я Наливайка “Северіян”, а у вже згадуваному літературному творі Симона Пекаліда у війську Острозьких під час битви з Косинським воював якийсь “Семерин”¹¹.

В цілому з розглянутих документів можна зробити наступні висновки. Перший і однозначний. Наливайка не звали Северином. Це ім'я було досить поширеним і тому не могло викликати різночитань. Висновок другий. Найімовірніше, що Наливайка звали Семерій. Таке ім'я подається у п'яти із семи згаданих актових документів і, принаймні, у чотирьох

з п'яти листів Наливайка. Ім'я Семерій дійсно існувало наприкінці XVI ст., хоча і тоді було маловживаним, а згодом зовсім вийшло з вжитку. У сучасній лексиці воно збереглось у прізвищі Семеренко. Чи можна знайти якийсь компромісне пояснення і вважати це ім'я варіантом імені Северин, чи ні, остаточно мають вирішувати філологи. Однак мені видається, що у даному випадку єдино правильним є використання імені Семерій.

Розповсюдженням використання щодо особи Наливайка імені Северин треба завдячувати насамперед П. Кулішу, який вживав його у наукових і художніх творах. Інші дослідники до середини XX ст. вживали різні імена, або, принаймні, були обережнішими. Так, М. Грушевський всього два рази згадує ім'я Наливайка, причому один раз Северин, а другий – Семерій¹². Його учень і знавець козацтва І. Крип'якевич в “Історії українського війська” подає ім'я Семерій¹³.

Радянська література прийняла до вживання ім'я Северин. Остаточне утвердження цього імені в науковій і художній літературі пов'язане з романом Івана Ле “Наливайко” і нарисом Д. Мишка “Северин Наливайко”. Після цього ім'я Северин стало загальновживаним. Питання було знято без жодних пояснень з цього приводу, ніби його і не існувало зовсім. Не обійшлось і без казусів. У творах І. Франка редактори в одному місці то самі змінювали у тексті автора ім'я Семен на Северин, то втомлено пояснювали в примітках: “...так в автографі. Йдеться, звичайно, про Северина Наливайка”¹⁴. Тобто, питання імені Наливайка служить ще і прекрасною ілюстрацією чисто радянського способу вирішення наукових проблем.

Про можливе місце народження Наливайка повідомляє тільки Й. Бельський, і то з характерною обмовкою: “Був родом, повідають, з Кам'янця”¹⁵. Відомості про сім'ю Наливайка знаходимо у записках ксьондза Йончинського, писаних у першій половині XVII ст., очевидно, на основі переказів, які ходили в Острозі. За Йончинським, батько Наливайка жив в Острозі і був шевцем, але разом з тим зай-

мався козакуванням – приймав участь “у морських експедиціях і збагачувався як пірат”. Він мав трьох синів. Старший був священником (мова йде про Дем’яна Наливайка), середній займався шевською справою, а згодом став козакувати (Семерій Наливайко), а молодший був нічим не примітним ремісником¹⁶. У листі до короля Сигізмунда III Семерій Наливайко згадав про важливу подію з життя своєї родини. За Наливайком, польський магнат Мартин Калиновський відібрав у його батька землю і забив того до смерті¹⁷.

Це свідчення погано узгоджується з повідомленням Йончинського, оскільки до Волині, а тим більше до Острога, Калиновський не мав жодного відношення. Центром його володінь було місто Гусятин на Західному Поділлі. Саме у цьому регіоні польський магнат у 1570-1580-х роках всіма можливими способами округлював свої маєтки. Спираючись на слова Наливайка, частина дослідників вважає, що саме Гусятин був батьківщиною Наливайка¹⁸, хоча сам Наливайко не вказав місце, де відбулася згадана ним подія, та і наявність у тому чи іншому місці батьківського ґрунту ще ні про що не говорить. Маючи дуже обмежену джерельну базу у даному питанні, можна або поставити під сумнів достовірність свідчень Йончинського і Наливайка, або зробити спробу об’єднати їх в одне ціле. Можна припустити, що Наливайки втекли від Калиновського з Поділля в Острог, чи проживали в Острозі, але батько Наливайка мав землю на Поділлі та ін.

У будь-якому випадку, доля сім’ї Наливайків була тісно пов’язана з Острогом. Саме тут жив старший брат Семерія Дем’ян Наливайко, який активно займався релігійними і культурно-освітніми справами. Він був придворним священником князя Костянтина Острозького, тобто наближеною до найбільшого українського магната особою. Ми не маємо джерел, які б пролили світло на інших, згадуваних у літературі членів родини Семерія Наливайка (ще одного брата, сестру Олену, дружину, дітей)¹⁹. Точніше, мені вдалося знайти лише одне, та й то непряме і неоднозначне доку-

ментальне підтвердження того, що він мав рідню по жіночій лінії. В одному з листів він згадав про свого швагра²⁰. Цей швагро міг бути братом дружини Наливайка або чоловіком його сестри.

Крім питання місця походження Наливайка непроясненим є і питання соціальних коренів родини Наливайків. На мою думку, є всі підстави вважати, що Наливайки належали до дрібного українського боярства. По-перше, Острог (і Гусятин також), маючи замок, мав і великий відсоток боярського військово-служилого населення. По-друге, конфлікт Калиновського і батька Наливайка, очевидно, стався на основі права земельної власності, на яку, крім шляхти, традиційно претендувало і боярство. По-третє, Семерій Наливайко не сумнівався у своєму праві судитися з шляхтичем. Утримувало його те, що “кошту і накладу, якого право потребує, як худий пахолок не маючи”, він не міг затівати судового процесу²¹. Така ілюзія рівноправності ще довгий час зберігалась у середовищі приниженого боярства, про що вже йшла мова вище. Звернімо увагу, і на те, що сам Наливайко називав себе “худим пахолком”, а це прямо вказує на його дрібношляхетське коріння. Навіть згадка про шевське ремесло Наливайків, якщо це правда, не заперечує вищесказаного. Адже особливістю дрібнобоярського прошарку було те, що у вільний від воєнної служби час боярин мав право займатися і ремеслом²². Ще одним доказом на користь наведеної думки може служити суспільне становище Дем'яна Наливайка. Адже князь Острозький навряд чи тримав би біля себе священника-простолюдина.

Цілком можливо, що якийсь час Семерій навчався в Острозькій школі, у якій співпрацював Дем'ян Наливайко. Адже листи Семерія Наливайка свідчать, що він володів непоганим епістолярним стилем. Однак своє покликання він знайшов не за письмовим столом. У листі до короля Наливайко згадав про те, що він жив “з молодих літ своїх, за багатьох гетьманів козацьких на багатьох місцях в землях неприязельських хлібом козацьким”²³. Враховуючи, що всі

подані в листі факти, які піддаються перевірці за допомогою інших джерел, відповідають дійсності, це твердження теж слід визнати цілком достовірним. Часом козакування Наливайка можна вважати 1580-ті роки, деś після Московської війни Стефана Баторія. Після козакування, яке у шляхетських колах ще традиційно вважалося школою рицарства, Наливайко опинився на службі у Костянтина Острозького. Історична традиція твердить, що він був сотником надвірного війська князя. Це цілком імовірно, хоча б з огляду на становище Дем'яна Наливайка.

Сам Семерій вказував, що служив князю, “як мені порицарськи годилося, досить пристойно і належно”. Мотив рицарської честі зустрічаємо у всіх листах Наливайка. Але варто відзначити, що наведений вище текст майже дослівно співпадає із поширеною на той час формулою оцінки вірного слуги²⁴. Головним достоїнством шляхтича-слуги вважалася вірність сюзерену. На цю рису характеру Наливайка звернули увагу його посланці на Січ під час переговорів із запорожцями: “...він перебував на службі у київського воеводи ще раніше їх (запорожців – С. Л.) війни з останнім; коли ж непорозуміння, які виникли між ними, закінчилися війною, тоді вже власна честь не дозволяла йому полишити воеводу, свого пана, хліб якого він їв задовго перед тим”²⁵.

Весняна мобілізація 1594 року на українських землях була тим поштовхом, який різко змінив життя козакуючого слуги. І Наливайко виявився повністю готовим до таких змін. Він вдало скористався можливістю розгорнути самостійну діяльність, маючи в руках такий козир, як благословіння найбільш могутнього магнатського роду України. Сам Наливайко неодноразово вказував на значення останнього фактора. Він і полишив службу у князя з “тими людьми” і займався набором “товариства” з дозволу магната. Очевидно, що не зовсім випадковим було і свідчення Хлопицького, що “бунти за розказанням пана Краківського Наливайко чинить”²⁶. Впадало у вічі і те, що Наливайко збирав своїх людей у маєтностях Острозьких.

Атмосфера нервової напруги весни 1594 року була надзвичайно сприятливою для розгортання його діяльності. Адже навіть до Станіслава Жолкевського можна віднести закид про сприяння українським авантюристам. Він, як польний коронний гетьман, безпосередньо займався організації оборони прикордоння і намагався залучити до неї “людей українних, яких буде можливо зібрати”. Всім урядникам і впливовим приватним особам українських воєводств Жолкевський розсилав вимоги і прохання про збір і озброєння якомога більшої кількості людей. Тому при бажанні можна твердити, що Острозькі, сприяючи Наливайкові і йому подібним, просто виконували волю військових властей. Прямо стосувалося таких людей, як Наливайко, звернення Жолкевського до українських урядників: “...якби були які охочі пахолки, щоб їх намовляли, що дам годним гроші, щоб краще за плату Речі Посполитій, ніж волонтерами служили”²⁷. Але оскільки грошей у Жолкевського не вистачало, то служебні пахолки віддавали перевагу самодіяльним формуванням, не пов’язаним у своїй діяльності державними міркуваннями. Так вони потрапляли до свого одностайця Наливайка, який став ватажком усієї української збиранини і поряд з реєстровцями і запорожцями перетворився у третю силу козацтва в подіях 1594-1596 років.

Цікаво, що уже у листі до Яна Замойського Наливайко іменує себе “запорозьким гетьманом”²⁸. З одного боку, це можна розцінювати лише як прояв його особистих амбіцій, оскільки на той час він не мав ніякого відношення ні до запорозького “лицарства”, ні тим більше, до проводу у ньому. Проте, з іншого боку, це було проявом ментальності населення прикордоння. Адже загін Наливайка складався з охочих людей, які діяли на свій страх і ризик, тобто “козакували”. У цьому сенсі і загін був козацьким і його керівник мусив мати якесь козацьке найменування. Титул “гетьман” на той час міг вживатися щодо керівника окремого великого козацького загону. Інша річ, що Наливайко міг би більш скромно назвати себе полковником чи отаманом.

Показово, що з весни 1594 року ми не маємо жодної скарги шляхти на “своєвольців”. А їх намножилось уже до декількох тисяч і стояли вони переважно по шляхетських маєтках. Всі розуміли потребу утримання і спорядження сильного загону, у даному випадку, Наливайкового. Тому на його дії, які виходили за межі необхідності, просто заплюшували очі. Так, брацлавський воєвода Януш Збаразький у листі до Яна Замойського просто відзначав, що Наливайко стоїть в одному з його віддалених маєтків (очевидно, на брацлавському прикордонні) і “бере собі що хоче”²⁹. І лише кам’янецький староста Якуб Потоцький, досвідчений воїн і адміністратор, ще до татарського прориву попереджав: “Про Наливайка певен..., що нам клопіт учинить”³⁰. 16 червня після походу в Нижнє Придністров’я Наливайко став у Брацлаві³¹, що засвідчило його єдність з найбільшими свавільниками краю. А після татарського прориву в Галичину він кинувся навздогін за ордою. З цього рейду Наливайка ми маємо цілу низку скарг на його діяльність. Тепер, коли для подільської шляхти татарська загроза минула, стало ясно, що Наливайко дійсно “чинить клопіт”.

У перших днях липня (до 15 липня 1594 року) Наливайко опинився в Барському повіті. У місцевих маєтках (села Івановичі, Красне та ін.) він взяв понад двісті коней, а також корів і багато продовольства. Підійшовши до Бару, Наливайко “приготував людей як до бою... і послав наперед себе, аби йому вісімдесят возів дано і стація”. Навколишня шляхта встигла приготуватися до оборони міста і відмовилася задовольнити його вимоги аргументуючи відмову тим, що все можливе уже було віддане коронному війську. Тоді Наливайко заявив, що зараз не має часу воювати з ними, бо йде проти татар, але по дорозі назад обіцяв взяти Бар і розправитись із барським старостою Станіславом Гульським, бо, за його словами, краще б “з Гульським сточив битву, аніж з татариним”³³.

Однак, не наздогнавши татар, Наливайко знайшов собі заняття в іншому місці. Опинившись в результаті невдалої

гонитви під Теребовлею, він використав зручну нагоду спустошити маєтки свого давнього ворога Калиновського. Сил для цього він мав достатньо: "...чималий полк людей, які зібралися з різних сторін, як з тутешнього Подільського, так і Київського, Руського, Волинського, Брацлавського воеводств і з інших гірських околиць, яких було близько чотирьох тисяч"³³. Спочатку він зайняв Теребовлю. Згодом королівські ревізори описували збитки, яких зазнало місто "від козаків тоді, коли в Теребовлі був Наливайко з великою громадою". Наливайківці взяли сто шістдесят коней, порох і харчі. Не обійшлося і без дрібного грабунку речей³⁴.

Після цього Наливайко вирушив до Гусятина – центру володінь Мартина Калиновського. Місто мало добре укріплений замок, і тому Наливайко вирішив діяти хитрістю. Події розгорталися за класичними канонами романів пригодницького жанру. Зранку 20 липня Наливайко послав до місцевого урядника свою людину – Грибовського, який перед тим служив у родичів Калиновського. Приїхавши до замку, Грибовський попросив урядника приготувати сніданок для своїх панів і виїхати зустрічати їх за місто. Урядник, який не знав, що Грибовський служить уже зовсім іншим господарям, спіймався на цю хитрість. Він наказав приготувати сніданок і поїхав за місто назустріч гостям, де потрапив прямо в руки людям Наливайка. Після цього Наливайко з частиною свого загону в'їхав до міста і – через відкриті ворота – до замку, де на нього чекав сніданок. Слуги Калиновського від несподіванки не вчинили ніякого опору, а пізніше виправдовувалися тим, що "не сподівалися жодної небезпеки, особливо від домашніх, бо про те ніколи не чули".

Наливайко особисто зайнявся коморами Калиновського. Там було забрано шістнадцять тисяч злотих, золоті і срібні прикраси, дорогий столовий посуд, інші цінності, одяг. Козаки також забрали, як потім скаржився Калиновський, "всі скриньки з привілеями на його спадкові маєтки". Така ж доля чекала приховане в замку майно інших шляхтичів. Не забули наливайківці і про місцевий арсенал: "...забрали гар-

мату, 150 сміговниць з гаківницями, 200 півгаків з рушницями і 10 півбочок пороху, 500 куль до гармати, 3 барила куль до сміговниць і гаківниць, 3 барила куль до півгаків і рушниць”, а також різне спорядження, у тому числі котли. За містом вони забрали триста десять коней. В цілому Калиновський зазнав загальних збитків на п'ятдесят тисяч злотих³⁵, не рахуючи вартості зброї. Епізод у Гусятині цікавий для нас насамперед тим, що це чи не єдиний докладно описаний в документі напад повстанців на шляхетський маєток. В усіх інших випадках маємо тільки констатацію факту або просто абстрактні скарги шляхти.

На 20 липня 1594 року, крім Теребовлі і Гусятина, Наливайко встиг спустошити шляхетські маєтки в Городку, Сатанові, Тлустому, а також у Зінківському і Барському повітах³⁶, забрав там понад дві тисячі коней і багато зброї. Загальну оцінку липневого рейду Наливайка на Західне Поділля і в Галичину дав той же Гульський. У листі до сенаторів Речі Посполитої він писав: “Наливайко... вчинив вторгнення... від Брацлава по саму Теребовлю... землі РП (Речі Посполитої – С. Л.) полупив”. Далі Гульський попереджає коронні власті (це вже друге таке попередження після листа Потоцького) про необхідність погамування козаків, “щоби та сваволя пожежею всіх не дійшла”³⁷.

Безперечно, у діях Наливайка був присутній і звичайнісінький розбійницький елемент. Однак визначальними чинниками його поведінки були воєнна необхідність з елементами соціальної боротьби. Пограбовані шляхтичі найбільше журилися з приводу втрати не речей, а маєткових документів. Так, пани Добромирські подали скаргу на Наливайка саме через забрані привілеї, згадавши про майно лише побіжно³⁸. Наливайко, який при дворі Острозьких добре засвоїв механізм поземельних відносин, робив це цілком свідомо, щоб завдати ворогові відчутніших втрат. З іншого боку, потреба утримувати своє ополчення, намагання перетворити його у боездатну військову одиницю, спонукали Наливайка шукати все те, без чого існування війська неможливе. Цим

можна пояснити його полювання на коней, зброю, порох і навіть такі речі, як котли. Тому для поповнення військових припасів використовувалась будь-яка можливість, не кажучи вже про такий “законний” в очах козацтва привід, як помста кривднику.

Калиновському довелося розпочинати довгу судову тягнину для відновлення втрачених документів на сім великих маєтків, до яких входили десятки сіл. Очевидно, саме у зв'язку з цією процедурою справа пограбування Калиновського Наливайком стала відомою при дворі і польському королю. Значно пізніше, довідавшись від шляхтича-авантюриста Яна Мешковського, що король гнівається на нього через справу Калиновського, Наливайко в листі до короля змушений був згадати цей епізод і виправдовуватися за нього.

Певний професійний інтерес становить історіографія досліджень подій в Тереховлі і Гусятині. До виявлення В. Грабовецьким вищезитованих актових документів, спеціалісти могли судити про ці події лише з кількох занадто загальних згадок. Найперша – це виправдання Наливайка перед королем і наступні – повідомлення польських хроністів Й. Бельського і Я. Пшонки, та у щоденнику Федора Евлашевського³⁹. В. Доманицький, ідучи за приблизною хронологією подій у Й. Бельського, вважав, що Наливайко напав на Калиновського в листопаді 1594 року. Обережнішим був М. Грушевський, який помістив цей епізод раніше жовтневих подій 1594 року⁴⁰. Але найбільш точним виявився М. Антонович, який під час докладного аналізу подій 1594 року, взяв за основу хронологічних розрахунків подій в Гусятині повідомлення Наливайка в листі до короля. Адже той писав, що після погоні за татарами вони “кілька миль за Тереховлею вертатися мусили”, і далі показовий перехід – “Звідки повернувшись, що стосується Калиновського...”⁴¹. М. Антонович писав, що Наливайко “звернув мимо Тереховлі на Гусятинський ключ, крізь який він мусив пройти, прямуючи назад на вірну йому Брацлавщину”. Тому названі події він відніс до другої половини липня 1594 року⁴². Новознайдені

документи цілком підтверджують думку дослідника. Такі історіографічні знахідки заслуговують на увагу тому, що вони свідчать про можливість точних логічних реконструкцій історичних подій, навіть при відсутності достатньо надійних джерел.

Після повернення з Галичини на Брацлавщину Наливайко негайно вибрався в похід до Молдавії. Тим часом після татарського прориву ситуація на Поділлі докорінно змінилася. Місцева шляхта уже не бачила причин для утримання козацтва у своїх маєтках і вирішила відновити свою владу на Брацлавщині. Інакше думало новостворене козацтво, для якого татарська загроза була поштовхом до розгортання антимусульманської боротьби. Мирно закріпившись на Брацлавщині, козаки не збирались поступатися таким зручним місцем для відпочинку і підготовки нових походів. А оскільки свою діяльність вони трактували як справу загальнохристиянську, то вважали для себе законним, якщо не юридично, то морально, вимагати матеріального утримання від місцевої шляхти. Право на “лежі” у шляхетських маєтках мали королівські війська під час оборони краю. Користуючись цим правом навесні, наливайківці хотіли зберегти таке становище і надалі. Маючи повну підтримку місцевого населення, козаки, як скаржилася шляхта, “розказували давати собі стацію..., по селах наших вибирали стада по кілька сот коней, також воли, яловиці чередами брали”⁴³.

Так, зовні непомітно, прихований спочатку за тривогою перед татарами, на Брацлавщині визрів конфлікт між козацтвом і місцевою шляхтою. За відсутності Наливайка шляхта нарешті зібралася на судові рочки в Брацлаві, які не відбувались уже, очевидно, більше року. Але ще до кінця судової сесії в перших днях вересня стало відомо про повернення Наливайка, який, “грозючи, посилав” до них своїх посланців. Гродський писар Байбуза змушений був оголосити про припинення судових засідань, і шляхта розбіглася. Наливайківці, повернувшись після нещасливого походу, стали на відпочинок у Брацлаві. Тим часом шляхта дізналася

про поразку козаків, втрату ними, за чутками, півтори тисячі чоловік, а також, що “інші були по маєтках і по селах до домів своїх розійшлися”⁴⁴. Тому виникли плани повного знищення загону Наливайка. Станіслав Гульський писав 17 вересня до Якуба Потоцького, що кращого випадку у них не буде і треба діяти, поки Наливайко не зміцнився, “бо тільки п’ять або шість сот злодійства має коло себе, які з того погрому прийшли піші, обдерті”. Вказуючи на загрозу походу Наливайка на Бар, Гульський умовляв Потоцького зібрати всі можливі сили – кварцяні роти, брацлавську шляхту, охочу шляхту Подільського воєводства і вдарити на Наливайка, який відпочивав під Брацлавом у Ялтушкові⁴⁵. Однак, забігаючи наперед, треба сказати, що кварцяні роти, які були в розпорядженні Потоцького, так і не рушили з місця. Можливо, це пояснюється тим, що Ян Замойський, до якого Потоцький звернувся з проханням використати ці роти⁴⁶, очікував спільного походу Язловецького і козаків у Крим, а тому не дав санкції на це.

Тим часом брацлавська шляхта зібралася у Вінниці. Там до них дійшли чутки, що Наливайко посварився з брацлавськими міщанами, яким не вистачало продуктів харчування через постої козаків⁴⁷. Ситуація для шляхти складалася, здавалося б, дуже вдало. Тому вона прийняла рішення щодо головного для себе питання – відмовити козакам у стаціях. Було названо дві причини такого рішення. Перша – “маючи за бачення найперше труднощі, які декого з братів наших” спіткали. Друга – “абих ми також помічниками Наливайку не були полічені”. Було вирішено також повернутися до Брацлава для продовження там перерваних судових засідань. Наперед до міста було послано пана Цурковського, який від імені шляхти звернувся “до війта і міщан брацлавських, жеби ся тим противко нас не ображали, же громадою... до Брацлавля з судом земським їдемо”. Такі перепросини перед міщанами показували, наскільки все ж невпевнено почувала себе шляхта перед козацько-міщанською вольницею. Та і причина відмови у стаціях Наливайку,

неодноразово повторювана шляхтою (“абихмо помічниками його не були названі”), теж швидше нагадує виправдання за свої дії, ніж тверду вимогу впевнених у собі людей.

Міщанами і козаками ця спроба шляхти наполягти на своєму була сприйнята як бунт, який вимагає покари. Вони підстерегли шляхтичів, коли ті, підійшовши до міста, стали на ніч над Бугом біля Вишковського городища. Про подальші події ми довідуємося зі скарги шляхти: “...пан вїт брацлавський, Роман Тикович, з бурмістрами, і райцями, і зо всім їх поспільством, маючи собі на поміч того чоловіка незбожного, Наливайка з його дружиною, десь опівночі, скоро напавши на нас, побили, помордували, пана Івана Микулинського окрутно на смерть замордували, також кільканадцять чоловік слуг наших позабіяли, помордували, до того нас самих, немало шляхти і людей служебних окрутно поранили, покололи, посікли, маєтності наші, що при нас були: шати, листи, гроші готові, коні побрали, з усієї маєтності нас злупили”⁴⁸. Серед постраждалої шляхти перебував і королівський секретар Лаврін Пісочинський, який їхав судитися з князем Янушем Збаразьким. Як згодом скаржився його слуга, міщани і козаки “на той стан пана мого, де його милість в оборону проти них став, тим же всім військом по кількасот (чоловік – С. Л.) міцно налягали на пана мого, накінець з куреня витіснили, аж заледве сам з кількома слугами своїми з чолом відійшов. Там же у той час всю маєтність пана мого і слуг його з возів вилупили”, а саме, документи на маєтки і різні речі. Цей же документ уточнює дату нападу “з півночі з четверга на п’ятницю тридцятого вересня”⁴⁹.

Деякі подробиці цього бою дійшли до Замойського: “Коли шляхта підтягнулася під Брацлав, учинив Наливайко із своїми вилазку з міста вночі, у дощ великий, із тилу прийшовши, ударив на шляхту і погромив її”. А Гульський і Потоцький, які привели свої озброєні загони з Подільського воєводства, так і не встигли дістатися до поля бою, хоча і були вже поряд⁵⁰. Шляхта, яка явно не розраховувала своїх сил і можливостей противника, втекла до Вінниці.

Результати бою під Брацлавом красномовно свідчили про реальну розстановку сил на Брацлавщині. Навіть значно послаблене козацтво разом з міщанами могло спокійно розправитись із шляхетським ополченням цілого воєводства. Очевидно, що метою нападу було не знищення противника, бо у такому випадку нічний бій мав би набагато більше жертв, а бажання провчити шляхту. Тепер наливайківці і брацлав'яни могли і надалі диктувати шляхті свої умови. Й. Бельський повідомляв, що козаки “зайнявши місто із замком..., як дома мешкали, і шляхті околичній стації собі давати наказували; а хто би їм не хотів бути послухним, на доми наїжджали і побирали”⁵¹. Був у їхніх діях і “антифеодальний”, а, вірніше, традиційний у таких випадках аспект, коли в брацлавському замку вони “книги земські і гродські тамошні показали, а деякі і побрали”⁵². Після цих подій скарги шляхти на козаків дійшли і до Варшави. “Король слав до них мандати, аби роз'їхались і тих шкод людям не чинили, але не хотіли ніц про те дбати”⁵³. 1 листопада Сигізмунд III видав універсал до українських урядників проти козаків і брацлавських міщан. Серед провин козацтва, крім спустошення шляхетських маєтків і порушення шляхетських прав, король окремо виділив те, що вони “з послушенства нашого виламуються”, що було вже державним злочином. Тому, “аби те зло пожежею далі не йшло”, король вимагав, щоб “того Наливайка і інших свавільників... відповідно заслуг їхніх карали і карати наказували”⁵⁴. Універсал був звернутий до місцевих властей, але, не підкріплений реальною військовою силою, він залишився пустим звуком, відпискою уряду перед настійливими проханнями шляхти про захист.

Заради виконання абстрактних королівських декретів козаки, звичайно, не збирались відмовлятися від своїх звичних баз. Більше того, Поділлям стали користуватися для відпочинку, крім наливайківців, ще й запорожці. Замойський мав інформацію, що козацький гетьман (Лобода?) писав Наливайку, “щоб Меджибіж і Бар... не лупив, аби, коли до

волості прийде, живність звідти мав, і відпочивав собі, і на коні ся здобув”⁵⁵. Таке “господарське” ставлення до місць можливого відпочинку яскраво свідчить, наскільки впевнено почувало себе козацтво восени 1594 року. Після листопадового походу в Молдавію об’єднане козацьке військо 22 листопада прийшло на відпочинок саме до Бару. Якуб Претвич доносив Замойському: “Сам Лобода став в укріпленому містечку Лядському і з тим Хлопицьким... на Черемиському містечку поставили Наливайка з кількома сотнями вершників, на Руському містечку... до двох тисяч людей стало”⁵⁶. Серед козаків був і Ян Оришовський, який після поділу здобичі збирався йти до Вінниці.

24 листопада на загальному колі козаки вирішили встановити повний контроль над містом і околицями. По оточуючих маєтках були розіслані універсали з вимогою, щоб “їм там живність всіляку посиляли”. Реквізиції були поставлені на регулярну основу. По селах їздили спеціальні поставчальники, які описували шляхетські господи в околицях, аж до містечка Зіньків. Почалися масові втечі шляхти з Поділля. Мусив вивезти свою сім’ю і сам Якуб Претвич⁵⁷. Ходили навіть чутки, що козаки взяли Кам’янець-Подільський. Козацькі загони все більше заглиблювались і на Волинь⁵⁸. Якщо взяти до уваги, що Брацлавське воєводство і південна Київщина уже давно були в руках козацтва, то поширення його діяльності на західну частину Поділля, Волинь, північну Київщину і навіть південну Білорусію фактично означало мирне захоплення козацтвом значної частини території Речі Посполитої.

На біду шляхти, перебування козацтва на Поділлі на цей раз затягнулося на довгий час – аж до лютого 1595 року. Козаки настільки розслабилися, що Лобода навіть одружився, насильно взявши собі молоду шляхтянку⁵⁹. Козацька вольниця розійшлася на відпочинок по домівках – містах, містечках і селах, що вело до поширення бунтівного духу і зростання свавільств. Тому місцева шляхта знову і знову оббивала пороги у Варшаві і Кракові, вимагаючи від

уряду негайних дій. Так, 9 грудня 1594 року делегація шляхти з України була на аудієнції у короля і скаржилася, що козаки допекли їй гірше, ніж татари⁶⁰. 1 січня 1595 року шляхтичі Подільського воєводства надіслали скаргу до Замоїського, що козаки трусять їх, і вони мусять або тікати, або підкорятись козацькому свавіллю. Навіть до Кам'янця-Подільського – опори польського панування в регіоні – козаки надіслали вимогу стацій. Шляхта просила “ря-тунку прудкого”, попереджуючи, що “з часом з більшим клопотом Речі Посполитій те сваволенство прийдеться зносити, адже щогодини більше тих лотрів прибуває”⁶¹. Але канцлер і великий коронний гетьман, до якого уже втретє зверталася подільська шляхта, залишався бездіяльним.

Глухота Замоїського і державної влади в цілому до таких скарг пояснювалася цілим рядом причин, насамперед зовнішньополітичного характеру. Дії козацтва в Молдавії в 1594 році до певної міри пом'якшували падіння авторитету Польщі після скандального прориву татар в Угорщину. Походи козаків і викликану ними нестабільність в Молдавії уряд вирішив використати і у власних інтересах – для встановлення контролю над Молдавією і, зокрема, для захоплення Хотина. Влада також не мала достатньо військ для розправи з бунтівниками, бо коронна армія налічувала всього дві тисячі двісті п'ятдесят чоловік і була зайнята охороною кордонів у Карпатах від можливого повернення татар назад⁶². Як завжди, військових сил катастрофічно не вистачало. Король раз у раз закликав шляхту до посполитого рушення⁶³, погрожував карами, але нічого не помагало. На такі вимоги відгукувалася тільки шляхта українських воєводств, зокрема Острозькі, які виставили для оборони від татар дві тисячі кінноти⁶⁴.

У пошуках військової підтримки уряд знову-таки, як завжди, мимоволі мусив розраховувати на українське козацтво. Адже, скажімо, перебування козаків на Поділлі, таке небезпечне для місцевої шляхти, з іншого боку, забезпечувало оборону кордонів країни в цьому місці. А зовнішня

схожість поведінки козаків із звичним свавіллям жовнірів на волості давала уряду можливість для виправдання своєї бездіяльності. Небезпека нового татарського нападу зберігалася ще тривалий час. Тому уряд не міг дозволити собі внутрішнього збройного конфлікту. У січні 1595 року у короля відбулася велика нарада, яка прийняла щодо козаків рішення не занадто суворо поводитися з ними, бо в майбутньому може бути потрібна їхня допомога⁶⁵. Ситуацію, яка склалась, з тривогою оцінював навчений гірким досвідом князь Костянтин Острозький. Він вважав, що козаків набралось до дванадцяти тисяч і коронне військо навіть при бажанні не могло б упоратися з ними. Старий воєвода робив невтішні висновки, що країні “і зовнішня вже наготована, і внутрішня війна”⁶⁶.

У лютому 1595 року козаки нарешті знову вирушили в Молдавію, але перед тим здійснили маневр у східному напрямку – до Вінниці і Брацлава⁶⁷. Можливо, що це було зроблено з метою швидшого об'єднання козацьких сил після відпочинку або щоб вибрати зручнішу позицію для наступу. Однак нерви шляхти були настільки напружені, що виникла справжня паніка. Шляхетські депутати з Київщини принесли на краківський двір звістку, що козаки знову йдуть на Київ. Щоб заспокоїти їх, король пообіцяв вирядити на козаків Жолкевського з військом⁶⁸. Але тривога на цей раз виявилася марною. Тільки Наливайко, відставши від Лободи, завернув погостювати до Острополя. Це було його давнє і улюблене місце збору. Проте ставлення Острозького до постоїв Наливайка на цей час уже дещо змінилось. Князь писав: “...прийдеться з ним як на торгу вчинити: другого Косинського Пан Бог на мене напускає”⁶⁹. Щось, можливо, розладналось у стосунках цих давніх знайомих. Наливайко, військово становлення якого відбулось при мимовільному сприянні Острозьких, тепер діяв на власний розсуд. Його поведінка не могла не тривожити магната, хоча б тому, що люди Наливайка, які в значній мірі походили з волинських маєтків Острозького, під час свого відпочинку свавільнича-

ли саме там. Цікаво, що князь одночасно всіляко розхвалював поведінку Лободи, який регулярно надсилав до нього свідчення своєї шани і покори. Навіть прихід Наливайка до Острополя Острозький пов'язував з відсутністю Лободи: "Пан Лобода прагнув приязні зі мною, але, як тільки зараз до волохів з військом відійшов..., той лотр Наливайко" почав свої свавілля. Хоча, цілком можливо, що маневр Наливайка теж був викликаний необхідністю збору людей свого "полку". Нарешті і Наливайко виправився в Молдавію, а подільська шляхта змогла на якийсь час перевести дух.

Але у травні козаки повернулись знову. "3 травня Наливайко із 2000 своєї дружини з волохів вийшов і положився в Брацлаві... Лобода з остатком мав прибути звідти ж за кілька днів". Враховуючи великі втрати козаків, місцева шляхта знову вважала потрібним спробувати знищити їх, поки вони "не відживуть"⁷⁰. Однак все відбулося за уже звичним сценарієм, що підкреслив і литовський канцлер Лев Сапега: козаки "...знову Брацлав пану Струсеві взяли і там ся кошом положили. Нечуване теж там свавільство чинять ...(і навіть – С. Л.) їх кілька тисяч хочуть йти до Кракова, сподіваючись на гроші від короля"⁷¹. До Кракова козаки все ж не пішли, хоча самі чутки про це досить показові, але Наливайко знову перебрався ближче до Волині і стояв у містечку Пикові, "кіньми три тижні відпочиваючи"⁷². І лише після відходу Наливайка в Угорщину, а Лободи на Придніпров'я і з приходом на Поділля кварцяних військ, місцева шляхта нарешті позбавилася козацьких свавільств.

Однак козацький рух на цей час набрав таких масштабів, що давно вже не обмежувався ні особами Лободи і Наливайка, ні територією Поділля і Середнього Придніпров'я. Уже з літа 1594 року до сфери козацького впливу потрапили білоруські землі. У листопаді 1594 року гетьман Вел. кн. Литовського Криштоф Радзивілл офіційно попередив шляхту віддаленого від України Троцького воєводства про небезпеку від козаків: "Котрі низовці провідали вже дороги у наші краї не тільки взвиш Дніпра і Березини по повіт

Оршанський, а бодай і не Вітебський, і взвиш Прип'яті під саме аж Слуцько, але і по самий аж Мінськ, у якому казали вже собі були стації давати", а надалі можливий і їхній рух в сторону Вільно і Новогрудка. Радзивілл нагадував, що таке ж попередження надійшло і від короля Сигізмунда III⁷³. А в наступному листі до тих же адресатів від 28 грудня 1594 року він уточнив, що козаки у повіті "Мінському вже з тамтого літа перебували" і просив дати дозвіл на мобілізацію війська проти них⁷⁴.

У квітні-травні 1595 року на білоруських землях "гостював" козацький старший Федір Полоус. Радзивілл писав, що "нагадував кілька разів своїми писаннями до того Полоуса, гетьмана тих низовців, аби тут шкод дальших в князівстві Литовському не чинивши, назад з Вітчизни нашої виходив"⁷⁵. На що Полоус з удаваною простотою виправдовувався, що він не чинить ніяких шкод, а просто відпочиває в цих краях. І взагалі, це не справа Радзивілла виганяти його звідси, бо він "лежить" у королівських маєтках. Насмішкою виглядає і пояснення Полоуса, що вони чекають на відповідь короля, до якого послали своїх гінців. А, "отримавши повідомлення, ніц не затримуючись у тому краю литовському, зараз же на свої звиклі місця підемо"⁷⁶. Виникає запитання, чи обов'язково треба було йти в Білорусію, щоб звідати посилати людей до короля? Одночасно лист Полоуса цікавий тим фактом, що козаки постійно пропонували свої послуги королю через голови магнатів і місцевих урядників. Це було і проявом їхнього наївного монархізму і незграбною спробою зіграти на суперечностях між королівською владою і магнатерією.

Криштоф Радзивілл, як великий гетьман ВКЛ, реагував на дії козацтва не тільки листами. Не маючи можливості швидко зібрати ні військо, ні шляхетське ополчення, він виправив проти Полоуса чималий загін власних слуг. Козаки наприкінці травня – на початку червня стояли в Бобруйську. Дізнавшись про підхід литовського загону, місцевий підстароста відговорив литовців починати бій під міс-

том, побоюючись збитків. Він просив дати козакам можливість самим покинути Бобруйськ. Очевидно, це було на руку всім сторонам, бо козаки спокійно “вийшли вже звідти і до Мозиря всі водою униз, на Брагін, на Річицю до Києва” попливли⁷⁷. Світло на походження і соціальний склад людей Полоуса проливає лист бобруйського старости Яна Бояновського від 13 червня 1595 року: “...там тільки хлопства гультяйства громади великі були з містечок наддніпрянських і пограничних і з сіл”. Цікаво, що Бояновський чітко відділяє цих свавільців від “справжніх” запорожців: “Якби то були запорожці, було б менше жалко”, що вони харчувались у місцевих маєтках⁷⁸. Бояновський належав до анти-турецької партії і його прихильність до запорожців зрозуміла, але в даному контексті вона звучить певним дисонансом. У той же час така реакція свідчить про існування в шляхетському середовищі якихось рудиментарних залишків давньої шляхетсько-козацької єдності.

Поведінка Полоуса в Білорусії дає підстави припускати, що він, свідомо чи ні, виконував роль козацького “купця”, який набирав нових рекрутів до запорозького війська. А те, що в козацьких загонах було немало вихідців з Білорусії, не викликає ніяких сумнівів. Так, пізніше Наливайко писав про “товариство наше, яке за відомістю військовою до домів і до матерів своїх від’їхали” саме в білоруські землі⁷⁹. Виходячи з Білорусії на початку червня, козаки неодноразово заявляли, що повернуться сюди восени. Власне, у цьому не було нічого дивного – після завершення літньої кампанії вихідці з цих країв збиралися на зиму повернутися додому. Однак до цього додавалась і необхідність розмістити дець на зимові лежі значно зрослі козацькі загони. Досвідчені козацькі квартир’єри побачили всю принадливість білоруських маєтків для цієї справи. Тому литовські розвідники доносили, що неодноразово “від самих сотників того там війська низового з вуст чули... що з більшою громадою своєї дружини і з більшою потужністю, зібравшись в одну купу з тими, які зараз в Волохах, на найближчу осінь до нас до Литви, добре

глибше вже ніж в Мінський повіт на добрий побут обіцяють і не на коротке помешкання”. Тому Радзивілл просив білорусько-литовську шляхту “обмислити” питання набору жовнірів для охорони кордонів ВКЛ від козаків⁸⁰. Взагалі у світлі розвитку козацького руху появу козаків у Білорусії можна вважати цілком закономірною. Звичайна логіка розвитку суспільного явища – в даному разі козацького руху – мала вести до поширення його на нові території. Давня українсько-білоруська близькість, суміжність території білоруського Полісся з Київщиною, робили появу козацтва в цих краях тільки питанням часу.

Наприкінці травня на Поділля – в район Кам’янця і Бару – вступили коронні війська, які відійшли з Карпат і готувалися тепер до вторгнення в Молдавію. Їхня присутність сприяла швидкому відновленню шляхетської влади в регіоні. Зокрема, через відсутність козаків і реальну загрозу покарання, бунтівливі брацлавські міщани змушені були виконати вимогу гетьмана Жолкевського про покору. 9 червня брацлав’яни надіслали до Жолкевського повинну у якій зазначалося: “Ми всі одностайно..., визнавши виступок нашої вини, не припускаючи до чинення екзекуції, на нас вказаної відповідно декрету Його Королівської Моці..., замок... брацлавський... п.Юрію Струсю, старості... брацлавському з усіма гарматами, гаківницями, з порохом, кулями і іншою арматою, до стрільби належачою, книги, які в замку, в схованню, в коморі були... подали”⁸¹. Задоволений цим, Жолкевський дав тоді брацлав’янам спокій.

Однак у віддалених від кварцяних військ районах Поділля, зокрема на сході Брацлавщини, окремі дрібні козацькі загони перебували і в літні місяці 1595 року. Так, у серпні 1595 року козацький полковник Сасько виправдовувався перед Потоцьким, що їжу і коней козаки брали в маєтках по справедливості, тільки з необхідності. А в одному випадку Сасько наказав повернути селянам вози під страхом покарання. Сасько не забув підкреслити своє лояльне ставлення до влади і пропонував свою службу: “...служити можемо і

хочемо”⁸². Сам Сасько (Сашко Федорович), полковник і козацький дипломат, не тільки на словах, а й на ділі співробітничав з владою, попереджуючи її про татарські напади⁸³. Очевидно, що для нього було принципово важливим, щоб служба була визнана і узаконена як державна.

Півторарічне, якщо рахувати з початку 1594 року, і майже чотирьохрічне, якщо рахувати від Косинського, перебування козацтва на Східному Поділлі не могло минути безслідно. За такий час навіть при відсутності у козацтва свідомих волі встановити нову систему управління краєм воно все ж мусило виробити певні правила стосунків з місцевим населенням. Їх порушення козаки вважали серйозним проступком. У серпні 1595 року козацький старший Маско, який із загоном стояв у селі Жорнищах, надіслав гетьману Лободі в Корсунь скаргу на “мещан кунянских и на вуйта кунянского та теж и на колодзенского”, які не підкорялися козакам. Лобода у відповідь надіслав універсал, яким наказував, щоб “под срокгим каранем вуйсковым тому товаришу нашему Маску во всем были помочными а тых здрайцув а виноватцув..., не беручи маестностей их жадных, але толко их самих поймавши”, прислали до нього для розслідування⁸⁴. Бажання провести слідство, а не карати винуватців абияк показує існування певного порядку на волості, підпорядкованій козацтву.

Невідомо, складало населення названих містечок присягу козацтву, чи ні. Адже на відміну від часів Косинського, у 1594-1595 роках згадок про такі випадки ми майже не зустрічаємо⁸⁵. Отже, козацтво або обмежило, або зовсім відмінило подібну практику, яка свого часу справедливо розцінювалася владою як прояв вкрай небезпечного політичного сепаратизму. Козацька верхівка не бачила, чи не хотіла бачити у стосунках з населенням серйозної соціально-політичної проблеми. Вона підходила до цих стосунків вкрай приземлено і прагматично. Тому відносини козацтва і місцевого населення зводилися насамперед до встановлення регулярного податку на користь козацького війська. Про якусь

свідому територіальну організацію адміністративного управління під козацькою юрисдикцією тоді мова не йшла. У свою чергу місцеве населення, хотіло воно того чи ні, мусило пристосовуватися саме до козацьких порядків, оскільки будь-якої іншої влади просто не існувало.

Тепер коротко зупинимося на соціальних процесах, які відбувалися в середовищі козацтва і навколо нього. Помітним соціальним явищем, яке вдається засвідчити в ці роки документально, стало різке зростання селянських втеч. Розглянемо динаміку їх змін на прикладі уже використовуваних нами луцьких гродських книг. Якщо у першій половині 1593 року ми мали 69 документів про селянські втечі⁸⁶, а у другій половині – 142⁸⁷, то у першій половині 1594 року – 170⁸⁸, що є найбільшим показником за 1591-1596 роки. Надалі цей показник змінювався таким чином: друга половина 1594 року – 89⁸⁹, перша половина 1595 року – 27⁹⁰, друга половина – 105⁹¹, перша половина 1596 року – 35⁹². Тепер розглянемо ці ж цифри в річних хронологічних рамках. Якщо за весь 1593 рік маємо 211 документів про втечі селян, то у 1594 – 259, а у 1595 – 132. Як ми бачимо, справжній вибух селянських втеч із луцької округи припав на першу половину 1594 року, або дещо ширше – другу половину 1593 – першу половину 1594 років. За цей період маємо 312 документів. Порівняємо: за попередній річний проміжок (друга половина 1592 – перша половина 1593 років) маємо 144 документи, а за наступний (друга половина 1594 – перша половина 1595 років) – 116.

Отже, з наведених даних стає очевидним висновок про прямий зв'язок інтенсивності селянських втеч із суспільно-політичною обстановкою в Україні в цілому і з діяльністю козацтва зокрема. Мирне опанування козаками Київщини у другій половині 1593 року, козацькі самодіяльні мобілізації першої половини 1594 року і загальна обстановка непевності і анархії у цей час знайшли своє відображення навіть у віддаленій луцькій окрузі. Звернімо увагу, що зменшення документів про втечі селян у другій половині 1594 – першій

половині 1595 років теж можна пояснювати впливами козацтва, точніше, їх відсутністю, бо козацькі загони діяли в Молдавії і на волості перебували лише епізодично. Пізніше, у другій половині 1595 року, повернення козацтва на волость викликало нове зростання документів про втечі, а потім, у першій половині 1596 року, з початком воєнних дій, їхнє зменшення.

Знову порівнюємо ці локальні дані з показниками “Хроніки селянського руху на Україні (1569-1647 років)”. Згадаємо, що за 1593 рік у хроніці позначена 71 об’єднана позиція соціальної активності селянства. За 1594 рік маємо 70 таких позицій, за 1595 – 50, і за 1596 – 54 позиції⁹³. Отже, ці дані, як і луцькі гродські книги, прямо свідчать, що документально занотована вершина соціальної активності селянства припадає на 1593 і 1594 роки. Інша річ, що у 1595-1596 роках мали різко зрости кількість незафіксованих втеч-переселень та інших форм соціального протесту селянства.

Своєрідним науковим відкриттям можна вважати складені за “Хронікою” порівняльні дані за кожний рік польської доби історії України. Виявляється, що за показниками соціальної активності селянства 1593 і 1594 роки займають відповідно перше і друге місце за весь польський період, значно випереджаючи інші роки. Третє місце у цьому списку належить 1596 року, четверте-п’яте ділять 1595 і 1599 роки, на шостому знаходиться 1592 рік і лише потім ідуть роки 1646, 1624 та ін. З цих же цифр видно, що активність селянства у 1592-1596 роках майже втричі перевищує середній показник за роками за це період. Отже, виходячи з наведених даних, ми маємо право говорити про особливе значення козацьких війн кінця XVI ст. для українського селянства. Воно виявилось головним чином у тому, що козацький рух відкрив дорогу масовим втечам-переселенням селян.

Викликаний ще повстанням Косинського вибух селянських втеч поклав початок новому етапу в соціальній еволюції самого козацтва, який умовно можна назвати “оселяненням” козацтва. Термін “оселянення”, звичайно, досить умов-

ний: мова йде про весь простонародний (міщансько-селянський) елемент українського суспільства. М. Грушевський називав цих людей “козаччиною господарською”⁹⁴. Особливо масового характеру процес покозачення селянства (а його зворотним боком було часткове “оселянення” козацтва) набрав з початку XVII ст. Однак його витoki знаходяться саме в повстаннях 1591-1596 років і становлять важливі наслідки цих подій. А найбільш конкретно хронологічною точкою відрахунку початку “оселянення” козацтва можна вважати другу половину 1593 – першу половину 1594 років. Не викликає жодних сумнівів те, що певна частина селян-втікачів у цей час не просто переселялася на нові землі, а прилучалася саме до козацтва, зокрема вливаючись у козацькі заго-ни. Це вело як до чисельного зростання козацтва, так і до зміни його соціального обличчя – селянський простонародний елемент почав відігравати в ньому все більш важливу роль.

Різку відмінність між козаками попередніх років і козац-твом з часів козацького руху кінця XVI ст. і після нього прекрасно бачили сучасники. Р.Гейденштейн писав про козаків наприкінці 1594 року: “Злучилося з ними немало гультьяйства і багато шляхти зубожілої чи вигнаної, або на кару смерті скараної, або помсти прагнучої. Маса також хлопства (селян – С. Л.) збіглася до них”⁹⁵. Таких свідчень чимало. Навіть через декілька десятків років, пояснюючи початки козацької бунтівливості, знавець козаччини Якуб Собеський наголошував: “Кількість козаків стала швидко зростати в числі..., тому що втікачі з руських провінцій, кидаючи плуг і ремесла, збільшували собою їхні ряди. Натовпи невійськових селян присвоїли собі права старих заслужених солдатів”. Собеський справедливо пов’язував ці події з повстанням Наливайка⁹⁶.

Отже, ми бачимо, що центр ваги покозачень частково переміщався з напівшляхетського, боярського елементу в простонародні верстви суспільства. Найкращим відображен-ням цього переломного моменту в соціальній еволюції козац-

тва був загін Семерія Наливайка. Його люди були, як їх влучно називав М. Антонович, справжньою “збираниною” – шляхтичами, боярами, слугами, міщанами і селянами-втікачами. Ні сам Наливайко, ні більшість його людей не належали до “професійного” низового лицарства. Кістяк загону Наливайка становили подібні до нього досвідчені воїни, які свого часу пройшли військовий вишкіл на Запорозжжі і служили разом з ним в Острозького. Інші приходили звідусіль. Більш чисте у становому і військово-корпоративному відношенні низове товариство з неприязню ставилося до появи великого загону Наливайка, який діяв самостійно, але теж виступав під загальним іменем запорозького козацтва. Тому ми бачимо значні тертя між “старими” і “новими” козаками.

Цей конфлікт був персоніфікований особами Семерія Наливайка і Григорія Лободи – одного з чільних представників січової старшини. Р. Гейденштейн так характеризував їхні стосунки: “Два гетьмани козаків були головними на той час: Архорій Лобода і Шимон Наливайко. Лобода командував старими чистої раси низовцями. Наливайко мав під собою самих збродників і втікачів, людей суворох, але відважних. Звідси взаємна нехоть і уникнення один одного між Лободою і Наливайком”⁹⁷. Для більш точного відтворення нюансів тексту подаємо частину цього уривка в перекладі М. Грушевського з латинського оригіналу: “Лобода мав впливи серед більшої частини, і то старших низовців, Наливайко переважно серед ріжних утікачів, що вчинивши якийсь злочин, або покинувши своїх панів, тікали до козаків, шукаючи захисту”⁹⁸.

Докладно зупинившись на характеристиці особи Наливайка, хотілось би сказати декілька слів і про Григорія Лободу. Про його походження відома версія, що “він був хлопом з Русі Польської і крім мужності подобався низовцям з великого зросту, сили і страшного вигляду”⁹⁹. Але більш імовірно можна припустити, що Лобода належав до дрібної кийівської шляхти, а найменування “хлоп” (селянин) відображає зневажливе ставлення до нього автора. Не викликає

жодного сумніву, що Лобода все своє життя посвятив козакуванню і досягнув у ньому неабияких успіхів. Військові вміння Лободи яскраво засвідчені першими вдалими виправами в Молдавію під його керівництвом. Він мав чималі матеріальні статки, нажиті “хлібом козацьким” – воєнними походами і степовими промислами. По повстаннях виявилось, що Лобода переховував свої речі і гроші на декілька тисяч кіп грошей литовських у різних надійних місцях – Печерському (в архимандрита Никифора Тура) і Микільському монастирях, у київського войскового Семена Бутовича і “жида” Левона Перцовича¹⁰⁰. Це свідчило і про широкі зв'язки Лободи у київських ділових колах. Крім того, Лобода мав і земельну власність – принаймні два села у Київському воєводстві (Сошники і Салків)¹⁰¹.

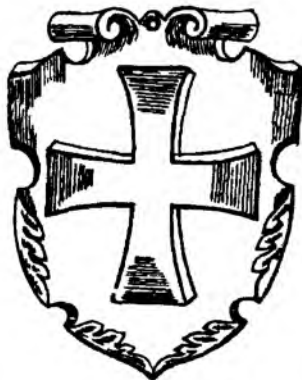
Становище Лободи робило його провідником статечної частини козацтва, яка прагнула компромісів з урядом. І мова йде не про “угодовство” і “зраду інтересів”, як це трактувала радянська історіографія, а про нормальну позицію і власні інтереси певних суспільних сил. Адже саме “угодовці” з часів Стефана Баторія дотримувалися найбільш послідовної, незмінної лінії щодо державної влади: відстоювали своє право на існування як військово-служилого стану. Можна твердити, що до лав “угодовців” потрапила більша частина тих, хто козакував у 1560-1580 роках. Вони були носіями усталеної військово-корпоративної свідомості, яка базувалася на свідомості українського боярства. В умовах різкого зростання козащини вони мало не були поглинуті потужною хвилею нового козацтва. Зрозуміло, що старі січовики з жалем спостерігали, як нові люди “псували старі військові звичаї”.

Нова хвиля показачень привела до зростання соціальної неоднорідності козацтва за рахунок різкого зростання в ньому кількості представників нових соціальних груп. Нове козацтво у своїй діяльності прагнуло втілити вже не тільки дрібношляхетські, боярські, а селянські або нерідко і просто люмпенські інтереси. Природно, що старе козацтво, якому

бунтівливі новобранці в значній мірі плутали всі карти в політичній грі, намагалися підкорити останніх своєму впливу. А коли це не вдавалося – то відхрещувалися від них. Соціальну прірву, яка з цього часу розділяла козацтво на дві частини аж до кінця його існування, яскраво засвідчив саме Лобода. Звертаючись до Яна Замойського, він писав: “Що стосується того чоловіка свавільного Наливайка, який повністю забувши страх Божий, вважає дозволеним собі все на світі, зібравши до своїх задумок людей також свавільних, шкоди і збитки в Короні Польській чинив, про нього ми нічого не знаємо і знати не хочемо”¹⁰².

Молдавські походи маскували суперечності між двома частинами козацтва, які наростали разом із зростанням чисельності козацтва. Не зник у ці роки і багаторічний конфлікт козацтва в цілому з пануючим станом і владою. За півтора року козацтво на волості настільки зміцнилося, що становило вже реальну загрозу існуючому політичному устрою на території українських воєводств. Із часом можливість мирного вичерпання конфлікту все зменшувалася. Причинами цього були, з одного боку, непоступливість державної влади у питанні визнання козацтва і його організації, з іншого – все більша бунтівливість, невваженість і некерованість дій козаччини, у лавах якої нова “збиранина” утруднювала політичні маневри козацькій старшині. У цілому, головним підсумком розглянутого періоду було різке посилення козацтва, яке висунуло козацьку проблему на чільне місце у внутрішньополітичному житті Речі Посполитої.

**Опанування
волості
(осінь 1595 –
зима 1596 років)**

З вересня 1595 року розпочався новий етап козацьких війн кінця XVI ст. Тепер знову, як і під час повстання Косинського, діяльність козацтва зосереджувалася на волості – території українських, а потім і білоруських воеводств. Це автоматично привело до ескалації соціально-станової боротьби. Інакше не могло і бути. Адже десять-п'ятнадцять тисяч козаків, призвичаєних за останні роки до повної свободи дій, не могли мирно ужитися ні з шляхтою, ні з місцевою адміністрацією, ні з правом посполитим. Слабосильна місцева влада на могла чинити козацтву серйозного опору. Тому більша частина України потрапила під фактичне панування козацьких загонів. І лише мобілізація збройних сил на державному рівні і воєнна кампанія коронних військ проти козацтва змогли відновити попереднє становище.

Подією, яка поклала початок новому етапу козацького руху, можна вважати повернення Семерія Наливайка з Угорщини в середині вересня 1595 року. На початку жовтня у Кракові вже було відомо, що “Наливайко із 2000 лотрівства, повернувшись з Венгрів, приїхав тут під Самбір..., потім під Замостя, де шляхта околична” встигла приготуватися до оборони, і тоді Наливайко пішов до Луцька¹. Його активність і агресивність відразу стривожили урядові кола і викликали безліч чуток і пліток. Зокрема, московські посли доносили з Польщі вісті, що “семиградський воевода, довідавшись про те, що канцлер посадив Єреміяша

(Єремію Могилу – С. Л.), послав запорозького отамана Наливайка, а з ним 2000 чоловік козаків запорозьких, які були у нього у наймі, на канцлерів маєток, а велів канцлерів маєток випустошити, і Наливайко ніби канцлерів маєток випустошив, і канцлер для збереження свого маєтку прибіг із Волох в Замостя”². Викликані діями Замойського в Молдавії напружені відносини між Річчю Посполитою і австро-угорською стороною давали серйозні підстави для висловлених вище припущень. Наливайко мав і власні козацькі підстави для помсти Замойському, який проводив стосовно козацтва жорстку лінію. Однак якихось більш певних свідчень про спустошення Наливайком маєтків Замойського немає. Важливіше інше: своєю поведінкою Наливайко ніби задав тон всім наступним подіям на волості.

В останніх днях вересня його загін опинився поблизу Луцька. У місті якраз відбувався ярмарок і судові рочки шляхти. Але, незважаючи на непогані можливості для оборони, місцева шляхта і купці вирішили відкупитися від Наливайка, який став під містом. Можливо, що на його вимогу було зібрано декілька тисяч злотих. Потім ціла делегація на чолі з католицьким єпископом та відомими шляхтичами вийшла за місто і передала їх Наливайкові³. Актовий матеріал луцьких гродських книг дає підстави однозначно твердити, що Наливайко повністю задовольнився цим і цілком мирно поводив себе під Луцьком, де простояв три дні⁴. Місцевий митник Мойзеш Фелікс скаржився тільки на збитки від того, що купці злякалися Наливайка. Адже той прибув “перед скінченням того ярмарку луцького за чотири дні..., від чого велика тривога як межи купцями, так і в місті Луцькому була стала, через яку так гвалтовну тривогу купці одні вночі, другі і вдень непорядно без плачення мита його королівській милості розбіглися і від’їхали, бо козаки і сторожів митних від воріт відігнали і порядок всілякий порушили”⁵. Крім цієї скарги на “непорядну” поведінку купців маємо ще згадку, що в місті брали гроші “від жидів на козаччину”⁶. Міщани мали чи не більше підстав

скаржитися на свого війта Григорія Колмовського, який брав у них під час ярмарку незвичні побори⁷, ніж на козаків. Тому скарга луцьких міщан на козацтво, “від якого вельми на маєтностях своїх пошкоджені і шарпані”, була викликана як втратами від данини Наливайку і збитками від зриву ярмарку, так і бажанням скористатися слушною нагодою для полегшення свого фінансового становища. Козацький пішов їм назустріч і видав універсал про звільнення луцьких міщан від чопового мита⁸.

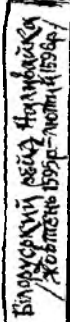
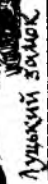
Перебування Наливайка під Луцьком було подією далеко не другорядною. Адже місто було адміністративним центром Волинського воєводства – головного осередку української шляхти і магнатерії. Два з половиною роки тому козаки Косинського були зупинені на підступах до цього воєводства. Тепер же Наливайко спокійно господарював у центрі Волині, що свідчило про багаторазове посилення козацтва і зміну співвідношення сил між шляхтою і козацтвом на території України на користь останнього. Це прекрасно розуміла і українська шляхта. Так, у вересні 1595 року вінницький підстароста Станіслав Порембінський розпачливо скаржився Янушу Острозькому, що “зараз дійсно про решту здоров’я нашого і добру славу К. Й. Мосці і всієї Корони йдеться”, бо козаки “всі ті краї хочуть сплюндрувати і далі промишляти собі, посівши всю Україну”, а шляхта “в наших... курниках... до оборони опертися на має при кому”⁹.

З-під Луцька Наливайко, можливо остерігаючись близькості польських військ, повільно рушив на північний схід у межі ВКЛ. 24 жовтня з Піотркович він надіслав листа до случьких міщан з вимогою дати йому стацію і зібрати п’ять тисяч червоних золотих “на залізця до стріл, які на неприятелів хреста святого вистріляв у Венграх”. Свою поведінку він аргументував не більше не менше, як тим, що робить це “за розказанням і волею й. м. пана гетьмана коронного для спочивання коням і собі”¹⁰. Цікаво, що бобруйський староста Ян Бояновський в цей день повідомляв, що Наливайко

“про Слуцьк мислить” і справедливо передбачав, що Бобруйськ теж “не має звільнення від таких гостей”, хоча там і так нещодавно вже “Кривошия із своєю сотнею гостював”¹¹.

6 листопада Наливайко зайняв Слуцьк, де перебував досить довгий час, беручи стації з міських околиць¹². На всі боки він розписував листи, що “за волю то мало бути”¹³. Що малося на увазі точніше, невідомо, але до удатного ватажка прибувало багато нових людей¹⁴. Литовсько-білоруська шляхта на чолі з новогрудським воєводою Федором Скуміним, троцьким воєводою Миколаєм Криштофом Радзивіллom і мстиславським воєводою Єронімом Хоткевичем почала громадитися для захисту від Наливайка в Клецьку, Копилі і Несвіжі. На дорогах були розставлені чати, які стежили за Наливайком і виловлювали всіх, хто йшов до Наливайка або від нього. Тому Наливайко вирішив розправитися з противником. Він послав на Копиль (а можливо, через Копиль на Несвіж – резиденцію Радзивіллів) три хоругви козаків загальною кількістю біля п'ятисот чоловік на чолі з полковником Мартинком. 25 листопада під Копилем стався великий бій. Гайдуки Хоткевича підстерегли козаків на греблі під містом і з засідки відкрили вогонь. Бій точився до ночі. Козаки, втративши, за одними свідченнями, більшу частину загону разом з полковником, а за іншими – тридцять чоловік і двох сотників, відійшли до Слуцька. Через два дні, в ніч з 27 на 28 листопада, Наливайко вийшов із Слуцька, взявши там дев'ять, а за іншими даними – дванадцять гармат, вісімдесят гаківниць, рушниці і згадуваний викуп у п'ять тисяч злотих¹⁵. При цьому він заявив, що йде на сніданок до Несвіжа, і пообіцяв повернутися знову¹⁶.

При виході з міста Наливайко надіслав з села Дороги листа до Хоткевича, у якому висловив здивування діями литовської сторони. Він писав, що із слуцькими міщанами козаки жили мирно (що в цілому було правдою), бо його люди мають законне право на стації і случани визнавали це. Тим часом Хоткевич несправедливо переслідує козацьких товаришів, “котрі за відомістю військовою до домів і до

маток своїх від'їхали". Наливайко нагадав магнату, що мав у своїх руках у Слуцьку двох його дітей, але не завдав їм ніякого зла, бо "ми як люди рицарські над невинними мститися не хочемо, що нам людям рицарським не годиться". Тому він вимагав від Хоткевича "товариство наше, яке в ув'язненні, добровільно випустити, так теж і других добровільно казати через маєтності свої пропускати, на те оглядаючись, аби невинний за невинного не потерпів"¹⁷. Діти Хоткевича дійсно перебували в Слуцьку, але коли козаки покидали місто, то вони, за повідомленням спостерігача, "тих, хто були в замку, вільно пустили, дітям дали спокій, шкоди теж, виїжджаючи, вже не чинили"¹⁸. Випадок з дітьми Хоткевича привернув особливу увагу сучасників¹⁹ і, треба визнати рацію Наливайка, таки насправді свідчив про його "рицарську" поведінку, адже він ні не шантажував ними свого противника, ні не вимагав за них викупу.

Обіцянка Наливайка щодо сніданку в Несвіжі була чи то пустою погрозою, чи то свідомою дезінформацією противника. Але він все ж вирушив не назад на Волинь, а раптовим швидким рейдом пішов на схід – у напрямку Глуська і Бобруйська²⁰. Десь у ці дні Наливайко завітав і до Головчина, власник якого князь Сангушко-Кошерський відмовився був дати йому викуп у шість тисяч злотих. Наливайко за це нібито забрав у князя до ста тисяч злотих²¹. Скоро стало зрозуміло, що Наливайко прямує до Могильова, який був одним з найбільших міст ВКЛ²². З Несвіжу за ним було виправлено в погоню загін під командуванням річицького старости Михайла Буйвида²³. Водночас Криштоф Радзивілл розіслав листи з проханням до шляхти йти на допомогу Буйвиду²⁴.

6 грудня 1595 року могильовські урядники (підстароста, вїйт, писар) надіслали до Криштофа Радзивілла розпачливого листа з проханням про негайну допомогу. Вони повідомили, що вирішили козаків "у місто не пускати, поки би нам сил стало. Але побоюємося ошукання від своїх, які в розпусті бавляться". Поки урядники дописували листа, прий-

шла “певна новина що вже люди передні (у козаків – С. Л.) біля міста бряться”²⁵. Для досвідченого Наливайка місцевий замок не становив серйозної перешкоди. Він “самою тільки підготовкою гармат до бою, людей тамтих, що на ньому були, вистрашив, а остаток їх помордував, які перед ним не вислизнули”²⁶. Більш докладно дещо іншу версію подій виклав місцевий староста Дмитро Халецький. За ним, Наливайко декілька разів безрезультатно штурмував замок з великою “стрільбою”. Потім козаки підкотили під одну вежу два вози пороху, а з іншого боку розпочали обстріл з гармат, “що міщани бачачи, з замку повтікали, так що довше підстароста не мав з ким одпору... давати і штурмів відбивати”. Тоді козаки спокійно зайняли замок. Щоб помститися захопленому підстарості Станіславу Дибовському, його вивели на площу та імітували розстріл, але потім, забравши все майно, вільно відпустили. Слід відзначити, що для “козаків-розбійників”, це була не занадто сувора розправа з противником, через якого нібито загинуло близько шістдесяти козацьких товаришів²⁷.

Дату зайняття Наливайком Могильова джерела подають по-різному: 30 листопада, 13 і 20 грудня²⁸. Але, взявши до уваги лист могильовців до Радзивілла, треба визнати, що це було десь 6 грудня або у найближчі дні. У місті Наливайко перебував коло двох тижнів і, очевидно, обмежився контрибуціями зі шляхти і міської верхівки. Так, козаки пограбували речі шляхтича Овсія Максимовича і поділили їх між собою, а палаш і шаблю віддали Наливайку²⁹. Міщанам же козаки на заподіяли особливої шкоди. На такий висновок наштовхують матеріали міських судових книг. Щоб не бути голослівним, зупинимось на цьому докладніше.

Перед появою козаків у Могильові міщани нашвидку ховали свої речі в надійні місця. А оскільки гарні комори мали не всі, то речі зносили до когось одного. Це і послужило пізніше, “по виїзді козацькому”, причиною для довгих судових справ через різне майно (заклади, борги, товари), які продовжувалися навіть у 1597-1598 роках. Під кінець

перебування Наливайка в місті сталася велика пожежа, “спалення міста могильовського”. Разом з будинками погоріли і комори із схованим майном, товарами для крамниць закладеними в борг речами та ін. Користуючись нагодою деякі міщани вирішили погріти на цьому руки. Так, Кашке Іванович скаржився, що його речі були “в одному схованні у коморі Антона Озаровича”, але інший міщанин “тую маєтність нашу з тої комори із своєю маєтністю побрав” і продав³⁰. Однак більшість звинувачених вперто списували всі збитки на пожежу і твердили, що маєтності “часу битності козаків згоріли”³¹. Інший позваний проявив більше фантазії і заявив, що майно “часу битності козаків альбо згоріло альбо згнило”³². Але, що показово, жодного разу збитки міщан не записувалися на рахунок козаків. Чому ж ніхто не скористався цим найкращим способом покрити будь-які махінації? Очевидно, тому, що козацьких грабунків в місті не було (крім можливих за таких обставин одиничних випадків) і на них не могли посилались, як на загальновідомий факт.

Пожежа Могильова була пов'язана з появою біля міста загону Буйвида. Маючи близько шестисот чоловік, він виступив 15 грудня з Ігумена, де збиралася шляхта, до Могильова³³. 18 грудня литовці з'явилися під містом. За інформацією Криштофа Радзивілла у листі до короля, Наливайко спалив міські посади, а потім, побравши в замку зброю, 22 грудня вийшов з міста табором³⁴. За повідомленням того ж Криштофа Радзивілла уже до свого брата Миколая Криштофа Радзивілла, “пан Буйвид мав зайняти одне місто (передмістя – С. Л.) в Могильові, яке не в паркані було, і там ніби з усіма людьми пожитися мав аж під самим парканом, що ледве не руками люди його з людьми Наливайка досягатися можуть”³⁵. 27 грудня литовський гетьман знову писав до брата: “...досить потужно з густою стрільбою той Наливайко відходить ні одного чоловіка з людей своїх з табору до битви не випускаючи, за чим наші йому ніц вчинити не можуть, а він людям нашим дуже шкодить (і даремно – С. Л.)... людей його за нікчемних простих хлопів приймали”³⁶.

Про спалення Наливайком міста у листі не згадується. І не випадково. Й. Бельський писав з приводу цих подій: "...притягнулося за ним (Наливайком – С. Л.) військо литовське, і, не можучи в полі довго бути, тому що зимно дуже було, місто запалили самі, аби Наливайка звідти збути"³⁷. Пізніше литовський канцлер Лев Сапега, який перебував при королівському дворі, повідомляв Криштофу Радзивілу, що перед королем "того трудно таїти, що В. кн. мц. в листі доповідати зволите про пана Буйвида, всі хто звідти приїжджають, а особливо самі могильовці (твердять – С. Л.)..., що не козаки, але самі люди наші Могильов спалили і дещо інше при тому, чого, пане Боже, пожалій"³⁸. Однак від короля це вдалося втаїти, а якщо і ні, то все одно офіційною стала версія про спалення міста Наливайком³⁹.

Вийшовши з Могильова, Наливайко вирушив на Бихів і далі вздовж Дніпра вниз до Річиці. Білоруський рейд закінчився для нього цілком вдало. Тільки гармат він взяв не менше дев'ятнадцяти – дві в Піотрковичах, дев'ять у Слуцьку, дві в Могильові, дві в Баркулабові, дві в Рогачові, дві в Річиці. Оскільки він раніше мав шість гармат⁴⁰, то тепер у нього було двадцять п'ять гармат – кількість, достатня на той час для досить сильного війська. За кількістю гармат Наливайко значно випередив Григорія Лободу, який мав їх усього вісім⁴¹. Якщо додати, що загін Наливайка налічував від однієї до трьох тисяч чоловік (з усіма охочими, які прилучалися до нього на короткий час), то стає очевидним, що відступ Наливайка з Могильова пояснюється не його страхом перед нечисленним литовсько-білоруським ополченням. Він просто не мав бажання вступати в бій, а литовці нічого не могли з ним поробити. Недаремно один із інформаторів Замойського відзначив, що "нещасливо пан Буйвид назад відійшов"⁴².

Переміщення Наливайка були в цілому хаотичними, і тому спостерігачі даремно намагались передбачити напрямок його руху. Марш козаків до Могильова спочатку був сприйнятий як бажання перейти в межі Московської дер-

жави. Московський посланець доносив царю: “А йти гетьману Наливайку зі своїми черкасами на Чернігів чи Смоленськ”⁴³. Однак під час подій в Могильові стало зрозумілим, що Наливайко думав про щось інше. За донесеннями шпигунів, він “дивні похвалки і погрози чинячи, присяг на шаблі своїй, що, злучившись з Лободою, якого щодень сподівається до себе з вісьмома тисячами люду добірного битного, має намір землю Литовську плюндрувати і спустошити”, а особливо маєтності Радзивіллів, щоб помститися за переслідування козаків у Білорусії⁴⁴. Загалом вимальовується така картина: Наливайко опинився в Білорусії “просто” для леж, тобто для мирних поборів з населення, а природний опір місцевої шляхти був сприйнятий ним як поштовх до більш активних дій.

На середину грудня 1595 року було вже відомо, що Григорій Лобода, який довгий час стояв на південній Київщині, дійсно прямує до кордонів ВКЛ. Він зупинився в Овручі, де 17 грудня козацька рада мала вирішити, куди йти далі: до Могильова, Піотркович, Слуцька чи Пінська, тобто в усіх випадках у межі князівства Литовського⁴⁵. Гетьман Радзивілл писав до короля про Лободу: “...відаємо, що є між Києвом і рікою Прип'ять по різних волостях розложивши свою дружину, якої при ньому до десятка тисяч бути має“. До литовських властей дійшла інформація “про Лободине до Наливайка писання, аби тут в Литві гармати і іншу зброю здобував”. Перед серйозною загрозою спільних дій обох козацьких ватажків у Білорусії литовський гетьман просив у короля негайної допомоги жовнірами⁴⁶.

Для литовсько-білоруської знаті, на відміну від української, господарювання козаків на підлеглий їй території було явищем незвичним і надзвичайним. Заяви козаків, що вони перебувають на службі Речі Посполитій або навіть діють від імені польських гетьманів, роз'ятрювали давні литовські образи на поляків. Криштоф Радзивілл переказував Замойському литовські чутки, “що з розказання в. мці Лобода до нас обертається і що Наливайко з розказання в. мці

у той наш край руський був увійшов”. Власне, одним із джерел таких чуток були листи самого Наливайка. І навіть слушні виправдання Яна Замойського і його листи до Наливайка і Лободи з вимогами припинити свавільства не могли зняти у литовців підозру щодо польської сторони. З’явилася навіть думка, що поляки навмисно козаків “з панств коронних виганяють, а до нас, де готовності жодної немає, наганяють”⁴⁷.

Однак найгірші передбачення литовців щодо руху Лободи на територію ВКЛ збулися тільки частково. Лобода розмістив свою штаб-квартиру в Овручі і на всі боки розсилав загони на лежі. А оскільки людей він мав дуже багато, вісім-десять тисяч, то у сферу його впливу потрапив досить великий район прип’ятського Полісся на прикордонні ВКЛ, Київського і Волинського воєводств. Враховуючи те, що південна Київщина уже давно була для козаків далеким тилом, це означало значне розширення підконтрольних козацтву територій на північ і захід. Безперервний рух загонів Лободи і Наливайка та їх окремих сотень наприкінці грудня 1595 – у січні 1596 року описати загальною можна, але в цьому немає особливого сенсу. Назвемо тільки відзначені в документах населені пункти і райони, де козацтво перебувало до кінця січня 1596 року. Лобода розсилав людей “з Овруча на різні місця”, зокрема, до Губкова, Корця, Межириччя, Яблонова, Гощі, Крупой, Пінська⁴⁸, а також до Топорища, Піотркович, у Мозирський повіт і аж до Слуцька. Якись окремі козацькі підрозділи стояли в Бобруйському і досягали Мінського повітів ВКЛ. Наливайківці діяли на північ і захід від територій, зайнятих людьми Лободи – у районах Пінська, Слуцька, Піотркович, Свіслочі, Городка, Турова, Ляхви, Річиці⁴⁹.

Причина частих переміщень козацьких загонів на досить великих територіях була досить прозаїчна: “...весь час гуляттяйства до них сила збирається, кожний раз куди обертаються, там всю їжу вибирають і так, не можучи ніде довго бавитись, мусять йти далі”⁵⁰. Власне, це було неодноразово

згадуване козацькими ватажками споживання “хліба козацького” на волості. Так, у листі до короля Наливайко твердив, що литовські пани переслідували його “за трохи хліба, ще мало у них або у маєтках їхніх їденого, а знати ще і не їденого”⁵¹. У свою чергу, Лобода просив Замойського: “А хліба-солі у тім краю не забороняй, тому що ми не є противні зверхності Його Королівської Мосці”⁵².

Є свідчення, що Наливайко робив спроби спрямувати козацький рух в організоване русло і надати йому якогось змісту. Для цього треба було мати або спільний для всіх козацьких угруповань план, або єдине керівництво. Однак ні першого, ні другого у козаків не було. Тому, згідно з повідомленням Радзивілла, Наливайко намагався приєднати до себе Лободу з умовами, що дасть його війську вісімнадцять тисяч кіп грошей литовських, сто сімдесят дев'ять поставів різного сукна, а самому Лободі чотири тисячі червоних злотих⁵³. Можливо, що у випадку об'єднання козацьких загонів під керівництвом Наливайка, він би спробував втілити в життя свої “дивні погрозки”. Але цього не сталося як внаслідок особистих мотивів діяльності Лободи, так і, що важливіше, внаслідок соціальної відмінності верхівки обох козацьких військ. Обидва війська після довгого перебування на волості стали схожими за соціальною структурою внаслідок значного поповнення втікачами і дрібною шляхтою. Однак у війську Лободи тон і надалі задавала стара статечна запорозька старшина, а у Наливайка – подібні до нього козацькі новобранці.

Наміри у козацької старшини були традиційними – демонструючи свою силу і можливості і підкреслюючи свою лояльність до вищих державних структур Речі Посполитої, виторгувати у влади прийняття козацької верхівки на королівську службу. Або, кажучи іншими словами, старшина таким чином хотіла добитися свого офіційного визнання. У цьому руслі Лобода намагався вести листування з посадовими особами – насамперед Замойським і Радзивіллом. У листі до Замойського від 11 січня 1596 року Лобода пові-

домляв, що козаки готові на військові послуги королю і Речі Посполитій, але зараз, взимку, коли немає воєнних дій “пан Бог те відає, де бисми удатися мали”, і просив дозволити уже згадуваний хліб-сіль. Звичайно, якщо козаки на хотіли розходитись, то їм, дійсно, треба було якось себе утримувати. А питання, чому козацтво трималося купи, Лобода, зрозуміло, обходив. Він також категорично відмежовувався від свого “неформального” колеги Наливайка⁵⁴. Замоїський відповідав Лободі, висуваючи тверді вимоги про припинення козацького свавілля на волості. Польський канцлер повідомляв Криштофу Радзивілл: “До Лободи вже писав кілька листів, аби маєтності Й. Кр. Мці і шляхетські не шкодив, ані в них не бавився. Ніц то не допомогло”⁵⁵.

Звертаючись до Лободи, литовська знать мусила поводити себе дипломатичніше. Козацькі війська господарювали на півдні ВКЛ, а сили для успішного збройного опору ще не були готові. Тому Радзивілл вдавався до умовлянь Лободи. Він навіть дозволив собі звертання “пане милий Лобода”. Радзивілл підкреслював, що вважає Лободу за “чоловіка рицарського”, вітав його відхрещення від Наливайка, просив і вимагав від нього не заходити з військом у межі ВКЛ і вивести своїх людей з Мозирського повіту. За сумирну поведінку магнат обіцяв Лободі заступництво перед королем і сенаторами за старі гріхи і службу на майбутнє⁵⁶. В умовах, коли питання розправи з козаками уже було вирішене, такі умовляння мали на меті відтягнути час і приспати пильність противника.

Розчулений такими перспективами, Лобода залишався бездіяльним, що фактично нейтралізувало і Наливайка, який, судячи з маршруту, йшов на з'єднання з ним. Зрозумівши це, Наливайко і собі став проробляти різні варіанти самостійних дій. Тому він не пропустив примарної можливості для примирення з владою, яка з'явилася, коли до нього приїхав королівський коморник Ян Мешковський. Причини такого вчинку Мешковського залишилися таємницею як для сучасників, так і для дослідників. У цілому

можна вважати, що він вирішив зіграти роль самозваного арбітра у конфлікті між козаками і королівською владою.

Наливайко писав, що Мешковський, “за нами дорогою вслід зараз аж до самої Річиці приїхавши, що робилося нам від них (литовців – С. Л.) і хто тому причиною був, прислухавшись про все, достатньо довідався”⁵⁷. А оскільки Мешковський був відомим у ВКЛ як особа офіційна, то у литовців склалося враження, що він “мав бути присланий для роздавання приставств козакам” і що козаки “з розказання Короля Й. Мосці В. Князівство Литовське плюндрувати мали”⁵⁸. Власне, і сам Мешковський робив вигляд, що виконує цілком офіційну місію, оскільки він з’явився до Наливайка, “учинившись посланцем К. Й. М. до нього” і удаючи, що має “у себе листи К. Й. Мосці нібито на роздавання приставств Наливайкові і його свавільній дружині в Білій Русі”. Розгублені таким обертом справ, литовські пани-ради (сенатори) довго гадали, чи дійсно за спиною авантюриста може стояти сам король, і врешті-решт ухвалили арештувати Мешковського, щоб провести над ним слідство⁵⁹. Пізніше він був ув’язнений і після тортур страчений як державний злочинець⁶⁰.

Як би там не було, поїздка Мешковського до Наливайка призвела до появи знаменитого листа Наливайка до короля Сигізмунда III, який уже був неодноразово цитований. Наливайко коротко розповів королю про своє життя, зупинився на подіях останніх двох років, закінчуючи перебуванням у Білорусії. Він пояснював, що, бажаючи “якийсь час, поки би не з’явилась okazія до служби Р. Птій (Речі Посполитій – С. Л.), на звичлому гостинці козацькому над Дніпром відпочивати, пустилися ми були краєм Литовським, до якого ледве, як мовиться, однією ногою вступили, панове литовці... без жодної від нас причини, без вини, тільки за трохи хліба” напали на них.

Наприкінці листа Наливайко запропонував свої послуги королю, оформивши їх у вигляді “кондицій” – своєрідних умов можливої угоди з королем. Наливайко просив виділити

йому територію між Бугом і Дністром миль на двадцять південніше від Брацлава. Там він готовий збудувати замок і перебувати з козацьким військом, кількість якого має бути близько двох тисяч чоловік. Це військо повинне утримуватися королем і служити йому, “де потреба того укаже, як на неприятеля Святого Хреста, так і на князя великого Московського”. Звичайно, основною має бути служба на південному прикордонні. Наливайко обіцяв у такому випадку виконувати уже звичні для козацтва вимоги польської сторони: не пускати до себе селян і вигнанців і навіть придушувати виступи нереєстрових козаків, тобто таких самих, яким нині він був сам. На Запорозжі Наливайко пропонував залишити тільки поручника, тобто вся територія від Дніпра до Дністра мала бути під єдиною козацькою юрисдикцією. Не забув Наливайко і про себе, готуючи собі посаду єдиного козацького гетьмана, бо, “аби погамувалося сваволенство козаків”, не можна мати декількох гетьманів, “тому що великі шкоди від них гірше від неприятеля діються в панствах короля”. Наливайко вказав і на можливе джерело фінансування козацького війська – “те, що татари Король Йогомосць подарунки дарувати має”⁶¹.

Важко сказати, чого було більше у самому факті звернення Наливайка до короля, лицемірства чи наївності, але щодо планів на майбутнє співробітництво з владою він був досить прагматичним. Своїми умовами Наливайко прагнув, в цілому, відновити вже традиційні формальні стосунки між козацтвом і урядом. Так, Наливайко пропонував підпорядкувати козацького гетьмана тільки коронним гетьманам і королю. Цим мало бути відновлене відповідне давнє положення козацької реформи 1568-1572 років. Новим у пропозиціях Наливайка було тільки місце козацького осадництва між Бугом і Дністром, добре ним знане і, дійсно, стратегічно важливе для країни. Створення козацького щита України від Дніпра до Дністра теоретично могло стати непереборною перешкодою для татар. Цілком реалістичною була і порада Наливайка тратити гроші не на відкуп від татар, а

на організацію захисту прикордоння. Адже час уже давно показав, що татари визнавали єдиний аргумент – силу. Тому варто відзначити добру обґрунтованість проекту Наливайка з військово-стратегічної точки зору, хоча у плані соціально-становому він не містив нічого нового.

Поява Мешковського у Наливайка збіглася з різким поворотом його руху з південного на західний напрямок у середині січня 1596 року. Пани-ради ВКЛ не сумнівалися, що причиною цього був саме Мешковський: "...з'їхавшись пом'янутий Мешковський з Наливайком в Річиці... і практики шкідливі РП і панствам Й. К. Мосці з ним строячи, того Наливайка до одвороту з Річиці... в Пінський повіт привів"⁶². Однак цілком імовірно, що Наливайко, не зумівши домовитись із Лободою, тепер обходив його стороною або просто напряду йшов на знайомі місця на Волині. Відомі суперечності між Наливайком і Лободою викликали чутки, що Наливайко відступає перед його людьми. 16 січня Наливайко прийшов до Піотркович, маючи при собі близько тисячі чоловік "з двадцятьма і кількома гарматами, крім немалої лічби гаківниць і з великою здобиччю"⁶³. Потім він пішов до Турова і Ляхви, де наприкінці січня переправив гармати через Прип'ять, а звідти нарешті на Волинь, хоча його люди і надалі залишалися понад Прип'яттю. Литовці полегшено зітхнули, оскільки боялися, що він знову піде вглиб Білорусії. Наливайко і собі лякав їх, заявляючи, що хоче піти пообідати до Клецька. Миколай Криштоф Радзивілл, який уважно стежив за Наливайком, вказував, що той спростував усі їхні розрахунки, бо зміг "у тій злій дорозі з гарматами через ріки і болота переправитись", і бідкався, що литовці не здатні на таку мобільність⁶⁴.

На території ВКЛ Наливайка успішно замінили люди Лободи і Шаули. Тому в Білорусії поширилася тривожна чутка, що козаки знову вертаються до них⁶⁵. Козацтво, очевидно, не задоволене пасивністю Лободи, зняло його з гетьманування, а старшим війська було обрано Матвія Шаулу. Він вирушив з основною частиною війська вверх вздовж

Дніпра аж до Оршанського повіту. Якесь частина козаків, можливо, на чолі з Саськом, пішла на південь до Паволочі, а частина, очевидно, на чолі з Лободою, залишилася на Овруччині⁶⁶. Незважаючи на зміни в керівництві козацтва, соціальні відмінності між наливайківцями і людьми Шаули зберігались і надалі. Спостерігачі відзначали, що “при тому Шаулі здібніший люд є, ніж при Наливайку, більшої кількості і давніше на козацтві бавляться”⁶⁷. Однак в оцінці позиції Шаули у литовських керівників не було жодних ілюзій: “...міг би бути порівняний Шаула з Наливайком, але давно збойця збойці рівний”⁶⁸. Цікаво, що навіть зібране до купи литовське військо побоювалося розпочинати проти Шаули воєнні дії. Той спокійно брав стації в межах ВКЛ, не проявляючи зовні ніякої агресивності.

Найнеспокійнішим і тому найнебезпечнішим серед козацьких ватажків і надалі залишався Наливайко. Протягом лютого він діяв на досить великій території в межиріччі Прип’яті і Горині. Він сам і його окремі сотні постійно переміщувалися з одного населеного пункту в інший. Наливайківці займали такі міста, містечка і села: Степань, Пінськ, Дубровичі, Клевань, Висоцьк, Городець, Лабунь; досягали до Олики на південному-заході і до Пінська і Кобчина (Кобрин) на півночі. Місцевим власникам, урядникам і міщанам Наливайко ставив вимоги про стації і грошові побори на його військо. Так, в середині лютого він наказав князю Юрію Чорторийському віддати йому на постій місто і замок Клевань. Князь змушений був виїхати в один із своїх маєтків, і за таку слухняність “Наливайко обіцяв йому не шкодити”. У Клевані стало декілька козацьких сотень. Одночасно під Оликою – містом Станіслава Радзивілла – діяли дві сотні, одну з яких очолював Ростопча⁶⁹. І в ці ж дні декілька сотень Наливайка зайняли Пінськ і під Кобрином спустошили маєток луцького владики Кирила Терлецького Городець⁷⁰.

Особисто Наливайко разом з людьми Костянтина Острозького князем Флоріаном Гедройтом та кількома шлях-

тичами “наїхав” у Пінському повіті ще на два маєтки (“двори”) Терлецького – Дубую і Отовчичі. Там вони “обидва дворки його забрали, злупили і сплюндрували, урядника, слуг, челядь побили, поранили, золото, срібло, права, привілеї, листи важливі, мамрани на борги і інші на маєтності і справи пильнії, коні... побрали і полупили”. Один тільки реєстр збитків Терлецького займає п'ять сторінок судового позову, що є прикладом того, яку здобич могли отримати наливайківці від своїх наїздів. Здобуте срібло Наливайко віддав на плату за виготовлення зброї, а частину грошей передав своєму брату Дем'яну⁷¹. Поряд з цим, окремим земле-власникам (наприклад, князю Юхиму Корецькому) Наливайко обіцяв не зачіпати їхніх маєтків⁷².

Не може не дивувати негамовність Наливайка. Його штаб-квартира знаходилась у Степані. Але майже щоденно зацікавлені особи отримували інформацію, що він перебуває у іншому місці – Висоцьку, Дубровичах, Лабуні⁷³. Як свідчить історичний переказ роду Радзивіллів, побував він і в Олиці: “З ним вели переговори у містечку поза замком. Наливайко бажав дізнатися, чому його не впустили до замку і, коли один із шляхтичів наводив різні причини, через які це було неможливо, відповідав: “Ви думаєте, що я не був у замку? Був... переодягнутий слугою. Адже коли ви нещодавно повернулись з обозу, то віддали потримати верхового коня хлопця, який носив дрова на кухню. Це був я і тому я знаю, що там робиться”. Всі остовпіли, вражені сміливістю цієї людини”⁷⁴.

Навіть люди Наливайка не знали, куди підуть далі, бо, за словами шпигунів, він “жодному полковникові на звіряється, що за годину має учинити”⁷⁵. Варто відзначити, що в його війську була більш сувора ієрархія і дисципліна, ніж у війську Лободи і Шаули, де постійно влаштовувалися ради. Кожне нове переміщення Наливайка викликало у противника велику тривогу. Адже він мав хоча порівняно і небагато людей, але у нього було потужне озброєння, на яке шпигуни весь час звертали особливу увагу. Тепер у нього налічували тридцять гармат, сто гаківниць і п'ять возів смігов-

Замок в Олтиці

Козаки на Тонкощі
/літній 1596р./

- Пінськ Надзвичайні пункти, які
знаходилися; під контролем
налівака;
- Овруч під контролем білоска
ловоди;
- похід Шуги;

ниць. На розпити про майбутні плани сам Наливайко відповідав: "...де кину нагайку, там і піду... Давно би я по світу не ходив, якби хто відав, куди я маю обернутися". Однак стало відомо, що його гадки якийсь час стосувалися Луцька: то він хотів там чекати сейму для вирішення козацького питання, то збирався йти "або до Луцька, або до Володимира, або до Замостя". Про останнє місто він казав: "...навідаю я того гетьманчика в Замості (Яна Замойського – С. Л.), що про мене промишляє"⁷⁶. Пізніше, по слідах подій, один з полковників Наливайка "на муці зізнався, що дума його була до Бреста, а потім в Любельську землю, а звідти назад до Литви"⁷⁷. Зрозуміло, що при такій загрозі противник серйозно готувався до боротьби. Щоб забезпечити оборону Луцька, місцевий староста Олександр Семашко просив Замойського надіслати до нього декілька рот жовнірів⁷⁸. Навіть люблінська шляхта 21 лютого прийняла рішення про посполите рушення та набір трьохсот жовнірів для оборони люблінського замку⁷⁹.

Занепокоєні розвитком подій польські власті побоювались і більшого, ніж рейди Наливайка. Замойський вважав, що козаки "Польщі грозять"⁸⁰. А Жолкевський пізніше нагадував королю: "...до чого те сваволенство бралось, як забуло маєстат В. Кор. Мосці, які замисли про Краків, столицю славному В. Кор. Мосці, розбиття, винищення стану шляхетського"⁸¹. У Варшаві ходили чутки, що козаки "проголошують, що боронитимуть весь бідний і пригнічений люд, який тікатиме до них перед насильством та тиранією Польщі. Назагал, можна помітити, що вони ніби вирішили заснувати нову республіку, для якої буцімто Наливайко прибрав уже титул князя..."⁸². Тут, як і у випадку з гіпотетичними планами Косинського, варто відзначити, що навіть чутки про соціальні і антипольські мотиви у діяльності козаків є важливими свідченнями еволюції козацької ідеології.

Виникнення інших чуток (про козацьку республіку і князя Наливайка, або навіть "царя Наливая"⁸³) М. Антонович справедливо пов'язував з проектами Йосифа Верещин-

ського. Верещинський був відомий не тільки як приятель козацтва, але і як прекрасний публіцист і, користуючись сучасною термінологією, політолог. Його постійно турбували питання залюднення України і захисту її від татар. У 1594 році він видав твір “Публіка”, у якому виклав свої думки щодо організації оборони України. Верещинський вважав, що на Придніпров’ї слід створити рицарський орден, який буде складатися з десяти кінних полків по тисячі чоловік у кожному. Половина з них мала бути споряджена по-гусарськи, а половина – по-козацьки. Верещинський погоджувався із зменшенням запропонованої загальної цифри до п’яти тисяч чоловік. Крім кінноти, до складу військ ордену мала входити і піхота, набрана з місцевого населення чисельністю до десяти тисяч чоловік. Кістяк ордену (офіцерський корпус і досвідчені рицарі) мав би бути постійним, а рицарями мають служити молоді шляхтичі з усієї Речі Посполитої. Тобто, орден мав виконувати роль “школи рицарства”⁸⁴.

Коли цей план не знайшов підтримки, Верещинський взимку 1596 року розробив новий проект, тепер уже щодо організації козацтва. Цей документ без перебільшення можна назвати унікальним твором української політичної думки тих часів. Верещинський пропонував надати козацтву все Лівобережжя Дніпра від Переяслава і Лубен на півдні до Пропойська і Мстиславля на півночі. На цій території мало бути створене автономне князівство у складі Речі Посполитої на чолі з князем і гетьманом. Територія князівства мала поділятися на тринадцять військово-адміністративних одиниць – полків. Центрами полків називалися міста Переяслав, Лубни, Остер, Любеч та ін. У межах князівства встановлювалася козацька юрисдикція, а єдиним обов’язком його жителів щодо короля мала бути військова служба проти татар чи московського царя⁸⁵. Якщо говорити про статус князівства у складі Речі Посполитої, то можна припустити, що Верещинський мав за зразок Вел. кн. Литовське, де князем був польський король і це була одна з двох рівноправних частин держави “обох народів”.

Як бачимо, у новому проекті Верещинський фактично розвивав власну ідею рицарського ордену на Придніпров'ї. Однак відбулася принципова зміна: за соціальну основу новостворюваної військово-рицарської організації тепер бралася не шляхта, а козацтво. Роль цього проекту Верещинського в історії козацтва важко переоцінити. Адже він вперше запропонував організувати козацтво за полковим адміністративно-територіальним принципом, що було здійснено значно пізніше. Як значно пізніше була здійснена і спроба створення козацького князівства (Великого князівства Руського) у складі Речі Посполитої. Немає жодного сумніву, що ці ідеї були не тільки сформульовані Верещинським, але ним же активно пропаговані і прищеплені козацтву.

Однак на той час козацтво було ще зовсім не готовим до здійснення будь-яких серйозних планів у сфері суспільно-політичних відносин. Тому взимку 1596 року більш реальними були чутки про вже звичні і чисто прагматичні плани козацтва: що Наливайко збирається до Молдавії чи до донських козаків, а Лобода – теж до Молдавії⁸⁶. Діставши іншу інформацію, про намір Наливайка йти в Угорщину, Криштоф Радзивілл радив Замойському перекрити перевали в Карпатах⁸⁷. Таким чином, оскільки в Молдавії стояли польські війська, козацтво було б повністю відрізане від придунайських держав.

Пізніше, на влаштованому йому перед стратою у квітні 1597 року останньому допиті, Наливайко так описав свої плани: він був готовий допомогти князю Костянтину Острозькому, коли б той підняв боротьбу за православ'я, а, “якби до тієї бурди не прийшлося, тоді або в поля і річки, або до воеводи семигородського, або за пороги уступити хотів”. У цілому маємо достатні підстави довіряти його словам, тобто, насамперед, визнати, що конкретної мети своєї діяльності Семерій Наливайко не мав. А рішення, які він приймав, залежали від різних, нерідко випадкових обставин.

Окремого розгляду потребує згадка Наливайка про його стосунки з Костянтином Острозьким. Вона відхиляє завісу

над проблемою, яка привертала особливу увагу дослідників. Наливайко повідомив, що коли він воював в Угорщині, то “від пана воєводи київського послано до нього Маласчинського з таким повідомленням ознаймуючи, що король гвалт в релігії руській чинити хоче і, питаючи його, чи не хотів би панові воєводи допомогти і при ньому залишитись, на що Наливайко відповідав, що як давній слуга Й. М. і зараз від послуг Й. Мосці не відмовляється. Затим обернувся до Литви, бажаючи там перезимувати..., а потім навесні прибути до того замішання, якого сподівався і пану воєводі допомогти”. А коли він повернувся з Литви, то “в маєстностях воєводи київського велику хіть до нього показано, мости по дорогах мощено, стації давано та ін.”⁸⁸.

Таким чином Наливайко визнав існування контактів між ним і Острозьким. Виникає питання, наскільки ці твердження відповідають дійсності. Перед смертю у Наливайка не було особливих причин ні утаювати щось, ні наговорювати на князя, тим більше, що викладені ним факти стосувались лише можливості спільної діяльності, яка так і не відбулась. Якихось особливих секретів Наливайко не відкрив. Різно негативна позиція Острозького щодо унії була в Польщі загальновідомою. Завжди пасивний в суспільно-політичному житті князь під гарячу руку навіть загрожував королю війною⁸⁹. Тому розгляд існуючих реалій дає підстави твердити, що загін Наливайка був потрібним Острозькому саме як військовий резерв для можливих політичних сутичок. У такій ролі князь намагався тримати козацтво все своє життя. Згадаємо, що Костянтин Острозький утримався від повного розгрому війська Косинського під П'ятками при умові, що козаки будуть йому служити. Поза цими тактичними розрахунками козацтво було Острозькому непотрібне. Інша річ, що погано прогнозоване козацтво могло сплутати будь-які карти у політичній грі, а результати його діяльності могли бути діаметрально протилежними від очікуваних. Тому Острозький категорично заперечував звинувачення у свідомому сприянні козацтву⁹⁰.

В дійсності, стосунки Наливайка і Острозького звелися до дрібних взаємних послуг. Острозький не заважав козакам брати стації на Волині, що було логічним для нього в цій ситуації. Що стосується Наливайка, то можна припустити, що він тероризував сімейство Терлецьких саме з намови князя. Адже під час наїзду наливайківців на маєтки Кирила Терлецького, останній перебував у Римі у справі укладення релігійної унії. Саме тому брат владики вказував, що наїзд здійснено, “мстячи, знати, за те” і “з розказання княжати його милості воєводи київського”⁹¹. З документів судових справ Терлецьких дослідники нерідко робили висновки, що у діяльності Наливайка на Волині переважали релігійні, антиуніатські мотиви. Однак таку думку можна пояснити як особливою зосередженістю уваги істориків саме на релігійній проблематиці, так і обмеженістю джерельної бази, яка знаходилась у їхньому розпорядженні. Адже інших документів щодо перебування Наливайка на Волині взимку 1596 року у науковому обігу просто не було. Новознайдені, досить широко представлені джерела свідчать, що одночасно з наїздом на Терлецьких наливайківці здійснили десятки інших таких же виправ, ніяк не пов'язаних з релігійною боротьбою. Тобто “релігійні справи” були лише епізодом у бурхливій діяльності Наливайка. Для Наливайка це були справжні дрібниці, не співмірні з його можливостями.

У стосунках між Костянтином Острозьким і Наливайком був також і особистий, так би мовити, приватний аспект. У князя не було ніяких підстав бачити в ньому свого ворога. Навпаки, діяльність Наливайка в Молдавії і Семиградді повністю відповідала інтересам дому Острозьких. На волості Наливайко міг робити що завгодно, не викликаючи осуду князя, якщо це не стосувалось його маєтків. А Наливайко за два роки самостійної діяльності поводив себе щодо Острозького загалом лояльно, хоча Острозький і скаржився на нього. Ниточкою, яка зв'язувала князя і Семерія Наливайка, був брат останнього Дем'ян Наливайко. Крім того, в оточенні князя Острозького було багато товаришів і знайо-

мих Семерія Наливайка. Знаючи сильну натуру козацького ватажка, можна думати, що він користувався серед своїх колишніх колег – військових слуг князя – неабияким авторитетом. Не випадково, коли київський воєвода у березні 1596 року поїхав на трибунал до Любліна, виявилось, що між його людьми є “чи не половина Наливайкових козаків”, які “по дорогах роблять, що хочуть і в самому місті... в кожній господі за здоров’я Наливайка пили”⁹².

Якщо поглянути на питання ширше, тобто на стосунки між Костянтином Острозьким і козацтвом у цілому, то до сказаного щодо Наливайка можна додати ще ряд міркувань. Віддаленість театру воєнних дій козацтва від Волині сприяла підтриманню нейтралітету між козацтвом і князем. Козацька старшина дорожила цим, оскільки розуміла значення позиції київського воєводи для власного спокою. Складається враження, що згодом, коли козацтво повернулося на волость, воно намагалось обходити маєтки Острозьких. Козацькі “купи” також просто не мали достатньо часу, щоб дошкулити князю, який свого часу майже два роки терпів свавільства Косинського.

Крім того, козацький рух у 1595-1596 роках уже якісно відрізнявся від руху Косинського, чого Костянтин Острозький не міг не бачити. Серед покозачених людей було сотні, а можливо, і тисячі слуг і підданих князя. Особливо це стосувалося київських володінь Острозьких, де на численних слободах осаджувалися піддані-втікачі, переманені від інших панів. Терор проти козацтва міг розігнати цих людей, тобто принести Острозьким великі збитки. Тому для князя найкращим виходом було зачекати, поки козацтво або вирушить на нову війну в Молдавію, або розійдеться само по собі, як це вже бувало раніше. Коли пізніше розпочалися воєнні дії між козацтвом і урядовими військами, то найбільший український магнат не міг підтримувати жодну сторону: козацтво – з соціально-класових мотивів, а уряд – через наростаючий конфлікт з ним у релігійному питанні.

Неоднозначність стосунків Костянтина Острозького з

козацтвом відображала таку ж неоднозначність стосунків козацтва і шляхетсько-магнатського стану в цілому. Конфронтація між ними наростала, але процес їхнього розмежування був довгим і на кінець XVI ст. далеко не завершеним. Тому ми маємо численні приклади то проявів давньої шляхетсько-козацької солідарності, то, навпаки, жорстоких сутичок між ними. Постійним фактором, який викликав приплив шляхти в козацтво, були шляхетські міжусобиці і нестабільність соціального становища дрібношляхетського прошарку суспільства. У 1594-1595 роках до нього додалися молдавські походи, які зовні нагадували давнє спільне козакування всього населення українського прикордоння. При цьому чимало шляхти і слуг опинилось у козацьких загонах, насамперед серед наливайківців. Не випадково, коли у січні 1596 року була створена урядова комісія для розслідування козацьких справ, то серед інших питань вона мала з'ясувати і питання щодо шляхтичів, які до козаків "самі примішались або таких людей охороняли". Складність цього завдання комісії можна проілюструвати хоча б тим фактом, що її головою було призначено Януша Острозького⁹³, якого теж можна було звинуватити в таємному сприянні козацтву у 1593-1594 роках.

Документи залишили нам чимало прізвищ шляхтичів, які діяли в козацьких загонах. Так, серед захоплених на Солониці разом з Наливайком і страчених у Варшаві козацьких проводирів були шляхтичі Кособуцький, Павловський, Коршоловський і Островський. Перші два, а можливо і Коршоловський були католиками⁹⁴, що підтверджує думку про малу значимість релігійного фактора для козацького руху. Чотири шляхтичі – Рибінський, Багінський, Пельчинський і Яновський – були з Наливайком в Угорщині. Пельчинському Наливайко за якісь заслуги подарував сагайдак. Пізніше вони були спіймані як грабіжники в Галичині⁹⁵. Випадок з Рибінським, який був у Наливайка один місяць в Угорщині, показує, що шляхтичі нерідко вибиралися на козакування на невеликі терміни з конкретною метою. І це стосувалося

не тільки боротьби з ворогами християнства. Пан Стефан Солоневський вибрався “на козацтво до Наливайка” в протилежному напрямку – в Білорусію – аж наприкінці 1595 року і повернувся додому через три місяці у березні після закінчення козацької вольниці на волості⁹⁶. Очевидно, саме через поширеність таких випадків постраждав шляхтич Михайло Яголковський, який був підданий знущанням із боку іншого пана, бо був запідозрений у тому, що був козаком⁹⁷. З пізніших майнових справ довідуємося про участь у козацькому русі дрібних київських шляхтичів і бояр Матияша Сандаровського, Детиницького, Івана Тиського, Яцка Шульги, а також про можливий зв’язок з ними відомого київського зем’янського роду Дідовичів-Трипільських⁹⁸.

За свідченням Жолкевського, з козаками були зв’язані навіть ротмістри Плоський і Чолханський, чиї жовніри нібито перейшли до козаків, а Плоський ще і попередив Наливайка про прихід польських військ. Серед пізніше захоплених Жолкевським наливайківців були шляхтичі Каменський та Висоцький⁹⁹. Козакував у Наливайка, а потім переходив у брата і шляхтич Ян Пашницький. Брат не тільки ховав його, “не оглядаючись нічого на розказ Його Кор. Милості” (мається на увазі розпорядження короля видавати владі всіх причетних до свавільств), але принагідно використовував для наїздів на ворога-сусіда¹⁰⁰. В умовах шляхетської анархії козаки високо цінувались як спеціалісти у такого роду справах. Інший шляхтич, Федір Шиленський, тримав у себе “двох козаків з війська Наливайкова – ніякого Мицька, котрий у Наливайка пушкарем був, а другого – Антона Катана”, які допомагали господарю тероризувати сусіда¹⁰¹. Згадаємо подібний випадок у 1593 році, коли Михайло Гулевич випросив у Косинського козаків для нападу на свого дядька Василя Гулевича¹⁰². Цікаво, що козакування не оминуло і сім’ї самого Василя Гулевича, одного з найбільш значних шляхтичів Волині, володимирського воєвського, який свого часу воював проти Косинського. Його дванадцятирічний син утік із школи до козаків Наливайка,

за що пізніше Василю Гулевичу докоряв Замойський на варшавському сеймі¹⁰³.

Крім шукачів пригод до козацтва прилучались і представники кримінально-шляхетського елементу, досить розповсюдженого в умовах шляхетської анархії. Один приклад спроби такого покаяння добре відомий. Взимку 1596 року на Волині діяла “свавільна купа” шляхтичів у складі Остафія Слуцького, Андрія Ганського та ще кількох шляхтичів і слуг. Їхніми спільниками були представники відомих волинських родів князі Петро і Януш Вороницький і Олександр Гулевич. Наробивши чимало бід, люди Слуцького вирішили тікати з Волині, і “Ганський небіжчика Слуцького намовив, аби ся учинив сотником і, зібравшись, їхав до війська Лободиного”, щоб потім на Київщині зводити рахунки з якимись своїми ворогами. Вони дійсно стали іменувати себе козаками, і так само стали називати їх оточуючі¹⁰⁴. Схожий випадок стався і з князем Юрієм Друцьким-Горським, який займався наїздами, а потім “втік до Пикова, злучившись з лотрами..., з Наливайком і Осовським”¹⁰⁵. У лютому 1596 року до Наливайка на короткий час прилучились і дрібний служилий князь Флоріан Гедройт та Павло Кміта¹⁰⁶.

Нерідко козацтво ставало останнім (або випадковим) притулком і для шляхти, яка опинялась у скрутній ситуації через різні політичні і просто особисті обставини. Серед такого роду випадків найяскравішою була історія зі Станіславом Хлопицьким. За походженням шляхтич з-під Перемишля, він свого часу був коморником короля Стефана Баторія і виконував ряд важливих державних доручень. У 1585 чи 1586 році він був арештований за підозрою у державній зраді, а його маєтки були конфісковані. Хлопицькому вдається втекти з ув'язнення. Згодом новий король нібито повернув Хлопицькому його маєтки на прохання князів Януша Збаразького і Януша Острозького¹⁰⁷. Але, очевидно, що Хлопицького це не задовольнило і він затаїв глибоку образу на владу. Навесні 1594 року Хлопицький писав

до Замойського про своє становище: "...часто згадуючи про заслуги свої, не маю де коня розсідлати і де голову притулити". Маючи великий досвід життя придворного і дипломата, він на якийсь час фактично поставив себе на службу низовому товариству, пояснюючи Замойському, що "зараз, вже рятунку нізвідки не маючи, мушу старатися"¹⁰⁸. Самозвання місія Хлопицького до австрійського цісаря немало сприяла зав'язуванню контактів козацтва з антитурецькою коаліцією. Значення цього факту не применшують навіть міркування про особисті мотиви і можливі таємні пружини діяльності Хлопицького, скажімо, під впливом Януша Острозького.

Доля і надалі не була прихильною до Хлопицького. Після невдалої поїздки до Москви восени 1594 року Хлопицький якимось чином був арештований представниками влади і переправлений до Кракова. Його справу розглядали король і сенатори, але остаточне рішення було відкладене. Навесні 1595 року Хлопицький зміг втекти з ув'язнення і дістатися до Чехії, де його арештували уже австрійці¹⁰⁹. Подальша доля цієї цікавої історичної особи невідома. Очевидно, що таким же чином приносили в козацтво свої знання, вміння і гонор й інші представники панівного стану, що мало великий вплив на становлення менталітету верхівки козацтва.

Одним з творців реєстрового козацтва був Ян Оришовський, шляхтич з Холмщини, який свого часу теж служив при дворі короля Баторія. Перебуваючи у середовищі козацтва з кінця 1570-х років, Оришовський уособлював ту його частину, яка твердо трималася вірності уряду, не втрачаючи при цьому специфічно козацького способу життя. Як справедливо зауважив В. Томкевич: "Став він живим прикладом, який доводив, що навіть шляхта, спілкуючись з козаками, переймала їх спосіб життя і показувалася духовно"¹¹⁰. У 1587 році Оришовський вимагав на сеймі задоволення козацьких потреб, привернувши загальну увагу незвичною для поляків манерою поведінки і одягом. У 1591 році він умов-

ляв Косинського припинити свавільства, але в 1594 році з готовністю взяв участь у молдавських походах. У цілому, в 1590-х роках вплив Оришовського на козацтво різко зменшився, але і уряд, і козацтво неодноразово використовували його у контактах між собою. Цікаво, що Оришовський був стрийком (дядьком по батьковій лінії) хроніста Й. Бельського, якому переказав чимало подробиць з історії козащини¹¹¹.

Швидкий розрив козащини з пануючою верхівкою суспільства прекрасно ілюструє приклад з князем Кириком Ружинським. У 1580-х роках він був одним із відомих козацьких отаманів¹¹². У наступному десятиріччі він лише зрідка контактував з козацтвом, виконуючи, як і Оришовський, функції посередника між козаками і владою і прийнявши якусь незначну участь у молдавських походах. А в 1596 році під час воєнної кампанії проти козацтва князь був серед найзапекліших карателів своїх учорашніх соратників. Схожий випадок маємо і з брестським воєводичем Єронімом Горностаєм. У 1589-1591 роках він був серед козацьких ватажків під час воєнних дій проти татар, а у 1596 році воював проти козаків і ще просив за це винагороду у Замойського¹¹³.

Поряд із шляхтою, яка безпосередньо діяла в рядах козацтва, у панівних колах Речі Посполитої було чимало таємних і явних доброзичливців козацтва. Вони підтримували його передусім у боротьбі проти турків і татар. Ця підтримка, незалежно від її мотивів, дозволяла козацтву почувати себе досить впевнено. Наприклад, відомий польський дипломат Андрій Тарновський у 1594 році допомагав Наливайкові озброєнням і отримував від нього різні подарунки¹¹⁴. Зрозуміло, що від цієї людини Наливайко міг отримувати і важливу інформацію з дипломатичних джерел. Активно контактував з козаками київський католицький єпископ Йосиф Верещинський, а навесні 1596 року він намагався відвернути від них військову розправу. Серед доброзичливців Наливайка в Польщі був впливовий пан Йордан Спітек¹¹⁵. Цілком оригінальний приклад козацько-шляхетських

симпатій ми маємо з часів білоруського рейду Наливайка. У той час, як білоруська шляхта не знала, як звільнитись від непроханого гостя, “Богушевич, бихівський староста, в Могильові ходив до церкви з Наливайком і став йому братом церковним”¹¹⁶.

Наведені приклади становлять тільки частину реальної картини зв'язків шляхти і козацтва у 1591-1596 роках. Однак розпочатий у 1580-х роках процес розходження між ними тепер різко пришвидшився. У зв'язку з глибокими соціально-економічними змінами в українському суспільстві, козацтво поступово починає спиратися на інший суспільний клас – селянство. Як ми бачили, важливим чинником цього нового процесу було різке зростання селянських втеч. Пригадаємо цифри щодо кількості документів про втечі селян у другій половині 1595 і у першій половині 1596 року. У першому випадку їх було 105, а у другому – 35¹¹⁷. Зауважена вище умовність даних цього джерела нині сягає тієї межі, за якою втрачається можливість його використання як відносно надійного статистичного матеріалу. Однак наведені цифри все ж дають підстави для досить однозначних висновків. Перебування козацтва на Волині і по всій Україні майже повністю розладнало систему пошуку селян. Перелякана шляхта або тікала, або сиділа по маєтках і переживала за своє життя. Де вже їй було у цих умовах шукати втікачів. Позбавлений будь-яких перешкод, рух втікачів-переселенців мав значно зрости. Пізніше в козацькому обозі, який відступав перед коронним військом, було декілька тисяч переселенців. Підвищену активність проявляло селянство і в інших формах соціального протесту, про що свідчать уже згадувані дані “Хроніки селянського руху 1569-1647 років”.

Перебування козаків на волості сприяло зростанню втеч не тільки через зменшення переслідувань втікачів, а і завдяки своєрідній “пропаганді” козакування як способу життя. Ця пропаганда і агітація носили не тільки стихійний характер. Козацькі вербувальники розходилися по всій Україні

і Білорусії. Навіть “в Холмській землі спіймано кілька, які до них (козаків – С. Л.) підданих приваблюють”¹¹⁸. В результаті такої роботи “з селян і слуг багато до них збігалося”¹¹⁹. Про Наливайка, який розсилав листи, що “за волю те має бути”, було відомо, що в слуцькій окрузі він “більше, ніж мав, люду до себе прибирає”¹²⁰.

Крім втеч до козаків, взимку 1595-1596 років ми зустрічаємо паростки процесу якісно іншого порядку – поkozачення на волості. Так, близько двохсот міщан і селян Межириччя і околиць на чолі з міщанином Охрімом Гуменицьким оголосили себе сотнею війська Лободи. При всій неоднозначності цього конкретного випадку, тісно пов'язаного з шляхетською анархією (оскільки “козаків” підтримували місцеві урядники і орендар, а об'єктом їх нападу був сусідній пан Олександр Семашко¹²¹), він все ж заслуговує на особливу увагу як свідчення поширення на волості самої ідеї поkozачення. Немає сумніву, що коли такі випадки траплялися на Волині, то на Київщині і Брацлавщині протягом декількох років козацьких заворушень відбулося справжнє масове поkozачення населення з перетворенням сільських общин у козацькі громади. Цей процес проходив стихійно, в силу об'єктивних обставин, поза волею не тільки властей, але і козацької верхівки, яка ігнорувала проблему стосунків козацтва і місцевого населення. Не випадково навесні 1596 року Жолкевський з тривогою відзначав, що “вся Україна поkozачилась”¹²². Навіть визнавши ці слова за перебільшення, слід відзначити, що населення придніпровської України стало масово поkozачуватися саме в ці роки. І це було одним з головних соціальних наслідків козацьких війн 1591-1596 років.

Масштаби козацького руху взимку 1595-1596 років викликали велике занепокоєння у верхівки Речі Посполитої, особливо у литовської знаті. Так, 25 січня Лев Сапега писав, що “не треба було відразу тим легковажити, ліпше було би цілого побору не жалувати, а прийнявши достаток жовніру кінного і пішого, дати відсіч тому лотрівству... зараз побоююсь, що ці лотри візьмуть гору”¹²³. Свого часу, незважаючи

на неодноразові попередження Криштофа Радзивілла, шляхта дійсно “жаліла побору” на оборону ВКЛ. Рейд Наливайка в Білорусію став прекрасною ілюстрацією правоти литовського гетьмана. Небезпека нового, ще більшого козацького вторгнення з боку восьми-десятитисячного війська Лободи змусила білорусько-литовську шляхту збиратися для захисту своїх земель. Потім ці приготування переросли у підготовку збройного наступу на козаків. Численні універсали Радзивілла до шляхти¹²⁴ тепер знаходили повне розуміння. На початку лютого на повітових сеймиках ВКЛ одноголосно приймалися рішення про посполите рушення проти козаків¹²⁵. Це надзвичайно полегшувало справу керівництву ВКЛ. На 12 лютого в Копилі було призначено збір ополчення шляхти Новогрудського і Берестейського воєводств, яке організував Миколай Служка. Тільки з одного Новогрудського повіту прибуло вісімсот чоловік. В Мінську від частини місцевої шляхти було виставлено чотириста вершників¹²⁶.

Крім посполитого рушення гетьман ВКЛ збирав і наймані роти. 8 лютого король Сигізмунд III видав декілька десятків приповідних листів для збору піших і кінних рот у межах ВКЛ, які мали стати під командування Криштофа Радзивілла “для погамування і викорінення сваволенства козацького”¹²⁷. Всього за плату було набрано близько тисячі шестисот чоловік, на яких пізніше було виплачено дві тисячі п’ятсот шістдесят кіп грошей литовських¹²⁸. Наприкінці лютого після довгих зборів більш ніж трьохтисячне литовське військо нарешті було готове до бойових дій. Для його посилення Сигізмунд III розпорядився видати з королівського арсеналу у Вільні гармати, а також кулі, порох та інше спорядження відповідно до потреби. Цікаво, що це були гармати із стратегічних запасів, які не використовувалися з часів Стефана Баторія¹²⁹.

Козацька небезпека пришвидшила розгортання діяльності і польської сторони. Згадаємо, що ще в січні 1595 року було вирішено поводитися з козаками не дуже суворо. Але до осені того ж року ситуація змінилася. По-перше, козацькі

свавільства поширилися настільки, що запліщувати на них очі було вже неможливо. По-друге, дещо змінилась і міжнародна обстановка: примирення Речі Посполитої і Туреччини восени 1595 року робило послуги козаків непотрібними. Тому вже в жовтні 1595 року, ведучи переговори з татарами, Замоїський заявив їм, що козаки шкодять не тільки Криму, але і Короні і тому “хоче король на них своїх людей послати”¹³⁰. Однак королівське військо ще довгий час перебувало в Молдавії, і лише в січні частина його перемістилася в Галичину, зокрема до Стрия¹³¹. І тільки наприкінці січня 1596 року литовська сторона отримала приємну новину, що Замоїський збирає війська проти козаків у Сокалі¹³². Щоб заохотити так необхідних зараз жовнірів, Замоїський виплатив їм із власної кишені десять тисяч злотих, у відповідь на що вони висловили готовність “вирушити на ті послуги противко козаків”¹³³.

Мобілізаційні заходи в Короні мали досить значні масштаби. У цілому проти козаків було підготовлено тридцять гусарських рот (3220 коней), дванадцять козацьких рот (1338 коней), чотири роти найманої піхоти (800 чол.) і вісім рот вибранців (1244 чол.). І це не рахуючи кварцяних рот, які стояли в Молдавії або відпочивали в Галичині¹³⁴. А вони налічували коло двох тисяч чоловік і становили найбоєздатнішу частину польського війська. Таким чином, до війни проти козаків було готово в Короні понад вісім тисяч чоловік, а разом з литовським військом їх було до дванадцяти тисяч чоловік. Інша справа, що майже половина цих частин не взяла участі у воєнних діях, але значні резерви дозволяли весь час поповнювати діюче військо свіжими силами.

Перед початком воєнної кампанії у Кракові було проведено велику нараду за участю короля Сигізмунда III, де визначився загальний план наступу на козацтво: щоб польське і литовське війська “одні з однієї, а другі з другої сторони проти того лотрівства пустились і про їх винищення старались”¹³⁵. Зрозуміло, що у планах на майбутнє йшлося і про більш загальні заходи для остаточного розв’язання козаць-

кого питання. Замоїський писав із цього приводу Радзивілу: “Козаки не з-за моря прилетіли, мають по містах Короля Й. Мосці і інших українних жінок, дітей, господарства, треба їх звідти, як з кореня, вирвати”. І тому король призначив в українські воєводства спеціальну комісію на чолі з Янушем Острозьким і підляським воєводою Янушем Заславським із правом судити і карати всіх підданих, а справи про шляхту, замішану в діяльність козацтва, відсилати на сейм¹³⁶.

Загальне командування каральною операцією король, “беручи до уваги заслуги гетьмана коронного, (доручив – С. Л.) ...гетьманові польному з тією умовою, аби ніц без ради його мосці (Яна Замоїського – С. Л.) не починав”¹³⁷. Для Станіслава Жолкевського, у майбутньому одного з найвідоміших полководців Речі Посполитої, це була перша самостійна воєнна операція. Замоїський уважно спостерігав за діями свого улюбленця і допомагав йому порадами. Так, канцлер вважав, що на козаків треба послати не менше як півтори тисячі жовнірів кварцяного війська або, на розсуд Жолкевського, і більше, бо “потрібна потужність проти козаків, аби тим фортуніша з ними розправа була чи то данням битви, чи через трактати”¹³⁸. Однак Жолкевський не зміг відразу зібрати всі роти, оскільки частина з них не могла переправитися через зимовий Дністер на Поділля¹³⁹ і прибула до гетьмана значно пізніше. Інші – двірські роти Яна Даниловича – стояли на відпочинку під Теребовлею і потребували часу для збору¹⁴⁰.

Була здійснена і спроба зібрати в українських воєводствах посполите рушення. Король видав універсали до шляхти з проханням “з військом нашим рушитися противко тим людям свавільним яко праву противним”¹⁴¹. Але шляхта більшості українських воєводств, насамперед Волинського і Київського, не проявляла особливого ентузіазму, чому сприяла пасивна поведінка Костянтина Острозького. Розуміючи значення позиції київського воєводи, 22 лютого з Кременця Жолкевський надіслав до нього листа, у якому намагався заохотити князя до виступу проти козаків. Він писав: “Коли побачать ці свавільці, що в. кн. м. вирішив за те взятися, сама

слава (Острозького – С. Л.) учинить у них пострах”. Однак ні звернення Жолкевського, ні таке ж звернення короля¹⁴² позиції Костянтина Острозького не змінили. Тому тільки в окремих місцевостях України, зокрема на Поділлі, зусиллями Якуба Потоцького, були здійснені реальні спроби зібрати шляхетське ополчення¹⁴³. Жолкевський бачив, що “в тому всьому слабка надія, крім самого жовніра”¹⁴⁴.

На початку лютого, коли обстановка ставала все тривожнішою (були отримані повідомлення про рух Наливайка до Луцька, інших козаків до Паволочі та ін.), Жолкевський наблизив свої частини впритул до території діяльності козацтва і закінчував підготовку до воєнних дій в районі Кременця і Вишнівця¹⁴⁵.

**Каральна
кампанія
(лютий – червень
1596 року)**

Приблизно 20 лютого Наливайко, який перебував у Степані, дізнався від свого шпигуна з Луцька про прихід коронних жовнірів на Волинь. Тому він скасував свої плани походу на Олику і Луцьк, відразу рушив на південний схід і 22 лютого уже був у Межиріччі¹. 25 лютого Жолкевському, який стояв у Кременці, стало відомо про рух Наливайка в напрямку Корця і Костянтинова. Польний гетьман негайно виправився в погоню за ним з тими ротами, які вже зібралися, щоб не допустити з'єднання Наливайка з іншими козацькими загонами. Останні частини мали наздогнати Жолкевського в дорозі².

Дійшовши швидким маршем до Острополя, Наливайко, очевидно, вирішив, що вже відірвався від противника. Тому він зупинився на відпочинок, розташувавши сотні в Острополі і навколишніх селах Чарнави, Мацієвичі, Пустовичі, Голубці, Слуцьке. Це були давно знані і улюблені Наливайкові місця, оскільки з Мацієвич ще у квітні 1594 року він надіслав листа до Замойського, а в Острополі зупинявся під час молдавських походів. Наливайко явно недооцінив можливостей Жолкевського і тут же поплатився за свою безпечність. 28 лютого Жолкевський непомітно підійшов до козаків і в селі Мацієвичі напав на дві сотні наливайківців. Сталася жорстока сутичка. Захоплені зненацька козаки не захотіли здаватись і відстрілювалися з селянських хат. Жолкевський наказав підпалити хати. Більшість козаків, у

тому числі сотник Марко, загинула. Інший сотник – Татаринець – прорвався з села, але його наздогнали в дорозі і теж вбили. Однак декілька козаків все ж змогли донести до Наливайка звістку про напад. Бої відбулись і в сусідніх селах. Це затримало просування Жолкевського і врятувало Наливайка. Адже він “на той час в Чарнавах був настільки безпечний, що при собі більше декількох десятків чоловік не мав”. До нього спішно зібралися сотні. Наливайко вирушив табором на Пиків і не зупинявся цілу ніч. У свою чергу, Жолкевський, витративши в цей день багато сил, зупинився на нічний відпочинок в Райках. Всього в перший день воєнних дій Наливайко втратив приблизно триста чоловік, зберігши близько тисячі³.

Наливайко зупинився передихнути аж у Пикові і звідти намагався зв'язатись із своїми давніми приятелями в Брацлаві. Але відповіді він не встиг отримати, оскільки знову надійшов Жолкевський. Наливайко вислизнув із Пикова тільки двома годинами раніше противника і пішов до Прилук, які знаходилися на межі з тогочасними “дикими полями”. У густій діброві біля Прилук його нарешті наздогнав Жолкевський. Наливайко, який мав у таборі коло двадцяти гармат, відбив три напади противника і вночі знову відірвався від нього⁴. Жолкевський був змушений припинити переслідування, оскільки “ті десять рот жовнірів, з якими зразу за Наливайком гнався коні собі попсували”. Інші роти, які надійшли за ці дні теж “попсували” коней в глибоких снігах⁵. Головна перевага Жолкевського над Наливайком у ці дні полягала не так у кількості людей, як у раптовості дій і можливості постійно поповнювати свої сили. Однак Жолкевський все ж не зміг виконати свого першого завдання – розбити загін Наливайка, і тому зупинився у Вінниці, щоб краще організувати наступний етап воєнних дій. Заодно він розправився з бунтівними брацлав'янами⁶.

Серед головних справ Жолкевський вважав необхідним здійснити так звану “дипломатичну диверсію” – розсварити козаків. Він листувався з кожним козацьким ватажком ок-

ремо, даючи кожному з них різні обіцянки в разі покори і нацьковуючи їх один на одного, особливо на Наливайка. У березні існували чотири основні козацькі загони – Матвія Шаули, Григорія Лободи, Сашка Федоровича (Саська) і Семерія Наливайка. Зрозуміло, що Жолкевського дуже тривожила можливість їх об'єднання. Відірвавшись від противника, Наливайко зупинився на Синіх Водах і звідти через брацлавського старосту Струся зробив спробу зав'язати переговори з Жолкевським. Він обіцяв розпустити свій загін і повернути забрані у ВКЛ гармати. Але Жолкевський висунув значно жорсткіші вимоги: віддати всі гармати і хоругву архієпископа Максиміліана, всім розійтись, а самому Наливайку здатися на милість короля. Невідомо, як поставився до цього сам Наливайко, але його люди були проти продовження цих переговорів, і вони перервалися. Тоді Наливайко пішов від Синіх Вод до Корсуня⁷.

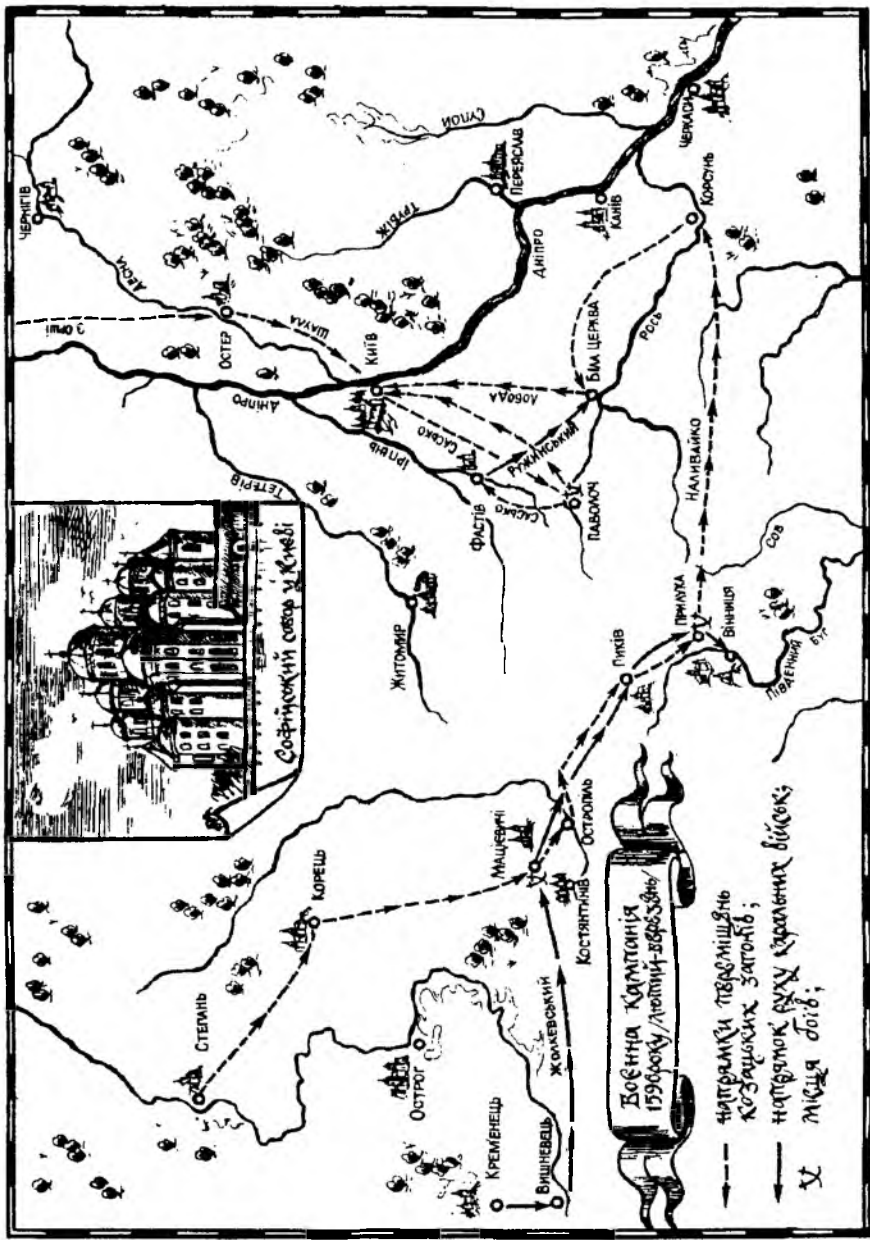
Другий козацький загін, Лободи, стояв у Білій Церкві бездіяльним, а потім вирушив до Києва. Саме Лободу Жолкевський вважав найкращим об'єктом для обробки і тому вирядив до нього своїх посланців. Третій загін, Саська, стояв у Києві. Військо Шаули, який на той час вважався козацьким гетьманом і тримав запорозькі гармати, у середині березня (принаймні 12 березня) ще перебувало в Білорусії, в Оршанському повіті. Отримавши звістку про початок воєнних дій, він швидким маршем рушив на Київщину через Бихів-Пропойськ-Остер і вже 27 березня був у Києві⁸. Прибуття Шаули активізувало воєнні дії з боку козацтва, так само як діяльність князя Ружинського активізувала дії урядової сторони.

Безпосередньо перед початком нових сутичок миротворчу роль у конфлікті намагався відіграти єпископ Верещинський. Відомо, що він умовляв Саська порвати з Наливайком і просити ласки у короля. За це Верещинський обіцяв заступитися за нього перед Жолкевським і королем і просити їх не розправлятися з козаками⁹. З неменшою переконливістю і характерним для нього пафосом Верещинський намагався відвернути біду від любих його серцю козаків у

зверненні до Замойського. Він писав до канцлера, що “у нашому краї козацтва близько двадцяти з половиною тисяч намножилось”, і воно творить різні шкоди. Однак київський єпископ запропонував свій вихід із ситуації. Для цього потрібно вивести всіх козаків на Задніпров'я, а потім під королівськими хоругвами “прикладом святої пам'яті короля Стефана” виправити їх на війну проти татарської орди чи на московські землі. Так вони відроблять “той хліб, який весь час у панстві Й. К. М. з прикрістю заживали”. Похід на Крим може бути перетворений у загальний хрестовий похід проти мусульман, і Верещинський готовий очолити його. Тому він вважав, що папський легат у Польщі має дати йому хоругву хрестоносців, а також видати універсал із закликом підніматися на релігійну війну.

Верещинський настільки докладно опрацював цей план дій, що навіть склав проект універсалу від імені папського легата. Універсал мав бути звернений насамперед до шляхти: “...хто почуває себе християнином і правдивим сином Корони, і не є виродком, а справжнім обивателем королівства”. Автор проекту не сумнівається, що “вже маємо не найгірший початок війська козацького у князівстві Київському коло двадцяти з половиною тисяч; стільки людей таких, які розуміються на справах рицарських... (і знають – С. Л.) всі хитрощі і виверти поганські”¹⁰. Не забуваймо, що ці компліменти козацтву католицький єпископ робив у розпал воєнної кампанії держави проти козаків. Парадоксальний підхід Верещинського до існуючої ситуації, коли апогей козацьких свавільств розцінювався ним як зручний привід до початку хрестового походу, звичайно, не знайшов підтримки серед польських керівників. Якщо ж порівняти пропозицію Верещинського з його проектом козацького князівства на Задніпров'ї, то можна зробити висновок, що він фактично пропонував розпочати реалізацію свого проекту в життя, хай і в дещо прихованому вигляді.

Позиція Верещинського цікава також і з огляду на релігійну проблему. Призначений виконувати роль авангарду

католицизму на сході, Верещинський не звертав жодної уваги на православно-католицькі суперечки, які якраз розгортались у зв'язку з підготовкою релігійної унії. А це свідчило як про широту поглядів самого Верещинського, так і про другорядність релігійного питання на Київщині і в середовищі козацтва в цей час.

Жолкевський, який збирав роти у Вінниці і Пикові, думав, зрозуміло, зовсім не про примирення з козацтвом. Щоб тримати козаків у постійній напрузі, він вирядив проти них поперед себе князя Ружинського з п'ятьма сотнями. Цей давній приятель козацтва був тепер особливо небезпечним ворогом, оскільки прекрасно знав місцевість і звичаї козаків. А оскільки козаки стояли в маєтностях Ружинського, то князь був особливо злим на них. Він наскочив на один козацький загін у своєму маєтку Паволочі, розбив його і стратив п'ятдесят полонених. Жолкевський жалкував про ці stratи, і можна вірити, що щиро. Він вказував, і це було правдою, що сам "до того часу, крім тих, хто в бою лягли, уберег свої руки від їхньої крові". Повстанці, які врятувались, втекли до Києва. Там козацькі проводирі вирішили послати на Ружинського полк Саська. Той дійшов майже до Паволочі, але довідався, що Ружинський не сам, а має коронних жовнірів. Тоді повернув назад до Фастова, а потім до Василькова. У свою чергу Ружинський кинувся навздогін і на дорозі мав бій з трьома сотнями ар'єргарду Саська. Зустрівшись із серйозним опором і побоюючись пастки, Ружинський пішов до Білої Церкви для об'єднання з Жолкевським¹¹.

Непримирима позиція Ружинського зірвала нову спробу переговорів козаків з владою в особі Жолкевського. Ще 27 березня, напередодні останніх боїв, Шаула надіслав листи до Жолкевського і до самого Ружинського. До останнього він звертався з показним здивуванням щодо його ворожих дій. Шаула нагадував князю про його давню дружбу з козаками і висловлював побажання, щоб замість ворожнечі між собою вони разом обернули проти турків і татар "міць і

силу свою". На словах посланець козацької старшини, католицький ксьондз, мав передати таємну інформацію, що вони готові видати Наливайка, який хоче пристати до козацького війська¹². Таємність такого роду пропозиції була зрозуміла. Старшина, хоча й утримувала керівництво козацькими загонами, все ж остерігалася власних людей, яким такі переговори не могли бути до душі. Адже це суперечило принципу невидачі людей з козацьких рядів, особливо важливого в тодішній ситуації, оскільки загоны повстанців були переповнені втікачами. Намагаючись зберегти владу, козацька старшина мусила діяти між двох вогнів – між польською владою і власними низами.

Це прекрасно розумів Жолкевський. Тому він не втрачав надії мати якусь вигоду від контактів із старшиною. 30 березня польний гетьман відписав Шаулі. Жолкевський вказав "панові Шаулі" і "панам-молодцям", що вже писав до Лободи, Саська, Шостака та до інших козацьких ватажків, але не отримав від них відповіді. Він не забув підкреслити: "Знаю, що є сила людей рицарських поміж вами, придатних до служби Й. Кор. Мосці і РП", але через "злих людей", які примішалися до козаків, така служба зараз неможлива. Гетьман пропонував надіслати до Білої Церкви чи до Корсуня декілька старшин для переговорів¹³. Бажання Жолкевського вести переговори виглядає цілком щирим, оскільки він просив у короля поради для такого випадку. Разом з тим Жолкевський повідомляв королю, що "через деякі способи старався їх помішати і до недовіри і сварки між собою привести. Як і є то зараз поміж ними"¹⁴.

На початку квітня козацьке військо на чолі з Шаулою рушило з Києва до Білої Церкви. Явною причиною його руху було бажання помститися Ружинському за агресивність щодо козацтва. Однак можна запідозрити й іншу, таємну, спонуку дій старшини – надію на запропоновані Жолкевським переговори в Білій Церкві. До міста підійшов також і Наливайко. Таким чином, вперше після молдавських походів козацькі загоны з'єдналися разом. У самій Білій Церкві

стояли Ружинський з декількома ротами, у тому числі найманою угорською піхотою. До нього поспішав Жолкевський, але багниста дорога затримувала марш, і 2 квітня він зупинився на відпочинок, не дійшовши лише чотирьох миль до міста.

Тон подіям знову задав Ружинський. У ніч з 2 на 3 квітня він раптово напав на козацький табір. Козаки покинули його і з боєм відступили, переслідуючи Ружинським. Однак схоже, що табір служив лише приманкою для запального князя. Адже за описом Й. Бельського: “Наливайко перед однією стіною (міста – С. Л.) табір положивши, зайшов з частиною людей з другої сторони і, маючи порозуміння з міщанами, які йому браму відкрили, в'їхав до міста. А наші тим часом, з другої брами з міста випавши, напали на табір і табір взяли, де одних посікли, а за другими погналися, не відаючи, що діється в місті, що їх господи всі сплюндровані, тільки що двадцять венгрів господу капітана свого ледве оборонили. Котру роботу зробивши в місті, козаки удалися просто до табору свого, який також знайшли сплюндрованим і трупи у ньому. А коли наші поверталися до їх табору, не відаючи там про них у таборі, напали козаки на них”. Але Ружинський був досвідченим воїном і не розгубився навіть у такій скрутній ситуації. Він зміг пробитися до місцевого замку, де і заховався. Тим часом стало відомо про наближення Жолкевського. Тому козаки почали відступати табором. Інші джерела, Р. Гейденштейн і Жолкевський, описують ці події майже так само. Про втрати повідомляє тільки Жолкевський (нібито загинула тисяча козаків і всього п'ятдесят чоловік Ружинського), але ці дані явно неправдоподібні¹⁵.

Жолкевський наздогнав козаків за милю від Білої Церкви. Вони відступали табором, оточеним у п'ять рядів возами, маючи з собою більше двох десятків гармат. Тому Жолкевський довго не наважувався напасти на них. Лише під вечір поблизу урочища Гострий Камінь Жолкевський все ж вирішив спробувати щастя. Він розумів, що вночі козаки

знову зможуть вислизнути від нього. А тут трапилася зручна позиція для наступу, до нього підійшли всі роти, і стало відомо, що в таборі панує велика тривога. Каральне військо вдарило на козаків з усіх боків, але не змогло зробити головного – розірвати вози, які оточували табір. Тому битва, яка продовжувалася до ночі, не принесла Жолкевському сподіваних наслідків. Вночі козаки знову відірвалися від ворога і пішли на Трипілля.

Щодо результатів цієї битви існують дві версії. Перша викладена Й. Бельським, який в заголовку до відповідного сюжету красномовно зауважив: “Наших побито”. За його даними, з польського боку загинуло понад триста чоловік. Серед них шістдесят товаришів-шляхтичів і один ротмістр. Втрати козаків він не називає. Інші цифри подають Р. Гейденштейн і сам Жолкевський. Урядові війська нібито втратили тридцять два – тридцять чотири чоловіки і мали багато поранених. Жолкевський не називає кількості загиблих козаків, вказавши тільки, що їх було багато. Загинув Сасько, був важко поранений Шаула. Р. Гейденштейн подав цифру козацьких втрат у дві тисячі чоловік. Це повністю суперечить його ж власному опису битви: “Козаки добре боронилися гарматами і ручною зброєю, полягавши під возами густо стріляли, коні у возах падали, але ланцюга табору не можна було поламати”¹⁶.

Безперечно, що ближчим до істини тут можна вважати Й. Бельського. Адже і теорія, і практика воєнного мистецтва свідчать, що нападаючих (при відсутності особливих обставин) гине завжди значно більше, ніж тих, хто приймає бій на підготовлених позиціях, якими можна вважати козацький табір. Згадку про саме такий розвиток подій знаходимо і у хроніста П. П’ясецького, який писав, що козаки “чимало завдавали йому (Жолкевському – С. Л.) шкоди, особливо під Білою Церквою, де у битві багато краших з війська Жолкевського полягло”¹⁷. Цікаво відзначити, що до Варшави спочатку надійшли чутки про поразку поляків і навіть поранення гетьмана, але потім вони були заперечені¹⁸.

І той факт, що швидкий і рішучий у діях Жолкевський після бою відійшов до Білої Церкви, а не намагався переслідувати козаків і перешкодити їх переправі через Дніпро, свідчить про його значні втрати.

Козацьке військо перебравлося через Дніпро поблизу Трипілля і зупинилось у Переяславі. Там же збирались і великі групи селян-втікачів із сім'ями. У середовищі козацтва продовжувалася напружена внутрішня боротьба. На місце пораненого Матвія Шаули спочатку було обрано Наливайка, але невдовзі старшинське угруповання перемогло, і гетьманом знову став Лобода. Не знаючи, що робити далі, повстанці влаштовували безперервні ради. Пропозиції були різні: йти в межі Московської держави, здатися на милість поляків або боротися до останку в Переяславі. Козацькі залоги розташувалися вздовж Дніпра, щоб перешкодити переправі противника, а на правому березі у Каневі (імовірно, що і у Трахтемирові) стояв полк запорожців Криштофа Кременського. Жолкевський виправив проти останнього частину війська на чолі з Ружинським і Карлом Хоткевичем. У день Пасхи вони розбили Кременського і повернулися назад¹⁹.

На початку травня у Варшаві відбувся вальний сейм, який прийняв жорстку постанову проти “козаків і свавільних людей”. Польному гетьману було доручено “доценту” винищити цих “зрадників” і “ворогів батьківщини”. У козаків також були відібрані Трахтемирів і Бориспіль²⁰, а їхнє особисте майно підлягало конфіскації. Уже 4 і 14 травня король видає спадкові привілеї шляхті на конфісковане “лежаче і рухоме” майно Григорія Лободи, Саська Поповича (Федоровича), Матвія Шаули, Миска (племінника Саська), Миска Дуки і Якима (козацького судді)²¹. Очевидно, що названі особи вважались найбільшими “здрайцями” серед козацької старшини.

До Жолкевського прибувала все нова підмога. На підході було литовське військо. Король Сигізмунд III видав спеціальний універсал до литовців з вимогою йти на об'єднання з коронним військом. Іншим універсалом він поставив на

чолі литовських частин Богдана Огінського²². Однак найважливішим для Жолкевського був прихід з Молдавії кварцянних рот Потоцького²³. Щоб перешкодити полякам переправитися через Дніпро, козаки намагалися при відступі забрати або знищити всі човни на правому березі. Жолкевський розпочав підготовку до переправи, залучивши до цієї справи киян. Дізнавшись про це, козаки вирішили піти до Києва. 11 травня вони стали навпроти Києва на лівому березі. До них припливла запорозька флотилія з декількох десятків човнів, Однак одночасно туди підійшов і сам Жолкевський²⁴.

У цій ситуації Лобода і Наливайко, які очолювали козацький загін, знову пішли на переговори. Вони прислали до поляків сотника Козловського. Жолкевський висунув такі умови: "...аби Наливайка видали і інших шкідників головних, також аби віддали гармати і хоругви чужоземні, яких вживали". У наступний день до поляків переправилися два осавули і заявили, що повстанці нікого не хочуть видавати. Тоді ж два втікачі з польського табору повідомили козакам, що Потоцький вже почав переправу поблизу Переяслава, (можливо, що це була свідомо дезінформація), а вниз Дніпром ідуть литовці. Тоді Лобода і Наливайко зробили останню спробу якось домовитись із противником. Лобода сам сів у човен і, перепливши Дніпро, вступив у переговори з давнім знайомим козацтва Струсем. Але і вони не дійшли згоди. Лобода повернувся на лівий берег, де на нього чекав Наливайко, і вони рушили до Переяслава²⁵.

Р. Гейденштейн вважав, що козаки вели переговори неширо, "очевидно було, що тільки на часі виграти хотіли"²⁶. Але у даному випадку час працював не на козаків, а на Жолкевського, чим він повністю і скористався. Він зібрав всі частини, військо як слід відпочило, запаслося необхідним озброєнням і провіантом. Були заготовлені засоби переправи через Дніпро. На противагу цьому козацтву нізвідки було чекати постачання, оскільки великого регулярного землеробства на лівобережжі Дніпра тоді ще не було.

Жолкевський навіть вважав, що може заморити повстанців голодом. Допомогу людьми могло надати Запорожжя. Але в цю пору року і у цій ситуації там не було багато людей, хоча запорожці все ж “вигреблися” з Низу вверх Дніпром.

Все як слід підготувавши, Жолкевський почав діяти. Він послав Потоцького вниз по течії Дніпра, щоб імітувати переправу навпроти Переяслава. А коли Лобода і Наливайко зняли свої залоги біля Києва, то Жолкевський переправився саме тут²⁷. Повстанці, які цілий місяць не могли вирішити, що ж їм робити, тепер почали відступати до Лубен (Олександрова). Малорухливий, переповнений жінками, дітьми, селянським майном і худобою обоз нагадував радше обоз переселенців, ніж козацький табір. Військо Жолкевського рухалося значно швидше і мало великі можливості для маневру. Карателів дещо затримувало те, що козаки знищували мости на всіх степових річках, зокрема на Трубежі.

Щоб заступити дорогу повстанцям, Жолкевський послав в обхід декілька рот кінноти на чолі з Струсем, Ружинським і Михайлом Вишневецьким²⁸. Вони переправилися через Сулу нижче від Лубен і непомітно підійшли до козаків по лівому березі річки. Повстанці, які розташувались у Лубнах, не помітили цього таємного маневру, стежачи тільки за дорогою, якою мав іти Жолкевський. Коли вони дізналися про підхід Жолкевського, то почали спішно переправлятися по довгому мосту через Сулу і її широку заплаву. За собою вони підпалили міст і рушили на схід: чи то просто подалі в степи, чи з метою досягнути меж Московської держави. Однак поява рот Струся змусила їх зупинити відступ і готуватися до бою. Для Струся ж головним було зупинити противника. Міст через Сулу було погашено, і тепер через нього перебрався на лівий берег Жолкевський, який щойно надійшов з другого боку). Повстанці були оточені.

Точну дату початку облоги табору визначити непросто. У підсумковому звіті від 10 червня Жолкевський називає 20 травня, але це схоже на помилку, бо 21 травня він писав листа до короля, ще не дійшовши до Лубен. Викликає сум-

ніви і повідомлення Й. Бельського, згідно з яким, Жолкевський пройшов Переяслав 24 травня, а на Солониці став приблизно 26 травня²⁹. Найбільш імовірно, що це сталося приблизно 22-24 травня.

Обложені козаки розташувались у досить зручному місці на узвишші над річкою Солоницею (Й. Бельський писав, що вони стояли над болотами від річки Сули, але Солониця протікає саме через ці болота). Було влаштовано табір, оточений возами в чотири (за Й. Бельським) чи дев'ять (за Жолкевським) рядів. Навколо возів було насипано вал і вирито шанці (окопи). Були зроблені і спеціальні земляні башти типу редутив, на які поставлено гармати до бою. Зрозуміло, що, враховуючи озброєння козаків, взяти такий табір було нелегко. За оцінками Жолкевського, у таборі знаходилося до шести тисяч “придатних до бою” людей³⁰. Принагідно відзначимо, що це майже вдвічі менше від тієї кількості людей, яку налічували у козацьких загонах взимку 1595-1596 років. Тобто, значна частина козакуючого населення просто розбіглася, розчинилася на волості.

Королівське військо розташувалось у такому порядку (за Й. Бельським): “З однієї сторони Струсь, староста брацлавський, з князем Кирилом Ружинським і Вишневецьким і з тими ротами Хоткевича, Язловецького, Фієдрова, Собеського, Чарнковського, Бекеша, Горностая і з рештками роти Верніка, яких всіх було понад тисяча коней як гусарів, так і козаків. А з другої сторони гетьман з ротою своєю і з своїм теж полком, де були роти Щесного Гербурта, Ковачовського, Гурського, Сладковського, Тарнавського і піхота королівська з Лепшенім, у якому полку було до півтори тисячі всіх. Другий полк був старости кам'янецького Потоцького, де були роти: рота Стефана Потоцького, Якуба Потоцького і підчашого кам'янецького, Яна Жебжидовського, князя Порицького, старости перемишльського, старости хмельницького, Даниловича крайчого, Гербурта старости скальського, Пшерембських двох, Плешневського, Уланицького, де тринадцять сот чоловік було. Там же був і князь

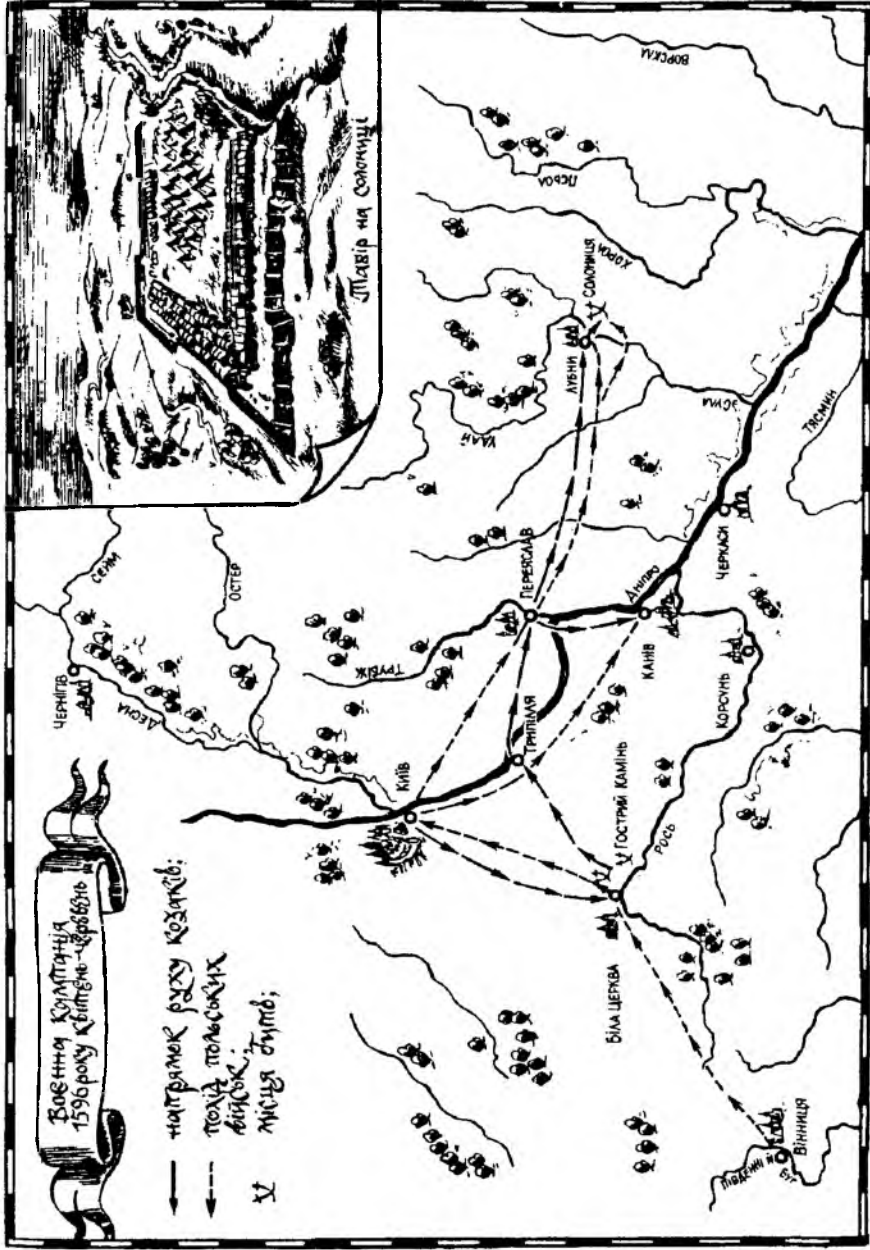
Огінський з військом своїм литовським, яких було одинадцять сот коней". З третьої сторони була поставлена сторожа, а з четвертої знаходилися болота³¹.

Опис королівського війська під Солоницею викликав чимало дискусій істориків відносно кількості, національного і релігійного складу урядових військ. Якщо рахувати за Й. Бельським, то у польському таборі було приблизно п'ять тисяч чоловік. Однак у дійсності їх було значно більше від "спискового складу". Справа в тому, що при підрахунках не враховувалася значна кількість озброєних слуг і гайдуків при магнатах і шляхті. На цю обставину, добре відому сучасникам подій, але нерідко ігноровану істориками, справедливо звернув увагу В. Доманицький³². Скажімо, в пописах польських військ ніколи не рахували цілком офіційну категорію воїнів-"пахолят", які виконували у товаришів-шляхтичів роль військових слуг: носили за ними зброю, тримали запасних коней та ін.³³ Якщо вважати, що в кінних ротах шляхта складала приблизно двадцять процентів, то на п'ятитисячне військо (яке, за винятком угорської піхоти, було кінним) маємо до тисячі шляхтичів, більшість з яких мали власних пахолят.

Кількість гайдуків в особистих почтах магнатів і панів підрахувати взагалі неможливо, але і вони становили сотні чоловік. Приватні загони становили неофіційну, але важливу частину військових сил тогочасної Речі Посполитої. Нерідко зустрічалися випадки, коли під час війни кількість людей у приватних почтах перевищувала кількість урядових військ³⁴. Візьмемо приклад з розглядуваних подій: коли Ян Замойський у 1594 році вирушив проти татар, то спочатку "людей при собі не мав, тільки своїх власних слуг біля чотирьохсот"³⁵. З тексту Й. Бельського також можна зрозуміти, що хроніст не врахував людей в особистій роті Жолкевського, а вона була чималою. Нарешті, перед вирішальним штурмом до Жолкевського підійшли ще додаткові сили – загін підляського воєводи Януша Заславського в триста чоловік³⁶, а також артилерія. В артилерійському обозі було

Військова кампанія 1596 року в Україні-Лівонії

- напрямки руху козаків;
- - - похід польських військ;
- Х місця битв;

понад сто чоловік (п'ятнадцять пушкарів, двадцять п'ять помічників та фірмани)³⁷. Отже, у каральному війську було щонайменше шість тисяч “придатних до бою” людей.

Аналіз національної і релігійної приналежності представників королівського війська свідчить про наявність у ньому значного прошарку українського православного елементу. Найзапеклішим ворогом козацтва показав себе князь Кирик (Кирило) Ружинський – член львівського православного церковного братства і особистий ворог католицького єпископа Верещинського³⁸. Православними були і князі Вишневецькі (імовірно, що тут мова йде про Михайла Михайловича), і чимало шляхтичів-ополченців. Однак релігійний і національний фактори все ж вплинули на склад учасників битви на Солониці. Адже серед карателів були відсутні найбільші українські магнати – князі Острозькі. Відповідно, не було і шляхтичів, які тримались їхньої руки, а вони становили значний відсоток шляхти Київського і Волинського воєводств. Зрозуміло, що ключовою фігурою у цій ситуації виступав Костянтин Острозький, який не хотів воювати разом з поляками проти козаків. І, хай це було викликано релігійною і політичною кон'юнктурою, все ж такою поведінкою магнат фактично проявив пасивну солідарність з одноплемінним і єдиновірним козацтвом.

У той же час факт, що на боротьбу проти козаків зібрався весь “цвіт рицарства польського”³⁹, принаймні з “польської Русі”, свідчив про значення, яке надавала придушенню козацьких свавільств польська шляхта з українських земель. Позбавлена генетичних зв'язків із козацтвом у минулому, вона справедливо вбачала у ньому свого запеклого ворога і взяла на себе ініціативу його розгрому. Таким чином, у відкрите зіткнення вперше вступили, кажучи словами В. Антоновича, новий польський шляхетсько-аристократичний устрій і общинний лад України. І тому, хоча єдиною реальною причиною козацьких війн кінця XVI ст. були соціально-станові суперечності, все ж і тоді вже явно прос-

тежувалася можливість їх перенесення на національно-релігійний ґрунт.

Обережний Жолкевський не наважувався йти на штурм добре укріпленого козацького табору. Розпочалася виснажлива облога. У перші дні козаки вели активні дії. Зокрема, 28 травня вони здійснили велику вилазку на табір противника. Під табором йшли постійні військові герці. У таких дрібних сутичках з боку поляків загинув житомирський староста і декілька шляхтичів. Були невеликі втрати і з козацького боку. Відкладаючи штурм, Жолкевський розраховував на більш вагомні аргументи, ніж сила зброї. Обложем не вистачало води і їжі для коней і худоби. Як тільки коней випускали на пашу під табором, на них зараз же нападали поляки і відбивали. За кілька днів голод і спрага стали підточувати і сили самих повстанців.

Однак найбільша небезпека для козаків полягала у відсутності єдності і довіри у власних лавах. Два основні угруповання, наливайківці і козацька старшина, і тут не могли знайти спільної мови. Усіма силами сприяв поглибленню цього розколу і Жолкевський, який вдоволено писав королю: “Через певні способи насіння незгоди між Лободою, який їхнім старшим був, і Наливайком та його сектою вирощені були”. Ці способи, зокрема, полягали в тому, що Жолкевський демонстративно вів переговори тільки з Лободою. Запідозривши Лободу в зраді, козаки вбили його і обрали гетьманом Криштофа Кремпського⁴⁰.

Вилазки козаків активізувались і робилися “мало не кожну годину”. Карателі були змушені перебувати в постійній бойовій готовності, замінюючи один одного під табором. Найбільше вони боялися прориву Наливайка. На другому тижні облоги почало погіршуватись і становище урядового війська. До Жолкевського доходили тривожні чутки, що запорожці, які стояли в човнах десь у гирлі Сули, готуються надати допомогу обложеним товаришам і до них “вигреблися” нові сили з Запорозжя. Польного гетьмана виру-

чило прибуття загону князя Заславського і великого обозу, у якому були важкі гармати, продовольство і спорядження.

Протягом двох днів – 5 і 6 червня – поляки вели вогонь по табору з гармат. У результаті повстанці втратили загиблими більше двохсот чоловік, мали сотні поранених, а також впало багато коней і худоби. Виснажені двотижневою облогою, козаки пішли на переговори. Першою вимогою Жолкевський висунув видачу Наливайка та інших ватажків, а також видачу гармат, хоругв, всіх військових припасів, скарбу і майна. Обложені погодились. Наливайко із своїм полком намагався відбитися від прихильників капітуляції і прорватися з табору. Однак під час збройної сутички в таборі його противники отримали гору. Наливайка, Шаулу і Шостака було арештовано і відразу видано Жолкевському.

Подальші події 8 червня три відомі джерела (хроніки Й. Бельського і Р. Гейденштейна та лист Жолкевського до короля від 10 червня) описують по-різному. Й. Бельський писав: “На ранок також видати інших хотіли і гармати і хоругви віддати... і присягу учинити, тільки щоб їх вільно пущено. Але коли їм гетьман те пообіцяти не хотів, щоб там кожний свого підданого, якого він пізнав, взяти не міг, кинулися назад і сказали, що воліють до смерті своєї боронитись. А гетьман теж сказав: “Бороніться!” – і зараз скочили наші до них, що ані до бою, ані до зброї досягнути не могли: і так їх немилосердно сікли, що на милью або далі труп на трупі лежав. Як було всіх в таборі з черню і жінками на десять тисяч, яких не вирвалось більше півтори тисячі на чолі з Кремпським. Спіймано теж було частину, яких з присягою гетьман відпустив”⁴¹.

За повідомленням Р. Гейденштейна, справа виглядала зовсім інакше: переговори закінчились успішно, козаки видали всіх і все, що від них вимагали, Кремпського із запорожцями було вільно відпущено, а коли “прийшло до відшкодування шкод, жовнірам нашим заподіяних, великий розрух учинився. Наші твердили, що недостатньо відшкодувані лишилися, почали обирати козаків. Гетьман, декілька

осіб укаравши, розрух заспокоїв і після присяги відпустив усіх”⁴².

Тепер поглянемо, що каже з цього приводу сам Жолкевський. При видачі майна, у тому числі речей, які козаки забрали у жовнірів у Білій Церкві, сталася велика колотня. “Жовніри, а найбільше піхота угорська і українці, будучи на них роз’ятрені, не тільки свої речі, але і їх власні в них повидирали і побили їх до кількох десятків, чому запобігти жодним способом між людьми розгніваними не було змоги, хоча з всілякою працею і старанням з панами ротмістрами запобігав тому”⁴³.

Порівнюючи джерела, можна відзначити, що всі вони визнають: 1) факт порушення перемир’я з боку урядових військ; 2) насильство над повстанцями: “обирання” людей (Р. Гейденштейн), грабунки і вбивства (Станіслав Жолкевський), різня (Й. Бельський); 3) одну причину розправи: пошук, “відшкодування” майна (Р. Гейденштейн і Жолкевський), або підданих – а це для шляхти теж майно (Й. Бельський). Розправа жовнірів і шляхти над уже упокореними повстанцями не викликає жодного сумніву. Дискусія може йти тільки про масштаби розправи, з приводу чого можна висловлювати різні думки. Істина, очевидно, знаходиться десь між повідомленнями Й. Бельського і Р. Гейденштейна. Тобто, жовніри за правом переможців могли збиткуватися над повстанцями і вимагати від них будь-що, а з тими, хто виявляв найменший опір, розправлялися. Масштаби розправи збільшувала і жорстокість шляхтичів з українських земель, які вишукували поміж повстанцями своїх втікачів.

Поведінка коронних військ не може викликати особливого здивування. Адже в Речі Посполитій за жовнірами твердо закріпилася репутація напівофіційних грабіжників, чому немало сприяла система набору війська і регулярна затримка плати. Ряд прикладів такого роду поведінки жовнірів уже згадувалося вище. Зрозуміло, що не обходилося без подібного й у цій воєнній кампанії. Зокрема, описуючи перші бої Жолкевського з козаками, дрібний шляхтич доносив Кос-

тянтину Острозькому: "...шкоди незмірні спершу козаки, а потім відразу жовніри починили. Рідко у якому селі В. Кн. М. коня знайдете: бо чого козаки не взяли, остаток побрали жовніри". В тон йому скаржився луцький митник Мойзеш Фелікс: "...не тільки на Волині, але і по всій Україні як козаки, так і жовніри попустошили..."⁴⁴.

У жовнірів визначальною або навіть єдиною (у іноземних найманців) причиною участі у воєнних діях був чисто прагматичний інтерес – плата і пошук заслуженої за звичаями того часу воєнної здобичі. Вважалося, що в обозі козаків є величезний скарб, набутий Наливайком, Лободою та іншими козаками як у молдавських походах, так і на волості. А оскільки ніякого грошового скарбу знайдено не було, то гнів жовнірів цілком зрозумілий. Ось опис трофеїв, здобутих в таборі: "Дісталися нашим дві хоругви, від Рудольфа і Максиміліана козакам прислані, і одна князя Семигородського, крім того булава і котли срібні, від Цісаря прислані, гармат добрих 21, зіпсутих декілька, зброї немало. Скарб був бідний..., вартість його при підрахунку на 4000 злотих оцінено"⁴⁵. Очевидно, що повстанці в основній масі були бідняками – козацькою голотою і втікачами-переселенцями. Що стосується скарбів, які осідали в руках козацької старшини, то вона, звичайно, не возила їх за собою. Про це свідчать майнові справи Матвія Шаули, Григорія Лободи та інших старшин, які зберігали свої гроші в монастирях, у лихварів і знайомих, а також вкладали їх у нерухому власність⁴⁶.

В історіографії існують суперечливі думки щодо наслідків погрому козаків на Солониці. Так, польський дослідник З. Вуйцік вважав розправу на Солониці однією з головних причин подальшої ненависті козацтва до поляків, оскільки після неї "можливість розумного розв'язання козацького питання впала до нуля, а козаки тільки чекали okazji, аби знову повстати"⁴⁷. З такою крайньою думкою важко погодитися. Немає жодного свідчення, яке б підтвердило, що конкретні події на Солониці мали значення важливого ру-

бежу в становленні ментальності українського козацтва. Інша справа – козацькі війни кінця XVI ст. в цілому.

А щодо можливості розумного розв'язання козацького питання можна твердити, що вона з'являлася неодноразово навіть безпосередньо після солоницької трагедії. Невдовзі після Солониці низовці послали до Жолкевського послів із свідченням покори і бажання служити Речі Посполитій. Між обома сторонами зав'язалося досить жваве листування. Так, 22 червня з листом до запорожців звернувся Ян Данилович, улюбленець Жолкевського і новий корсунський і чигиринський староста. Він писав до Каспара Підвисоцького, що чекатиме на нього для переговорів у Черкасах, обіцяв старшині заступництво перед королем і збереження козацьких маєтностей. Не поскупився Данилович і на компліменти: "...відаєте добре, як я в людях рицарських кохаюсь і як вас і товаришів ваших завжди, коли в ласці у Й. К. М... були, шанував і шанувати хочу"⁴⁸. Через декілька днів, 10 липня, маємо лист комісара в козацьких справах Якуба Претвича до нового козацького старшого Криштофа Нечковського. Він теж обіцяв своє заступництво за козаків, зокрема за Підвисоцького, і нібито уже повідомив королю про неучасть запорожців у повстанні і про їхню лояльність до Речі Посполитої⁴⁹.

Звернення польської сторони до козаків мало головним завданням утримати їх від можливих нових дій, оскільки коронне військо Жолкевського повернулося в Галичину і на Поділля. Поряд з цим, покаравши козацтво у воєнній кампанії, Жолкевський, а саме він стояв за Даниловичем і Претвичем, робив нову спробу нав'язати низовцям свої правила гри. Це листування привело до досягнення якихось часткових угод, оскільки у серпні козацтво здійснило уже більш серйозний дипломатичний захід. До короля було відправлене ціле посольство на чолі з Каспаром Підвисоцьким і Гаврилом Радою. Формально посланці збиралися попередити уряд про підготовку нового кримського нападу і подарувати королю в'язня-татарина. Фактично ж мова мала

йти про стосунки між урядом і козацтвом у нових умовах. У супроводжуючому листі до українських урядовців і шляхти козацький старший (знову новий) Гнат Васильович наголював: “А так ми чинячи, (виконуємо – С. Л.)... ту повинність нашу давню перед народом християнським, аби без вісті той неприятель цар кримський в землі К. Й. М. не увірвався, даємо вам всім знати, аби ви всі не погинули і в руки неприятельські не попали”⁵⁰. Запорожці прекрасно знали, в якій службі вони були незаміними для країни, і, щоб зберегти своє становище після поразки, нагадували про це всім.

Польний коронний гетьман Станіслав Жолкевський вважав, що необхідно серйозно обдумати способи для запобігання новій козацькій сваволі. Серед запропонованих ним заходів – суворе покарання козацьких ватажків, розташування коронних військ на території придніпровської України і недопущення збирання козацтва в “купи”⁵¹. Однак після перемоги він сам мусив відвести неоплачене військо в Галичину.

Найлегше було вирішити питання з полоненими ватажками. Жолкевський захопив їх із собою і привіз до Львова. За збереженням у літературі переказом (можливо, з неопублікованої хроніки ксьондза Йончинського) у Львові переможців зустрічав канцлер Ян Замойський, якому Жолкевський офіційно передав полонених і трофеї. Урочиста процесія пройшла вулицями міста. Прямуючи повз кафедральний католицький собор, Наливайко нібито заявив, що якби зміг, то перетворив би його на стайню⁵². У Львові в'язнів тримали коло трьох тижнів – від середини липня до початку серпня. Гроші на їх утримання і утримання конвою давала міська казна. Жолкевський, який вдома відпочивав після походу, не забував про Наливайка. Одного разу він приїхав у в'язницю і забрав Наливайка до себе в приміський маєток Мелихів⁵³.

Тим часом у Варшаві з нетерпінням чекали прибуття полонених. Лев Сапега писав 25 липня до Криштофа Радзивілла: “Наливайка ще досі немає, і сподіваємось його щодня

і щогодини, навіть слав аж до Любліна вивідати про нього, оповідають, що ще у Львові”⁵⁴. Про це ж повідомляв Радзивілла і Замойський. Канцлер писав до литовського гетьмана, що перед королем від імені переможців виступить брацлавський староста Юрій Струсь, який має згадати і заслуги литовців⁵⁵. Однак пізніше, коли справа дійшла до винагороди, то польські жовніри отримали плату і між ними було поділено козацький скарб, а литовцям нічого не дісталось⁵⁶.

В’язнів привезли до Варшави аж 12 серпня. Завдяки повідомленню очевидця ця подія відома нам у подробицях. Процесія складалась із декількох десятків відкритих карет, колясок і возів. Спочатку їхали ротмістри – послы від коронного війська. За ними везли вісімнадцять гармат, трофейні прапори і полонених. Наливайка везли в окремій кареті, а за ним, по двоє, його товаришів. На Наливайка виявила бажання подивитися стара королева, і тому процесія завершила до приміського замку в Уяздові. Королева вийшла на балкон, і Наливайко, вставши в кареті, шляхетно привітав її. Потім козаків було відвезено до міста й ув’язнено в ратуші.

Присутній при зустрічі процесії німецький торговий агент з Гданська (Данціга) Йоган Керкербарт так описав Наливайка: “...з вигляду гарний чоловік, сильний і стрункий, з вихованим і одвертим обличчям, та ні одним рухом не виказує малодушності або страху. І так багато хто шкодував, що він свою чесноту і мужність замість на користь батьківщині обернути, обернув їй на згубу”⁵⁷. Очевидно, що Наливайко дійсно справляв на оточуючих небуденне враження. Адже схожу характеристику козацького ватажка знаходимо у Й. Бельського (“була то особа красна, муж, яких небагато, був би на добре обертав, що йому Бог дав, до того ж пушкар знаменитий”) і у хроніці перемишльського католицького єпископа Павла П’ясецького⁵⁸.

Тортури і страти повстанців, не рахуючи Наливайка, розтяглися до грудня. Відомі імена всіх козацьких товаришів,

які були з Наливайком у Варшаві. Це – Кособуцький, Павловський, Шкарпетка, Островський, Івашко, Коршоловський, Шаула, Шостак, Дука, Оливка, Микитка, ще один Івашко. Наведені тут імена і прізвища розташовані в порядку розправи з цими людьми. Першими на ешафот потрапили Кособуцький і Павловський, яких стратили 23 вересня. Певна поспішність у розправі з ними була викликана чутками, що новий папський легат у Польщі Генріх Каetano збирається просити за Павловського. За Кособуцького теж просило багато шляхтичів⁵⁹. При їх страті було витримано весь урочистий середньовічний ритуал. Перед міськими воротами вишукувалась угорська гвардія, повз яку до ешафота провели страчуваних у супроводі священника. Перед смертю засуджені помолились і обнялися на прощання. Вони були страчені мечем.

За ними 28 вересня після тортур було страчено наступних чотирьох в'язнів, хоча всі полонені твердили, що Івашко ні в чому не винний. 8 жовтня настала черга Шаули і Шостака. Їх відвели у спеціальну башту для тортур, де спочатку передбачливо пообрізали з їхніх тіл все волосся (на випадок, якщо вони зачаровані). В ніч на 9 жовтня їх піддали тортурам, при чому отримали якусь цінну інформацію, оскільки коронний маршалок відразу пішов на доповідь до короля. 11 жовтня їх стратили і виставили голови на палях, що було символом особливої важливості цих жертв. Через кілька днів було неждано помилувано Дуку і Оливку, нібито на прохання їхнього колишнього пана. Потім 13 грудня відбулася страта Микитки, а готового до смерті другого Івашка помилували в останню хвилину від імені короля. Він мав іти до козаків і розповісти все, що бачив у Варшаві для науки бунтівників⁶⁰.

Особлива доля чекала самого Наливайка. Його неодноразово піддавали тортурам. Німецький спостерігач повідомляв: “Цієї минулої ночі (15 жовтня – С. Л.) дали Наливайкові поспати, оскільки він з 10го, згідно наказу їх Величності, був тортурований голодом і неспанням, так що він

мало не збожеволів, але після цього припинено, щоб можна було б ще щось довідатись у нього при ясній свідомості". За чутками, після цих тортур Наливайко зізнався лише у тому, що закопав у землю трохи грошей у воловій шкурі, але після тортур не може показати місце⁶¹. За переказами, щоб Наливайко не заснув, біля нього ставили двох литаврщиків, які били в литаври, коли він закривав очі⁶². Свідчення про застосування до Наливайка тортур позбавленням сну знаходяться і у інших джерелах⁶³.

На допити до нього приходили високопоставлені урядовці країни – коронний маршалок Микола Жебжидовський, підканцлер Ян Тарновський, відомий єзуїт Андрій Боболя. Однак Наливайко майже нічого не розповідав⁶⁴. Цікавити урядових осіб могло багато що: стосунки Наливайка з австрійським правлячим домом, папською курією, володарями придунайських держав, магнатами Речі Посполитої, особливо князем Костянтином Острозьким, місце цих стосунків у мотивації дій Наливайка, питання козацьких скарбів та ін. Приходили до Наливайка і шляхтичі, які вимагали повернення забраних свого часу козаками речей⁶⁵.

Затримка зі стратою Наливайка викликала численні чутки, що за нього заступається чимало впливових осіб. Достеменно відомим заступником за Наливайка був пан Йордан Спітек. Миколай Криштоф Радзивілл прямо вказував, що Наливайко пов'язував можливість свого визволення саме з ним, але той у жовтні 1596 року помер⁶⁶. Перед стратою Наливайко теж визнав, що "йому Йордан у Польщі був найзичливішим"⁶⁷. Не сидів склавши руки і сам Наливайко. Він писав листи до різних впливових осіб, але сторожа забиравала їх, як це було у випадку з листом до папського легата⁶⁸. За допомогою товаришів на волі Наливайко здійснив і спробу втечі. Його джура передав у тюремну камеру пилку, якою Наливайко перепилював окови, але сторожа і тут виявилася на висоті⁶⁹.

Власті то згадували про Наливайка і влаштовували допити, то забували про нього. Можливо, він був потрібним

правлячій верхівці як цінний свідок внутрішніх і міжнародних інтриг або як засіб тиску на запідозрених у зв'язках з ним політичних і релігійних опонентів уряду. Звичайно, знову мається на увазі насамперед Костянтин Острозький, якого могли шаантажувати Наливайком, щоб стримати запал князя проти унії. Тим часом наближався весняний сейм 1597 року. Знаючи що Наливайко ще живий, шляхта, висувала численні вимоги про страту козацького ватажка. Наприклад, на вишенському сеймику шляхти Руського воєводства була прийнята резолюція: "...а з Наливайка, після розслідування ексцесів його аби була екзекуція"⁷⁰. Тому, коли у квітні зібрався сейм, питання про страту Наливайка постало одним з перших. Відомий політичний діяч того часу Станіслав Оржельський заявив: "А Наливайка чому до сейму тримаєте? Чи отаман не винен, що землі коронні на кількасот миль повоював? Що хоругви і зброю королівську в битвах брав? Людей уражав? Піхоту вибив? Чи сейм тільки через нього зібрався, а не через важливіші справи?"⁷¹.

Зрозуміло, що такі настирливі вимоги врешті-решт мали бути задоволені. 9 квітня Наливайкові влаштували останній допит. Він відбувся в будинку маршалка коронного Миколи Жебжидовського у присутності сенаторів Речі Посполитої новогрудського воєводи Федора Скуміна, підканцлера коронного Яна Тарновського, а також секретаря великого Гембіцького, регента королівської канцелярії Піотроконського. До нас дійшов короткий виклад протоколу цього допиту під назвою "Повість Наливайкова". Можливо, саме цей документ у магнатських колах називали сповіддю Наливайка. Козацький ватажок визнав, що мав контакти з Костянтином Острозьким, розповів, що збирався робити в 1596 році та ін.⁷² Зосередженість протоколу допиту на фігурі Острозького викликає думку, що владі потрібен був компрометуючий князя матеріал. Однак, як уже було зауважено, особливого компромату в повідомленні Наливайка не було. Прихильність князя до свого колишнього слуги, хай навіть злочинця, і незначне сприяння йому, не виходили за

межі дозволеного для магната такого масштабу. Тому ці свідчення ніколи не використовувались проти Острозького, принаймні публічно.

Останнім днем Семерія Наливайка стало 11 квітня 1597 року. На площі, при великому натовпі, козацькому ватажку відрубали голову. Потім четвертували тіло і по шматках розвішали по місту⁷³.

Загибель козацьких ватажків стала одним із трагічних наслідків поразки козацького повстання. Що стосується козацької проблеми в цілому, то примарність її розв'язання внаслідок воєнної перемоги була зрозумілою уже самому Жолкевському. Після виведення коронних військ з Придніпров'я розгромлене козацтво відразу показало свій новий обличчя. На початку серпня якісь козацькі загони намагалися піти до Молдавії. Частина з них прорвалася через польські залоги на прикордонні, а інші – коло півтори тисячі чоловік – повернули на Київщину громити маєтки свого нині найбільшого ворога Ружинського. Але в Паволочі люди князя дали запорожцям великий бій, і ті з втратами відійшли на Запорозжя⁷⁴.

Без утримання війська на Придніпров'ї жодне рішення уряду щодо козацтва не могло бути виконане. Однак уряд не мав на це коштів і знову обмежився грізними постановами. Юридичним підсумком війни проти козаків став універсал Сигізмунда III від 1 вересня 1596 року, виданий у відповідності до постанови весняного сейму. За ним козаки, які не перебували на службі, оголошувалися поза законом. Їх наказувалося ловити і карати на горло⁷⁵. Характерне застереження в тексті універсалу про можливість існування козаків на службі Речі Посполитій заперечує поширену думку щодо повної заборони діяльності козацтва після солоницького погрому. Згідно з рішенням весняного 1596 року сейму після "екзекуції" над козацтвом повинне було бути відновлене регламентування діяльності козацтва на підставі сеймової конституції 1590 року⁷⁶. Тепер влада на решті отримувала змогу частково реалізувати її положення

і то тільки тимчасово. Адже вже у згаданому універсалі король мусив визнати, що козацькі свавільства не припинилися: "...з того нещодавно розгромленого війська людей свавільних козацького, деякі свавільники... знову до таких же куп збираються, поголоски про себе і пригрозки пускають"⁷⁷.

В умовах слабкості місцевої влади, нездатної самотійно ефективно протистояти козацтву, відносний спокій на Придніпров'ї в найближчі роки був забезпечений не так репресіями щодо свавільців, як цілим комплексом різноманітних факторів. Серед них – послаблення екстремістського крила козацтва, соціальні конфлікти в середовищі запорожців, дипломатичні заходи уряду, зокрема, обіцянки відновлення королівської служби в обмін на лояльність до Речі Посполитої. Однак найважливішим було те, що уряд, свідомо чи ні, знову фактично заплющував очі на козацьку проблему.

Очевидним наслідком воєнної кампанії було витіснення козаків з волості і зосередження їх діяльності на Запорозжі. Тобто зовні відновлювалося становище, яке існувало до повстання. Однак, програвши воєнне зіткнення, козацтво перемогло у сфері далеко важливішій – соціальній. Головним

наслідком п'ятирічного господарювання на волості стало створення соціальних передумов для різкого зрос-

тання і посилення козаччини. Тому уже в

найближчі десятиріччя козацтво

перетворилось у провідний

супільний стан

України.

Сліди пам'яті

При розгляді значення масштабних історичних подій великий інтерес становить питання, наскільки вони збереглися у пам'яті сучасників і наступних поколінь. Воно є частиною більш широкої проблеми – з'ясування впливу певних подій на суспільну свідомість чи то всього народу, чи то окремої соціальної групи. Щодо історії України в цілому і періоду феодалізму зокрема, така проблематика майже не досліджувалася. Частково це пояснюється традиційною неувагою вітчизняних, вихованих у радянську добу, істориків до ментальності і психологічного фактора в історичному процесі, частково – браком документів, особливо до середини XVII ст. і розробленої методики їх опрацювання у такому контексті. Однак нині, коли українська історична наука намагається вирватися з лещат вульгарного матеріалізму, пошуки у цьому напрямку слід віднести до особливо перспективних.

У цій частині роботи зроблено спробу звести в єдине ціле всі відомі нині згадки про козацькі війни 1591-1596 років. Під терміном “згадки” тут маємо на увазі саме ті випадки, які засвідчують живу, переважно навіть висловлену усно пам'ять про названі події. Зрозуміло, що вона дійшла до нас певним чином занотованою. Але занотованою не в інтерпретаціях літописців та істориків, не у політичних документах, а у пам'ятках, які фіксують думки і живу мову історичних осіб. Нагромадження такого роду фактажу необхідне, щоб створити надійне документальне підґрунтя для майбутніх

студій у ділянках вітчизняних історії ментальності та історичної психології.

Як відомо, для історичної пам'яті особливо характерна персоніфікація подій, ототожнення їх з найбільш яскравими діячами тих часів. Події 1591-1596 років були персоніфіковані переважно з особою Семерія Наливайка і, частково, Криштофа Косинського. Це не випадково, бо перший з них втілював у собі найбільш активну, неспокійну і тому найпомітнішу частину козацтва.

По свіжих слідах козацьких війн розмови і суперечки навколо них розгорілися насамперед у зв'язку з релігійною боротьбою. Тут маємо можливість простежити цікаве явище – як творилася легенда про спілку православних і козацтва. При цьому реальні події, як і завжди у таких випадках, мали лише віддалене відношення до дійсності. Крім свідомих політичних і релігійних причин, існувала і об'єктивна психологічна основа для появи такої легенди. Менталітет людини тієї доби був глибоко релігійним. А особи духовного стану мали щиро вважати релігійні проблеми за головні і, відповідно, всі інші – за похідні від них. Тому цілком закономірно, що козацький рух, який відбувався паралельно з релігійною боротьбою, нерідко мимоволі пов'язувався з нею.

Яскраве свідчення такого роду маємо вже з березня 1597 року. На варшавському сеймі у зв'язку з судовою справою представника константинопольського патріарха протосингела Никифора було зачитано лист грецького ченця Пафнутія до рідних на батьківщину. Монах писав, що поляки примушують православних переходити на католицьку віру і тому в Речі Посполитій йде збройна боротьба, бо, він “розумів, що за віру з Наливайком була битва”¹. Далекий від реалій українського життя грек простодушно висловив думку, яку українське православ'я визнало офіційно і взяло на озброєння лише через декілька десятиріч. У тій же ситуації, коли православну партію очолювали українські магнати і шляхта, які вели боротьбу проти унії легальними методами, закиди щодо зв'язку православних і свавільного козацтва спри-

ймались як дискредитація православ'я. Тому діячі православ'я спочатку всіляко відхрещувалися від бунтівливих земляків. А католицькі і уніатські кола, навпаки, не упускали можливості таким чином дошкулити своєму противнику.

На тому ж сеймі з яскравою промовою на захист православ'я від унії виступив волинський шляхтич Василь Гулевич. Замість відповіді, канцлер Замойський в'їдливо зауважив, що промовець "розмовами собі незлічимими спраги Речі Посполитої утруднює, а не усвідомлює себе (винним – С. Л.) у тому, що син його з Наливайком панства Й. К. Милості воював". Гулевич відповідав, що син мав всього дванадцять років, не розумів, що робив і втік "без розказання" батька. Але канцлер твердив, що повинні бути покарані "як син, так і батько". Суперечку довелося зупиняти підканцлеру, який слушно зауважив, що ця розмова не стосується суті справи і треба, щоб промовці "тими речами справ сеймових не затрудняли"². Але такі навмисні "затруднення" стали в майбутньому звичним прийомом пропаганди проти православних.

У полемічній боротьбі дуже швидко поширилася нова назва православних – "наливайки". Аналізу смислового навантаження "наливайківського назвиська" було приділено велику увагу у визначному антиуніатському творі "Verificatio pięwipności", виданому у 1621 році у Вільні. Автор, відомий релігійний діяч Мелетій Смотрицький, довго і гнівно заперечував правомірність вживання такої назви щодо православних. Чому? Тому що уніати за два десятиріччя змогла утвердити вживання цього слова як цілком конкретного терміну – у смислі відступників від своїх обов'язків, зрадників короля і держави, порушників звичного порядку і спокою суспільства. Тому зрозуміле обурення автора, що "на ганьбу чистої народу нашого слави Наливайками нас ображають і соромлять". Автор перелічує всі, на його думку, провини уніатів перед державою і суспільством і у свою чергу гнівно перепитує: "Хто тут більше винен? Хто Наливайко?" Апелюючи до читача, він вважає, що той сам розбереться, "кому то відщепенцем і Наливайком бути званим

слушно і справедливо належить", маючи на увазі уніатів³. Схожі звинувачення знаходимо і у багатьох інших полемістів, зокрема у праці "Ехатеп obrony", де вказується, що саме уніати настроюють "народ Руський проти Польського"⁴.

Є ще багато свідчень тому, що слово "наливайки" перетворилося в усталене узагальнююче ім'я. Так, у 1604 році Іпатій Потій, на той час київський уніатський митрополит, писав до Льва Сапєги: "...його кн. милість пан воєвода київський наливайківській орді казав церкву мурувати і мені непослушним бути"⁵. Набагато пізніше брестський православний ігумен Афанасій Філіпович, страчений поляками у 1646 році, писав, що православних називали "русин, люпус, реліа, господи-помилуй, схизматик, турко-гречин, відщепенець, Наливайко"⁶. Маємо досить красномовний ряд синонімів, особливо пару "русин" – "Наливайко". Ототожнення православних з "наливайками" логічно вело і до такого ж найменування всього, ще переважно православного, українсько-білоруського люду Речі Посполитої.

У становленні поняття "наливайки" як синоніма православних основна заслуга належала не так Семерію Наливайку, як його брату Дем'яну. Останній перебрався з Острога до Вільна, де довгі роки вів уперту боротьбу проти унії, яка дістала широкого розголосу. Віленське братство, яке він фактично очолював, найчастіше називали "наливайківською сектою" і "наливайківським братством"⁷. У свою чергу ще під час воєнної кампанії 1596 року Жолкевський теж називав козаків Наливайка "наливайківською сектою"⁸. Обидві ці сили – православні-"наливайки" і козаки-"наливайки" – вступили в конфлікт з урядом з різних причин і у подіях 1595-1596 років діяли, за декількома винятками, окремо. Але єдність їх назви, отриманої від братів Наливайків, відображала генетичну єдність православного і козацького рухів і виявилася пророчою.

Уніатська сторона явно перебільшувала зв'язки православ'я і козацтва на час прийняття унії. Ототожнюючи мотиви діяльності обох братів, відомий діяч унії Касіян Сако-

вич в полеміці з автором “Ліфосу” писав у 1644 році, що козак Наливайко “людей невинних забивав на тіло, а піп Наливайко на душі”⁹. Для уніатів було особливо важливим, щоб смислове навантаження терміну “наливайки” пов’язувалося саме з бунтівним козацтвом. На цьому будувалися певні ідеологічні конструкції та історичні екскурси. Так, уніатський полеміст Антін Селява писав, що перший похід на унію було здійснено “через різні наприви людей свавільних”¹⁰. Як зятятого противника католицизму змальовано Наливайка у записках ксьондза Йончинського. Пригадаємо, що біля кафедрального католицького собору у Львові козацький ватажок нібито заявив, що у випадку перемоги перетворив би його у стайню¹¹.

Найбільш розгорнуту картину зв’язків православ’я і козацьких війн кінця XVI ст. подав уніатський архієпископ Йосафат Кунцевич. У листі до литовського канцлера Льва Сапєги від 22 квітня 1622 року він прямо пов’язує дії Наливайка з діяльністю православної партії, зокрема протосингела Никифора, який у 1595-1596 роках перебував на українських і білоруських землях. Кунцевич писав: “Саме з проклятої їхньої кузні наробив такої великої шкоди Речі Посполитій Наливайко, повставши із своєю черню, про що добре пам’ятає вельможний і всі ми”. Остання фраза, висловлена через двадцять шість років після закінчення козацьких війн, сама по собі достатньо красномовна. “Але унія, проголошена пізніше, запобігла тому всьому. Унія втихомирила ту прокляту конфедерацію (православних і протестантів – С. Л.) і наливайківську тиранію. Бог благословив її початок, бо як тільки наші старші повернулися з Риму з тою унією, все заспокоїлося. Козаки, злякавшись унії як Божої справи, відходили із своїм Наливайком до татарської орди, але, заки переправилися під Лубнами, чудом були нашими розбиті. Наливайка взято живим, потім зловлено і того Никифора, автора всіх бунтів, і обох по заслугах покарано...”. Засуджуючи відновлену за допомогою козацтва православну ієрархію, Кунцевич попереджав правлячі кола Речі Посполитої:

”...козацьке свавілля не обмежиться цим, а розгнуждається, і вони пізніше, незважаючи на Бога, його помазанця і власне сумління, зважаться на ще більші справи, ніж відважився Наливайко”¹². Як ми бачимо, прогнозування святого Йосафата, який прекрасно розумів тенденції розвитку суспільної ситуації в Україні, виявилися пророчими.

Версія про єдність дій козацтва і православ'я у 1595-1596 роках поширювалась офіційними колами Речі Посполитої і на міжнародному рівні. Коли польські власті арештували Никифора, склалася досить парадоксальна ситуація. Турецький султан, ворог християнства, намагався захистити свого підданого християнина Никифора від християнського короля Сигізмунда III. У відповідь на послання султана польський король, як слушно зауважив П. Жукович, “не посоромився оголосити Никифора перед султаном підбурювачем козаків до повстання, забувши, що повстання Лободи і Наливайка розпочалося задовго до прибуття Никифора в Західну Русь”¹³. Тут, як і у багатьох інших випадках, чітко простежуються політичні мотиви ототожнення діяльності козацтва з православ'ям. Очевидно, що це був найкращий спосіб скомпрометувати Никифора в очах султана.

Наведені вище приклади дають змогу заперечити поширену думку тих істориків, які твердили, що козацький рух кінця XVI ст. був поєднаний з православ'ям пізнішою православною літописною традицією. Це не відповідає дійсності. Як бачимо, ця традиція творилася по свіжих слідах перших козацьких війн, причому не стільки православними, скільки уніатськими і католицькими колами.

Спочатку така натяжка була очевидною і особливих успіхів не мала. Але пізніше, із становленням спілки православ'я і козацтва, відбулася цікава метаморфоза. Тепер уже православна сторона підхопила тезу про єдність православного і козацького рухів від самого зародження унії. Це простежується на православних літописах. Спочатку вони лише констатують факти перших козацьких виступів (Львівський літопис і Острозький літописець¹⁴). Надалі ці події все біль-

ше піддаються ідеалізації, ідеологізації і драматизації. Київський літопис кінця першої чверті XVII ст. уже називає Наливайка славним козаком і лицарем, “котрого у Варшаві король наказав на мідній кобилі возити”¹⁵. А, починаючи з середини XVII ст., православні літописи однозначно стверджують релігійну спрямованість дій Наливайка і Косинського.

Знаменита легенда про мученицьку смерть Наливайка в розпеченому мідному волі (або на розпеченій залізній кобилі з залізною короною на голові) свого часу вже піддавалася докладному аналізу І. Франком¹⁶. Тому лише звернімо увагу на окремі моменти в контексті розглядуваної проблеми. Сама поява цієї легенди пов'язана з історичною свідомістю шляхти і духовенства, оскільки вона виросла з історичних аналогій, відомих тільки освіченим колам суспільства. В ідеологічній боротьбі вона виявилася придатною для вжитку всіма конфліктуючими сторонами. Для православних вона стала символом мучеництва за віру, для козаків – за козацькі права, тоді як для шляхти, католиків і уніатів це був приклад розплати за політичні злочини і релігійні гріхи. Ця легенда органічно ввійшла в народну традицію і тому виявилася такою поширеною і живучою. З першої половини XVII ст., маємо її записи у Київському літописі і у ксьондза Йончинського. І вже тоді, на думку М. Грушевського, ксьондз занотував легенду “на основі переказів, які ходили в Острозі”¹⁷. А дожила вона, можливо за підтримкою літописів, до кінця XVIII ст., приклад чого буде наведено нижче.

Пам'ять про події 1591-1596 років збереглася не тільки у зв'язку з релігійною боротьбою. На початку XVII ст. у контексті відносин з татарами згадував про придушення виступів Косинського, Лободи і Наливайка впливовий чиновник королівської канцелярії Лаврін Пісочинський¹⁸. Тоді ж, наприкінці 1601 року, литовський магнат Лукаш Сапега нагадував своєму особистому ворогові князю Юрію Друцькому-Горському про контакти слуг останнього з бунтівними Наливайком і Осовським¹⁹. У 1608 році Станіслав Жолкевський в одному з універсалів, спрямованих проти шляхтичів-

заколотників, вказував, що вони роблять “шкоди” гірші, ніж Наливайко²⁰.

Події повстань відклались у пам'яті тогочасних політиків як прояв небезпечної соціальної боротьби. Саме у такому контексті вони розглядалися під час переговорів у 1606 році у Кракові представників польської влади і московських послів князя Григорія Волконського і дяка Андрія Іванова. Ведучи розмову з сенаторами щодо ситуації в Московії, послали нагадували: “Нам то є відомо, що не в давніх роках, прийшовши з Запорогів, черкаси Україну вашу воювали і багато місць попустошили і государ ваш король посилав на них рать і побили, а головних ворів Наливайка з товаришами, схопивши, стратили”²¹.

Такі аналогії були потрібні московським послам, щоб умовити поляків заборонити прохід “свавільних людей” з України в Московію в роки “смути”. Як відомо, польські власті не здійснили цього з ряду причин. І не останню роль тут відіграла політика “випускання пару” козацької активності поза межі Речі Посполитої. Уже невдовзі по повстанню, у липні 1598 роки, бобруйський староста Ян Бояновський висловлював задоволення, що сім тисяч козаків на чолі з гетьманом Мітлюю збираються йти в Мультянію проти турків. Він писав: “...не могли би ми учтивіше збути тих козаків”, але і побоювався, що можуть піти “наливайковим шляхом”²². У вищих колах суспільства проти потакання козацькій активності у будь-якому напрямку категорично виступали князі Острозькі. У 1604 році вони попереджували уряд, що участь козаків у поході Лжедмитрія може привести до нового козацького повстання²³. Очевидно, що у своїй позиції князі до певної міри спиралися на попередній досвід спілкування з козацтвом.

Крім повідомлень московських послів, існують й інші згадки іноземців про події, які нас цікавлять. У 1629 році константинопольський патріарх Кирило Лукаріс згадував Наливайка при обговоренні козацького питання у колі своїх наближених. За його словами, Наливайко, “хоч походив з

народу, не знався на політиці і був необережно сміливим, з малим загонем мало не привів Річ Посполиту до остаточної згуби”²⁴. Лукарісу було відомо про козацький рух не з третіх вуст. У 1590-х роках він викладав в Острозькій академії і міг добре знати не тільки свого колегу Дем'яна Наливайка, але і самого Семерія. На те, що події 1591-1596 років були відомі й у Західній Європі, вказують декілька згадок про них в працях західноєвропейських авторів²⁵.

Та повернімося до політичної еліти Речі Посполитої. Її думку щодо місця перших козацьких війн у тогочасній історії Польщі засвідчує промова на сеймі 1626 року маршалка сейму Якуба Собеського. Вшановуючи літнього короля Сигізмунда III, Собеський перелічив найбільші заслуги його сорокарічного правління. Серед них відзначено і те, що “Наливайко, до гармат прикутий і сюди привезений, на очах всієї Корони слушну кару за свої збродні” поніс²⁶. Широко-відомий щоденник Хотинської війни Якуба Собеського теж містить повідомлення на цю тему. Здійснюючи екскурс в історію, автор відзначив, що козацтво довгий час було лояльним до властей Речі Посполитої. Але наприкінці XVI ст. воно різко зросло за рахунок селян-втікачів, що і привело до козацьких виступів. Щоб придушити повстання, “війська Речі Посполитої під керівництвом Станіслава Жолкевського вели запеклу боротьбу проти загону Наливайка, який нарешті був розбитий, взятий в полон і, разом із співучасниками своїх злочинних діянь, на сеймі Варшавським належною мірою спокутував свою тяжку вину”²⁷.

Думка, що перші козацькі війни стали своєрідним Рубіконом у козацько-польських стосунках була у шляхетських колах загальнопоширеною. Зокрема, на сеймі 1616 року згадувалося, що раніше козаки “слухалися своїх панів і старост”, а потім, за Косинського і Наливайка, “рушили не тільки на видатні фамілії, але і на всю Річ Посполиту”²⁸.

Автор іншого цікавого для нас щоденника – ксьондз Симеон Окольський – брав участь у придушенні козацьких повстань 1637-1638 років. Описуючи події в белетризованій

формі, він вклав в уста Якова Остряниці такі слова: "Були гетьманами Наливайко, Підкова, Косинський, Павлюк і користувалися тією вольністю, якою я тепер користуюсь; невже і мені судилося закінчити життя на палі?"²⁹. Важко судити, казав ці слова Остряниця, чи ні. Але для нас є важливим сам факт згадки імен Косинського і Наливайка у цьому контексті. Правила боротьби проти козаків, описані Окольським (необхідність швидкого і рішучого наступу на них, щоб не дати змоги об'єднатися, перевага зимових походів на повстанців перед літніми та ін.) теж, власне, були вперше вироблені досвідом боротьби Жолкевського проти Наливайка.

І ще в одному щоденнику вже, здається, зовсім випадково, впливає ім'я Наливайка. Він належить перу литовського магната Альбрехта Радзивілла, який жив у середині XVII ст. Переказуючи сімейні легенди, автор дав яскравий опис перебування Наливайка в Олицькому замку в лютому 1596 року³⁰.

На початку Хмельниччини фіксуються ще принаймні дві згадки про війни кінця XVI ст. В аналітичному документі "Поради на заспокоєння Війська Запорозького" робиться екскурс у часи Підкови, Наливайка і Косинського³¹. Автором цих порад міг бути відомий політик середини XVII ст. Адам Кисіль. Оригінальний фактичний матеріал міститься у записках невідомого польського шляхтича, який у 1649 році побував у Лубнах. Тут він бачив залишки земляних укріплень, які прийняв за табір Наливайка: "А на тому місці над Сулою, під Солоницею, де його (Наливайка – С. Л.) захопив... гетьман... табір, довжина якого дорівнювала чверті української милі"³². Незважаючи на деякі перебільшення і помилки, ці свідчення заслуговують на увагу. Жаль тільки, що нині від укріплень табору не залишилося жодного сліду.

Отже, ми маємо нехай мозаїчну, але досить показову картину пам'яті про перші козацькі війни в шляхетсько-магнатському середовищі. Згадки про них неодноразово зустрічаються у різних контекстах в особистій кореспонденції,

публічних виступах, приватному спілкуванні, літературних записах. На відміну від верхівки суспільства, простежити сліди цих подій в історичній пам'яті простого народу надзвичайно складно. Місточком для переходу до цього сюжету можуть служити слова про Наливайка і Косинського, які приписувались Якову Остриниці.

Зайнявшись цим ближче, ми раптово зустрічаємося з унікальним для України історичним явищем, пов'язаним з іменем Семерія Наливайка. А саме – козацьким самозванством. Так, у 1608 році в Московії серед численних загонів, які діяли там у часи “смути”, знаходився загін якогось Наливайка. Володимирський воєвода Михайло Вельямінов організував цілу облогу на нього і зрештою зміг спіймати. 16 грудня 1608 року воєвода звернувся до литовського гетьмана Яна Сапеги з проханням визначити долю цього Наливайка, оскільки він “многих людей побив дворян і дітей боярських”³³. У свою чергу Сапега звернувся до Лжедмитрія з проханням про помилування Наливайка, але дістав за це від самозванця сувору догану: “...а то ти робиш негораздо, що за таких ворів просиш..., а ми того вора Наливайка за те його воровство веліли стратити”. Дізнавшись про наказ Лжедмитрія, Сапега змушений був підтримати його рішення³⁴.

Виникає резонне запитання, що ж це був за Наливайко? Слово “пан”, використане Вельяміновим по відношенню до нього, означає, що ця людина була вихідцем із земель Речі Посполитої. Звичайно, це міг бути і тезка Семерія Наливайка, але загальна атмосфера тих часів дає підстави припустити, що це був самозванець – дрібний шляхтич або козак, який прибрав собі ім'я відомого козацького ватажка. Цікаво, що згаданий Михайло Вельямінов уже раніше зустрічався з ім'ям Наливайка. У 1595 році, перебуваючи з дипломатичною місією в Польщі, він інформував царський уряд про діяльність Наливайка в Білорусії³⁵. Безумовно, був знайомий з цим ім'ям і Ян Сапега, син литовського канцлера Льва Сапеги. Невідомо, за кого приймали “московського” Наливайка ці добре проінформовані діячі.

Пройшло декілька років. “Смутное время” закінчилося, натомість розпочалася московсько-польська війна. І от у березні 1614 року на литовсько-московському прикордонні з’являється новий козацький ватажок на прізвище Наливайко. Захоплений московитами литовський “язик” показав у розрядному приказі, що у Мстиславлі перебуває великий загін шляхти і “черкас Наливайкового полку п’ятсот чоловік”³⁶. 26 березня 1614 року надійшла нова інформація: “Наливайко з Могильова пішов на низ на Волинь у свій маєток, а як давно з Могильова Наливайко пішов того (язик – С. Л.) не відає”³⁷. Полк Наливайка, який був окремим військовим підрозділом, діяв надалі без свого командира і неодноразово згадується пізніше під тією ж назвою³⁸.

Цей новий Наливайко, та ще й походженням з Волині, теж дуже нагадує самозванця. Чисто теоретично можна припустити, що кінець XVI – початок XVII ст. був дуже вдалим часом для авантюристів з прізвищем Наливайко і вони один за одним змогли вибитись у козацькі лідери. Так само теоретично їх можна прийняти за родичів першого Наливайка – Семерія. Але імовірнішим виглядає припущення, що ці особи використовували ім’я популярного козацького ватажка. Підтвердженням такої думки може служити ще один приклад самозванства, пов’язаного з ім’ям Наливайка. У червні 1598 року у луцькому гродському суді Григорій Котельницький скаржився, що на нього напав великий натовп луцьких міщан і його побили, а на чолі зловмисники мали “того Богуша Бурмистра, который ся зовет Наливайком”³⁹. Справжнє ім’я бурмистра прекрасно знали всі оточуючі, у тому числі потерпілий. Але ситуація, очевидно, дозволяла вживати ім’я Наливайка як певний символ.

Пам’ять про події 1591-1596 років, звичайно, не могла триматися на одному рівні, а з часом повільно згасала. Однак тільки бурхливі події Визвольної війни і Руїни майже остаточно витіснили їх з народної пам’яті. Надалі ми зустрічаємо всього декілька невиразних згадок про них. Зокрема, у 1709 році, словацький священник Даніель Крман, який пере-

бував на українських землях в обозі шведського короля Карла XII, здійснюючи у своєму щоденнику історичний екскурс в історію козацтва, писав, що “у Варшаві рука ката стягла голову їхнього гетьмана”⁴⁰. Наливайко був не єдиним козацьким ватажком, якого стратили у Варшаві, але з контексту розповіді можна припустити, що йдеться саме про нього.

Наступний слід пам'яті про Наливайка впливає аж у 1775 році, у зв'язку з повстанням Пугачова. Під час допиту полонених українських козаків пригадалася їхня розмова з розкольниким Пітиримом напередодні повстання. Козаки Заброда і Дударенко тоді казали, що хочуть перейти жити в Росію. Пітирим підтримав їхні наміри і зауважив, що “малороси люди добрі і з московськими панами, маю надію, те ж учинять, що і з польськими було”. На це Дударенко відповів: “Нашого-то брата, запорожця, за те російське начальство на кобилу клало”. А Заброда розсердився й закричав: “Всіх російських людей та козаків донських, так само і яйківських, якщо однією думкою бунт учинять, на кобилу не покладеш”⁴¹. Тобто, майже через двісті років після подій, легенда про мученицьку смерть Наливайка жила в козацькому середовищі.

Було б заманливим знайти сліди пам'яті про перші козацькі війни в усній народній творчості – думах, піснях і переказах. Етнографічна література зберегла нам декілька творів, пов'язаних з іменами Косинського, Наливайка і Лободи⁴². Однак є вагомі підстави твердити, що це фальсифікати XIX ст.⁴³

Слабкі залишки пам'яті про Наливайка і трагічні події 1596 року знаходимо навіть у XX ст. У селі Солониця під Лубнами і досі фіксуються сліди переказів про козацький табір “на Туркачівському пагорбі”, про скаרב Наливайка “на Довгому озері” та інше. Деякі місцеві топоніми також пов'язувалися місцевим населенням з трагічними подіями навколо табору (річка Солониця, бо вода стала солоною від крові, хутір Кошелиха – від “ківш лиха”, бо там рубали козаків)³⁸. Важко сказати, чи є весь цей фольклор оригіналь-

ним, давнім чи пізнім, похідним від історичних знань. Але деякі сюжети, зокрема віра в бочки з золотом, затоплені Наливайком в озері біля великого дуба, відображають чисто фольклорну традицію сприйняття історичних подій.

Ряд топонімів, імовірно пов'язаних з іменами козацьких ватажків, знаходимо в інших місцях. Це давній “шлях Наливайка” від села Журавки до Корсуня, відомий ще у 1757 році⁴⁵. Інвентарі Корсунського староства XVIII ст. фіксують також “яр Наливайка” і навіть “колодязь Наливайка”, які знаходилися під Моринцями⁴⁶. У районі Корсуня Наливайко був усього один раз, коли у березні 1596 року відступив подалі від поляків на Придніпров'я. Але місцеве населення могло зберегти пам'ять про цю яскраву особу. Черкащина зберегла і топонім, який, можливо, пов'язаний з Криштофом Косинським. Один з районів Черкас ще до недавнього часу називався “Косинка”. Не виключено, що саме на цьому місці загинув у 1593 році Косинський. Таку ж ситуацію маємо і щодо місця загибелі Наливайка. Польський дослідник Т. Корзон вважав, що у Варшаві “місце страти, вулиця Налевки, нагадує своєю назвою саме його прізвище”⁴⁷. І тут важко судити, наскільки таке ототожнення справедливе. Та все ж достовірно відомо, що пустир у районі “Налевки”, поза міськими мурами Варшави, наприкінці XVI ст. дійсно служив місцем для страт.

Таким чином, наведений матеріал свідчить, що козацькі війни кінця XVI ст. і особливо особа Семерія Наливайка залишили по собі досить багато згадок. Врахуємо при цьому, що зібрані свідчення становлять лише дрібну, випадково зафіксовану, збережену і знайдену частку від спогадів, суджень і оцінок, які стосувалися цих подій. Уроки повстань осмислювалися і у козацьких кӯренях, і у палацах вельмож.

П і с л я м о в а

Козацькі війни 1591-1596 років завершили собою перше сторіччя історії козацтва, коли воно переживало період становлення і росту. Одночасно вони відкрили собою нове XVII ст., яке по праву ввійшло в історію України під назвою козацького сторіччя. Тому характер козацтва, його позитивні і негативні риси відбилися на всій наступній історії нашого народу.

Про козацтво кінця XVI ст. можна сказати, що воно нагадувало собою підлітка, уже дорослого фізично, але духовно ще не сформованого. І на це, здавалось би, можна списати його політичну безпорадність під час перших козацьких війн. Однак таке пояснення буде далеко не достатнім. Чи не таку ж ваду ми зустрічаємо у діях Богдана Хмельницького через півсотні років? Тому напрошується висновок більш жорсткий. Політична неповноцінність козацтва була закладена в нього генетично. За походженням воно було дрібним військовим станом, який довгий час вперто боровся лише за право... служити котромусь із сюзеренів. Маючи велику військову силу, козацтво врешті-решт змусило володарів навколишніх держав рахуватись із собою, хоча заплачена за це ціна була неспівмірна з отриманим результатом. Але на більше, ніж на самоутвердження в ролі законно визнаної військової корпорації воно так і не піднялося. Козацтво не змогло (за винятками окремих осіб з його середовища) усвідомити себе повноцінним суб'єктом суспільно-політичних відносин, господарем власної землі, відповідальною за свій народ елітою. Очевидно, що саме це було однією з головних причин трагедії козацької України.

Такий висновок мало збігається з позицією апологетів козацтва, котрі не бажають помічати у ньому глибоких внут-

рішніх суперечностей, а всі його політичні прорахунки і поразки списують на зовнішні обставини. Водночас неісторичною видається і позиція козакофобів (від П. Куліша до відвертих ненависників всього українського), які розглядають козацтво тільки як руйнівну антикультурну силу. Адже, якщо навіть говорити про козацтво в хронологічних межах 1569-1648 років, то його руйнівний щодо існуючої системи суспільних відносин потенціал проявлявся тільки у відповідь на сильні зовнішні подразники. Адже колонізація магнатами і шляхтою традиційно вільних земель, тенденція до покріпачення, поступовий перехід місцевої влади до рук етнічно польського елементу – все це мало щодо населення Придніпров'я характер зовнішніх, примусово привнесених чинників. На відміну від Галичини, Волині і Західного Поділля, на Придніпров'ї не визріли внутрішні регіональні умови для покріпачення, ополячення та ін. Соціальна обстановка у цьому краю була зовсім іншою.

Найяскравішим проявом цих відмінностей і реальним господарем Придніпров'я було козацтво. Воно змогло організувати ефективну систему оборони Придніпров'я від татар. Під козацьким патронатом проводилося швидке економічне освоєння великих земельних просторів. І вже на початку XVII ст. сучасники відзначали, що тут, поза межами традиційної волості, козаки “у великій державі свою удільну державу творять”. При такій ситуації стає зрозумілим, що будь-яке втручання у внутрішні справи цієї умовної “держави” викликало рішучий спротив. Водночас козацтво майже не покидало меж свого звичного поширення (єдиний виняток – події кінця XVI ст.) і тому його “руйнівна” діяльність щодо шляхти зводилася до неприйняття нав'язуваних йому форм суспільних відносин на своїй давній території.

Польські політики не врахували цих особливостей Придніпров'я і значення козацтва у місцевому житті. Попри всі пропозиції та окремі спроби, вони так і не змогли виробити щодо козацтва адекватної соціальної політики і обмежува-

лися напівзаходами або потребами поточного моменту. У перші десятиріччя після Солониці з таким завданням досить успішно справлялися діячі, які мали великий досвід спілкування з козацтвом, насамперед Ян Замойський і Станіслав Жолкевський. Їм вдавалося балансувати на грані війни і миру з козацтвом, уникати небажаних конфліктів і навіть іноді використовувати його для своїх потреб. З козацького боку таку політичну гру підтримувала старшинська верхівка на чолі з Петром Сагайдачним, яка, врахувавши досвід минулого, будь-яким чином уникала відкритого збройного протистояння з урядом. Однак наступні покоління польських політиків втратили ту обережність, чутливість і гнучкість у ставленні до козацької проблеми, яка була властива поколінню Жолкевського. А це, поряд з об'єктивними факторами, привело до загострення конфлікту і в результаті замість потенційного союзника уряд отримав все більш озлобленого і агресивного противника. Нерозв'язаність соціальних проблем козацтва робила ситуацію безвихідною. Бурхлива колонізація Придніпров'я дала в розпорядження козацтва цілу армію готових на все заради землі і волі селян. Тому воно було приречене на зростання і посилення, а разом з тим – на опозиційність і на поглиблення внутрішніх протиріч. Разом із вільним населенням Придніпров'я ще нещодавно чисельно невелике козацтво у першій половині XVII ст. перетворилося на “козацький народ”, перемогти який Річ Посполита виявилася безсилою.

Про колосальний внутрішній потенціал цієї нової спільноти свідчить хоча б той факт, що для її знищення під час Руїни були потрібні спільні багаторічні зусилля всіх сусідніх країн – Польщі, Московії, Криму і Туреччини, а також братовбивча війна всередині самого козацтва. Наполегливість усіх противників козацької України свідчить, що у цій боротьбі йшлося не тільки про чисто політичні інтереси, але і про більш тонку, майже не досліджувану спеціалістами матерію. Є підстави говорити про принципову несумісність пропонованих козацтвом форм громадського жит-

тя (дивного переплетіння архаїчного військово-політичного устрою і ранньобуржуазних економічних відносин) і, особливо, внутрішньої динаміки його розвитку – з одного боку, та традиційними суспільствами навколишніх держав – з іншого. Тому останніми було зроблено все можливе, щоб знищити неспокійного сусіда, який підривав усталену систему стосунків у Східній Європі. У нерівній боротьбі з зовнішнім ворогом, розколота внутрішніми конфліктами козацька Україна загинула. Пізніші Гетьманщина і Січ були

лише невеликими, позбавленими колишньої енергії,

уламками цієї унікальної спільноти. Величними

надмогильними пам'ятниками розтраченим

силам та нереалізованим можливостям

козацтва стали собори Гетьманщини

доби Івана Мазепи.

П р и м і т к и

Огляд джерел і літератури

¹ Listy Stanisława Żółkiewskiego.– Kraków, 1868; Archiwum domu Radziwiłłów // *Scriptores Rerum Polonicarum*.– Kraków, 1885.– Т. 8; Archiwum domu Sapiehów.– Lwów, 1892.– Т. 1; Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР).– К., 1863.– Ч. 3.– Т. 1; Жерела до історії України-Руси.– Львів, 1908.– Т. 8; Матеріали до історії козацьких рухів 1590-х років // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі – ЗНТШ).– Львів, 1899.– Т. 31-32.– С. 1-30; *Documenta priviore la istoria Romanilor* (ed. E. Hurmuzaki, N. Jorga). – Bucuresti, 1880.– V. 3.– 1, 1886.– V. 3.– 2, 1900.– V. 11, 1903.– V. 12 .

² *Nalewayka do króla Zygmunta Trzeciego* // *Zbior pamietników do dziejów polskich* (wyd. W. S. Broel-Plater) .– Warszawa, 1858.– Т. 2.– S. 214-218.

³ Видання частини, що стосується України: *Дневник Эриха Лясоты из Стеблева* // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.– Киев, 1896.– Вып. 1; *Щоденник Еріха Лясоти* // Жовтень.– 1984.– № 10.– С. 97-110; Перше видання оригіналу: *Tadebuch des Erich Las-sota von Steblau* (ed. R. Schottin).– Halle, 1866.

⁴ *Bielski J.* Dalszy ciąg kroniki polskiej.– Warszawa, 1851; *Hejden-sztejn R.* Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594.– Peters-burg, 1857.– Т. 2; Перше видання мовою оригіналу: *Heindenstein R.* *Rerum Polonicarum ab excessu Sigismund Augusti. Libri XII.*– Francofurti ad Moenum, 1672.

⁵ Антонович М. Студії з часів Наливайка // *Праці Українсько-го історико-філологічного товариства*.– Прага, 1942.– Додатки.– С. 100-110.

⁶ *Documenta Unionis Berestensis ejusque auctorum (1590-1600)* (ed. A. Welykij).– Roma, 1970; *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia* (ed. A. Welykij).– Roma, 1953.– V. 1; *Litterae nuntio-rum apostolicarum historiam Ucrainae illustrantes (1550-1850).*– Roma, 1950.– V. 1.

⁷ Грабовецький В. В. Нові документи про визвольні походи Наливайка в Галичину // *Науково-інформаційний бюлетень Архівного*

управління УРСР.– К., 1963.– № 1.– С. 67-71; *Грабовецький В. В. Гавриленко В. О.* Невідомий універсал гетьмана Григорія Лободи з 1595 року // *Середні віки на Україні.*– К., 1971.– Вип. 1.– С. 204-208; *Гуслицький К. Г.* До історії брацлавського повстання в 90-х рр. XVI ст. // *Наукові записки. Інститут історії і археології АН УРСР.*– Вид-тво АН УРСР, 1943.– С. 157-161; К истории движения Наливайко // *Исторический архив* (изд. Т. Н. Копреева)– 1956.– № 2.– С. 147-153.

⁸ *Історія України в документах і матеріалах.*– К., 1941.– Т. 3.– С. 21-34; *Исторические связи народов СССР и Румынии.*– М., 1965.– Т. 1.– С. 200-234; *Селянський рух на Україні 1569-1647 рр.*– К., 1993.– С. 85-117, 344-347.

⁹ *Eryka Lassoty i Wilkhelma Beauplana opisy Ukrainy* (wyd. Z. Wójcik).– Warszawa, 1972; *Habsburgs and Zaporozhian cossacks. The Diary of Erich Lassota von Steblau 1594* (ed. by L. Wynar).– Littleton, Colorado, 1975.

¹⁰ *Вержбовский Ф.* Отчеты // *Варшавские университетские известия.*– 1876.– № 5, 1877.– № 1, 2, 1878.– № 3, 1882.– № 3, 5; *Иконников В. С.* Опыт русской историографии.– Киев, 1891.– Т. 1.– Книга 1, 1892.– Т. 1.– Книга 2; *Мицик Ю. А.* Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР // *Архіви України.*– 1986.– № 5.– С. 55-61.

¹¹ *Ковальський Н. П.* Записки современников как источники по истории Украины второй половины XVI в. // *Некоторые проблемы социально-экономического развития УССР.*– Днепропетровск, 1971; *Его же.* Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII вв.).– Днепропетровск, 1977-1979.– Ч. 1-5; *Его же.* Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII в. во львовских археографических изданиях XIX – начала XX в. // *Анализ публикаций источников по отечественной истории.*– Днепропетровск, 1978.– С. 20-48; *Ковальський Н. П. Плохий С. Н.* Источники о деятельности германской и ватиканской дипломатии на Украине в 90е гг. XVI в. // *Вопросы германской истории.*– Днепропетровск, 1984.– С. 146-155.

¹² *Archiwum domu Sapiehów.*– Т. 1.– S. 126.

¹³ *Летопись Григория Грабянки.*– Киев, 1854.– С. 24.

¹⁴ *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех Малороссийских хроник: Хмельницкой, “Краткого описания Малороссии” и “Собрания исторического”.*– Киев, 1878.– С. 215, 29; *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России // *Чтения в Обществе истории и древностей российских.*– 1847.– № 5.– С. 28.

- ¹⁵ Ригельман А. Указ. соч.– С. 29.
- ¹⁶ Летопись Самовидца...– С. 215.
- ¹⁷ История Руссов или Малой России // Чтения в Историческом обществе Нестора–летописца (далі – ЧИОНЛ).– 1846.– № 2.– С. 33-39.
- ¹⁸ Грушевський М. С. Історія України–Руси.– Київ–Львів, 1909.– Т. 7.– С. 181.
- ¹⁹ Бантыш–Каменский Д. М. История Малой России.– М., 1830.– Т. 1.– С. 161-176; Маркевич Н. А. История Малороссии.– М., 1842.– С. 80-92; Максимович М. А. Собрание сочинений.– Киев, 1876.– С. 841-842.
- ²⁰ Антонович В. Б. Содержание актов о козаках // Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. 1.– С. XXXVI.
- ²¹ Там же.– С. LX.
- ²² Там же.– С. LII.
- ²³ Антонович В. Б. Коротка історія козаччини.– Коломия, 1912.– С. 30-36.
- ²⁴ Южная Русь в конце XVI века // Костомаров Н. И. Исторические монографии.– СПб., 1867.– С. 262-263.
- ²⁵ Там же.– С. 262, 267.
- ²⁶ Николайчик Ф. Д. Первые козацкие движения в Речи Посполитой (1591-1596) // Киевская старина. – 1884. – март.– С. 423.
- ²⁷ Там же.– С. 539.
- ²⁸ Кулиш П. А. История воссоединения Руси.– СПб., 1874.– Т. 2.– С. 111.
- ²⁹ Там же.– С. 138.
- ³⁰ Там же.– С. 39-40.
- ³¹ Там же.– С. 111.
- ³² Кулиш П. А. Записки о Южной Руси.– СПб., 1857.– Т. 2.– С. 325.
- ³³ Кулиш П. А. История воссоединения Руси.– Т. 2.– С. 139.
- ³⁴ Там же.– С. 145.
- ³⁵ Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши.– М., 1888.– С. 87.
- ³⁶ Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. 1.– С. 93-94, 97-98
- ³⁷ Заклинський К. Зношеня цісаря Рудольфа II з козаками і їх участь у війні угорсько–турецькій в р.1594 і 1595 // Sprawozdanie дирекции гимназии академической во Львове.– Львів, 1882.
- ³⁸ Барвінський Є. Причинки до історії зносин цісаря Рудольфа II і папи Клементи VIII з козаками р.1593 і 1594 // ЗНТШ.– Львів, 1896.– Т. 10. – С. 2.

³⁹ *Эварницкий Д. И.* История запорожских козаков.— СПб., 1895.— Т. 2.— С. 97.

⁴⁰ Там же.— С. 139-140.

⁴¹ *Стороженко А. В.* Стефан Баторий и днепровские козаки.— Киев, 1904 (додатки); *Его же.* Свод данных о Яне Оришовском, запорожском гетмане времен Стефана Батория // ЧИОНЛ.— 1896.— Книга 11.— Вып. 1.— С. 14-15; *Его же.* Новые подробности к биографии запорожского гетьмана Яна Оришовского // ЧИОНЛ.— 1906.— Книга 19.— Вып. 3.— С. 73-80; *Его же.* Иосиф Верещинский. Бискуп киевский.— Киев, 1911.

⁴² *Франко І. Я.* Наливайко у мідянім бичу // Науковий збірник, присвячений професору Михайлу Грушевському.— Львів, 1906.— С. 76-90; Те ж саме // *Франко І. Я.* Зібрання творів у 50-ти томах.— Т. 36.— С. 376-391.

⁴³ *Голубев С. Т.* Петр Могила и его сподвижники.— Киев, 1883.— Т. 1; *Жукович П. Н.* Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.).— СПб., 1901.

⁴⁴ *Доманицький В.* Козаччина на переломі XVI – XVII ст. (1591-1603) // ЗНТШ.— Львів, 1904.— Т. 62.— С. 103-104.

⁴⁵ Там же.— С. 113.

⁴⁶ *Грушевський М. С.* Історія України–Руси.— Т. 7.— С. 308-309.

⁴⁷ *Грушевський М. С.* Матеріали...— С. 1-6.

⁴⁸ Див. напр.: *Василенко Н. П.* Очерки по истории Западной Руси и Украины.— К., 1916; *Каманин И. М.* К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого // ЧИОНЛ.— К., 1894.— Кн. 8.— С. 57-115; *Модзалевский В.* Наливайко // Русский биографический словарь.— СПб., 1914.— Т. 11; *Якубович В.* Мещане и селяне Брацлавского староства в борьбе с польской старостинской властью за свободу и земельную собственность в XVI–XIX вв. // Труды Подольского церковно-археологического общества.— Каменец-Подольский, 1911.— Вып. 11.— С. 24-67; та ін.

⁴⁹ *Алекберли М. А.* Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII в.— Саратов, 1961; *Артюшевский О. П.* Совместная антикрепостническая борьба трудящихся масс России, Украины и Белоруссии. Вторая половина XVI – 60-е годы XVII ст.— Киев, 1987; *Грицкевич А. П.* Социальная борьба горожан Белоруссии XVI – XVIII вв.— Минск, 1979; *Голобуцкий В. А.* Запорожское казачество.— К., 1957; *Михайлина П. В.* Визвольна боротьба трудящегося населення міст України (1569-1654).— К., 1975; *Мохов Н. А.* Очерки истории молдавско-

руско-українських зв'язей.— Кишинев, 1961; *Неточаєв В. І.* Селянські рухи напередодні визвольної війни українського народу (кінець XVI — перша половина XVII ст.) // Наукові записки Ужгородського державного університету.— Ужгород, 1954.— Т. 9.— С. 3-91; *Панащенко В. В.* Допомога українських козаків братньому молдавському народу в боротьбі проти турецьких поневолювачів (XVI ст.) // Феодалізм. Економіка. Класова боротьба. Культура.— К., 1986.— С. 42-59; *Плохий С. Н.* Политика Ватикана в Северном Причерноморье и украинское казачество в конце XVI в. // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и в средние века.— Ростов-на-Дону, 1976.— С. 117-126; *Сергійчук В. І.* Перші козацькі посольства // Жовтень.— 1986.— №1.— С. 97-103; *Флоря Б. Н.* З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80-і-90-і роки XVI ст.) // Укр. іст. журнал.— 1978.— № 8.— С. 124-129; *Шекера І. М.* Становище селян і антифеодальний рух на Правобережній Україні в другій половині XVI ст. // Наукові записки Інституту історії АН УРСР.— К., 1958.— Т. 12.— С. 191-224.

⁵⁰ *Мишко Д. І.* Северин Наливайко.— К., 1962; *Рознер И. Г.* Северин Наливайко.— М., 1961;

⁵¹ *Плохий С. Н.* Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI — XVII вв.— Киев, 1989;

⁵² *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).— К., 1993.

⁵³ *Крикун М. Г.* До історії повстання Северина Наливайка // Український археографічний щорічник.— К., 1993.— Т. 2.— С. 153-160.

⁵⁴ *Демин О. Б.* Походы казаков в Северное Причерноморье и турецко-польский конфликт 1589-1590 гг. // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII — XVI вв.— Ростов-на-Дону, 1989.— С. 129-135; *Лепявко С. А.* Вітчизняна дореволюційна історична література про селянсько-козацьке повстання 1594-1596 рр. на Україні // Укр. іст. журнал.— 1987.— № 6.— С. 15-21; *Його ж.* Про природу станових привілеїв українського козацтва // Проблеми української мідієвістики.— К., 1990.— С. 89-98; *Його ж.* Северин Наливайко у Львові // Жовтень.— 1987.— № 3.— С. 82-84; *Його ж.* Хроніки Й. Бельського і Р. Гейденштейна про повстання 1594-1596 рр. на Україні // Україна і Польща в період феодалізму.— К., 1991.— С. 60-73; *Його ж.* Криштоф Косинський // Володарі гетьманської булави.— К., 1994.— С. 27-51; *Його ж.* Семерій Наливайко // Там же.— С. 53-85; *Смолий В. А.* Казакский предводитель // *Котляр М. Ф.* *Смолий В. А.* История в жизнеописаниях.— Киев, 1990.— С. 141-156.

⁵⁵ *Винар Л.* Дипломатична місія Олександра Комуловича в Україну 1594 року // *Записки чину святого Василя Великого.*— 1963.— № 10; *Його ж.* Козацькі зв'язки з Австрією і Ватиканом в 1593-1595 роках // *На слідах.*— 1956.— № 4; *Те ж саме* // *Музейні вісті.*— 1957.— Ч. 1-2; *Його ж.* Северин Наливайко і революційний рух брацлавського міщанства // *Розбудова держави.*— 1957.— Число 20.— С. 15-20.

⁵⁶ *Gordon L.* Cossacs rebellions: Social Turmoil in the Sixteenth Century Ukraine.— Albany, 1983.— P. 2.

⁵⁷ *Ibid.*— P. 149.

⁵⁸ *Пеленський Я.* Нова наукова праця про перші козацькі повстання // *Віднова.*— 1994.— літо-осінь.— С. 183.

⁵⁹ *Niemcewicz J.* Dzieje panowania Zygmunta III.— Kraków, 1860; *Szajnocha K.* Dwa lata dziejów naszych.— Lwów, 1865.— T. 1; *Sas J.* Układy o lige przeciw Turkow za Zygmunta III // *Przegląd powszechny.*— 1899.— 63-64; *Prochaska A.* Hetman Stanisław Żółkiewski.— Warszawa, 1927; *Podhorodecki L.* Hetman Stanisław Żółkiewski.— Warszawa, 1968.

⁶⁰ *Jabłonowski A.* Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej.— Kraków, 1912; *Podhorodecki L.* Zarys dziejów Ukrainy.— Warszawa, 1976.— T. 1; *ets.*

⁶¹ *Czarnowski I.* Ukraina i Zaporozże czyli Historia Kozaków.— Warszawa, 1854.— T. 1; *Powidaj L.* Kozacy zaporozcy na Ukrainie.— Lwów, 1862; *Rawita-Gawroński F.* Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej.— Warszawa, 1922; *Tomkiewicz W.* Kozaczyzna ukraińska.— Lwów, 1939; *Podhorodecki L.* Sicz Zaporoska.— Warszawa, 1960; *Serczyk W.* Na dalekiej Ukrainie. Dzieje kozaczyzny do 1648 roku.— Warszawa, 1984; *Wójcik Z.* Dzikie pola w ogniu. O kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej.— Warszawa, 1968; *Wójcik Z.* Wojny kozackie w dawnej Polsce.— Kraków, 1989.

⁶² *Likowski E.* Unia brzeska.— Warszawa, 1907; *Prochaska A.* Z dziejów unii brzeskiej.— Lwów, 1896; *ets.*

⁶³ *Bielowski A.* Łoboda i Nalewajko // *Tygodnik ilustrowany.*— 1861.— 117-118.

⁶⁴ *Rolle J. A. (Dr. Antoni).* Trzy opowiadania historyczne.— Lwów, 1880.

⁶⁵ *Stroński Z.* Swawola ukraińska u schyłku XVI w. // *Kwartalnik Historyczny.*— Lwów, 1924.— 38.— S. 330.

⁶⁶ *Górski K.* Historia piechoty polskiej.— Kraków, 1893.— S. 35.

⁶⁷ *Tomkiewicz W.* O składzie społecznym i etnicznym kozaczyzny ukraińskiej na przełomie XVI i XVII wieku // *Przegląd Historyczny.*— Warszawa, 1848.— T. 37.— S. 256.

⁶⁸ *Chowaniec Cz. Sprawa Sołonica z 1596 r. // Teki Historyczny.*— London, 1955.— Т. 7. — С. 77-85.

⁶⁹ *Wójcik Z. W sprawie kapitulacji Sołonickiej w roku 1596 // Kwartalnik Historyczny.*— 1960.— 1.— С. 124-127.

⁷⁰ *История СССР.*— М., 1983.— С. 221.

⁷¹ *Поршнев Б. Ф. Феодализм и народные массы.*— М., 1964.— С. 292.

⁷² *Апанович О. М. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму // Укр. іст. журнал.*— 1965.— № 12.— С. 29-38; *Бойко І. Д. Ше раз про характер національно-визвольних воєн в епоху феодалізму // Укр. іст. журнал.*— 1966.— № 2.— С. 84-87.

Розділ перший

¹ *Tyszkowski K. Kozaczyna w wojnach Moskiewskich Zygmunta III (1605-1618).*— Warszawa, 1935.— С. 3.

² *Антонович В. Б. Содержание актов о козаках.*— С. CXVI-CXVII.

³ *Грушевський М. С. Історія України-Руси.*— Т. 7.— С. 74.

⁴ *Довнар-Запольский М. Ф. Украинские староства в первой половине XVI века.*— К., 1908.— С. 86-87.

⁵ *Див.: Леонтович Ф. И. Бояре и служилые люди в Литовско-Русском государстве // Журнал Министерства юстиции.*— 1907.— № 5, 6; *Акты об околичной шляхте // Архив ЮЗР.*— Киев, 1867.— Ч. 4.— Т. 1.; *Акты о боярах // Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов.*— Вильно, 1897.— Т. 24; та ін.

⁶ *Archiwum Główny Aktów Dawnych w Warszawie (далі — AGAD).*— *Archiwum Zamojskich (далі — AZ).*— 697.— 20.01.1591.

⁷ *Архив ЮЗР.*— Ч. 3.— Т. 1.— С. 4.

⁸ *Хейзинга Й. Осень средневековья.*— М., 1988.— С. 62.

⁹ *Jabłonowski A. Historia Rusi Południowej...*— С. 206.

¹⁰ *Грушевський М. С. Історія України-Руси.*— Т. 7.— С. 391.

¹¹ *Леонтович Ф. И. Указ. соч. // Журнал Министерства юстиции.*— 1907.— № 6.— С. 245.

¹² *Архив ЮЗР.*— Ч. 3.— Т. 1.— С. 29.

¹³ *Encyklopedia Staropolska.*— Warszawa, 1903.— Т. 4.— С. 37; *Górski K. Historia jazdy polskiej.*— Kraków, 1895.— С. 6; *Górski K. Historia piechoty polskiej.*— Kraków, 1893.— С. 37.

¹⁴ *Леонтович Ф. И. Указ. соч. // Журнал Министерства юстиции.*— 1907.— № 5.— С. 278-279.

¹⁵ *Цит. за: Źródła dziejowe.*— Warszawa, 1897.— Т. 22.— С. 433.

¹⁶ *Encyklopedia Staropolska.*— Warszawa, 1902.— Т. 3.— С. 312.

- ¹⁷ Nalewayka do króla...– S. 215.
- ¹⁸ Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. 1.– С. 39.
- ¹⁹ AGAD.– Archiwum Radziwiłłów. Dział II (далі –AR II).– 238.– S. 1.
- ²⁰ Listy...– S. 21.
- ²¹ *Стороженко Н. В.* К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века.– Киев, 1898.– С. 42.
- ²² *Кулиш П. А.* История воссоединения Руси.– СПб., 1874.– Т. 1.– С. 184.
- ²³ *Антонович М.* Вказ. праця.– С. 53.

Розділ другий

- ¹ *Hejdensztejn R.* Op. cit.– S. 361.
- ² *Boratyński L.* Kozacy i Watykan // Przegląd Polski.– 1906.– październik.– S. 20-40.
- ³ *Стороженко А. В.* Стефан Баторий...– С. 105.
- ⁴ *Bielski J.* Op. cit.– S. 101; *Hejdensztejn R.* Op. cit.– S. 361-362; *Жерела...*– Т. 8.– С. 58-60; AGAD.– AR V.– 1581.– S. 21 ; *Демин О. Б.* Указ. соч.– С. 129-135.
- ⁵ Historia dyplomacji polskiej.– Warszawa, 1982.– Т. 2.– S. 71-72.
- ⁶ Dział rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego (далі – Rps. BUW).– 46.– F. 22 v.; *Bielski J.* Op. cit.– S. 104-105; *Жерела...*– Т. 8.– С. 61; Archiwum domu Radziwiłłów.– S. 99-100.
- ⁷ Rps. BUW.– 46.– F. 22-22 v.
- ⁸ AGAD.– AR II.– 242.– S. 3.
- ⁹ *Bielski J.* Op. cit.– S. 134.
- ¹⁰ Volumina legum.– Petersburg, 1859.– Т. 2.– S. 310.
- ¹¹ AGAD.– AZ.– 36.– S. 55.
- ¹² *Bielski J.* Op. cit.– S. 137-138.
- ¹³ Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. 1.– С. 28-30.
- ¹⁴ *Górski K.* Historia piechoty polskiej.– S. 243.
- ¹⁵ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси.– Т. 7.– С. 177.
- ¹⁶ Volumina legum.– Т. 2.– S. 318; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси.– Т. 7.– С. 176.
- ¹⁷ Rps. BUW.– 425.– S. 365 (Цей документ, як і ряд інших надав для використання *П. М. Кулаковський*, за що виражаю йому щирі вдячність).
- ¹⁸ AGAD. – Archiwum Skarbu Koronnego.– Dział 82.– 6.
- ¹⁹ AGAD.– AZ.– 863.– S. 155.
- ²⁰ AGAD.– AZ.– 711.– 16.10.1590, 25.10.1590.

- ²¹ AGAD.– AZ.– 36.– S. 55.
- ²² *Bielski J.* Op. cit.– S. 188; *Hejdensztejn R.* Op. cit.– S. 317; *Łubieński S.* Pisma pośmiertne.– Petersburg-Monilew, 1855.– S. 25;
- ²³ *Polski Słownik Biograficzny.*– Wrocław–Warszawa–Kraków.– T. 14.– S. 219.
- ²⁴ *Zróżdła dziejowe.*– Warszawa, 1908.– S. 185-186.
- ²⁵ *Менжинский В. С.* Структура феодального землевладения в Великом княжестве Литовском (по материалам переписи 1528 года) // *История СССР.*– 1987.– №3.– С. 167.
- ²⁶ *Hulecki O.* Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569.– Kraków, 1915.– S. 33, 37, 72, 145, 147; *Archiwum XX. Sanguszków w Sławucie.*– Lwów, 1910.– T. 7.– S. 320.
- ²⁷ *Zróżdła dziejowe.*– T. 17.– SS. 9-10, 42-46, 70-71, 179-180.
- ²⁸ *Boniecki A.* Herbarz Polski. – Warszawa, 1907. – T. XI. – S. 273.
- ²⁹ *Archiwum Jana Zamojskiego.*– Warszawa, 1909.– T. 2.– S. 85.
- ³⁰ *Listy...*– S. 34.
- ³¹ *Кулиш П. А.* История воссоединения Руси.– Т. 2. – С. 447; *Zróżdła dziejowe.*– Warszawa, 1894.– T. 2.– S. 16.
- ³² *Zróżdła dziejowe.*– T. 21.– S. 392.
- ³³ AGAD.– AZ.– 190.– S. 6.
- ³⁴ AGAD.– AZ.– 648.– 8. 08. 1590; *Ibid.*– 128.– S. 34-36; *Ibid.*– 640.– 20.02.1590; *Ibid.*– AR V.– 1581.– S. 44; *Ibid.*– 1082.– S. 169; *Ibid.*– AR II.– 238.– S. 1-7.
- ³⁵ *Bielski J.* Op. cit.– S. 151.
- ³⁶ AGAD.– AR V.– 1082.– S. 185;
- ³⁷ *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси.*– Т. 1.– С. 61.
- ³⁸ *Rps. BUW.*– 46.– F. 46 v.
- ³⁹ AGAD.– AZ.– 228.– S. 1.
- ⁴⁰ *Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ).*– Ф. 132.– Оп.– 1.– 26.
- ⁴¹ AGAD.– AZ.– 868.– S. 83.
- ⁴² *Ibid.*– 792.– S. 1.
- ⁴³ *Bielski J.* Op. cit.– S. 145-146.
- ⁴⁴ AGAD.– AR V.– 17966.– 19.11.1591.
- ⁴⁵ *Rps. BUW.*– 46.– F. 46 v.
- ⁴⁶ *Listy...*– S. 22.
- ⁴⁷ *Rps. BUW.*– F. 46 v.– 47 v.
- ⁴⁸ AGAD.– AR V.– 17966.– 19.11.1591.
- ⁴⁹ *Listy...*– S. 13-14; AGAD.– *Zbiór dokumentów papierowych.*– 4008.– S. 1.

- 50 Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. 1.– С. 32.
- 51 Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки НАН України ім. В. Вернадського.– II 22229.
- 52 Rps. BUW.– 46.– S. 47.
- 53 Грушевський М. С. Матеріали...– С. 7-8.
- 54 Жерела...– Т. 8.– С. 69.
- 55 Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА).– Ф. 79.– Оп. 1.– Кн. 22.– Л. 274.
- 56 Антонович М. Вказ. праця. – С. 89.
- 57 Dział rękopisów Biblioteki PAN w Kórniku (далі – Rps. Kórnik).– 1539.– 31.
- 58 Флоря Б. М. Вказ. праця.– С. 128.
- 59 Памятники дипломатических сношений Древней России с державами иностранными.– СПб., 1851.– Т. 1.– Стлб. 1282.
- 60 Кулаковський П. М. Нові матеріали до історії козацьких рухів 1590-х рр. // Архіви України. – № 4-6. – 1995. – С. 65-66.
- 61 Яковенко Н. М. Вказ. праця.– С. 247.
- 62 AGAD.– AZ.– 3036.– S. 29.
- 63 Флоря Б.М. Вказ. праця.– С. 126; Соловьев С. М. История России с древнейших времен.– М., 1989.– Кн. 4.– Т. 7.– С. 252.
- 64 Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. 1.– С. 34-35.
- 65 Жерела...– Т. 8.– С. 67-70.
- 66 Listy...– S. 21-22.
- 67 Жерела...– Т. 8.– С. 61-71.
- 68 Bielski J. Op. cit.– S. 152.
- 69 Грушевський М. С. Історія України-Руси.– Т. 7.– С. 185.
- 70 Bielski J. Op. cit.– S. 178.
- 71 Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. 1.– С. 36.
- 72 Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 154.
- 73 РГАДА.– Ф. 79.– Оп. 1.– Кн. 22.– Л. 221 об.
- 74 Там же.– Л. 121; 128-129; 135 об.; Антипов Г. Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII века.– М., 1967.– С. 17, 80, 81, 85.
- 75 РГАДА.– Ф. 123.– Оп. 1.– Кн. 19.– Л. 110, 157, 311-311 об.; Кн. 20.– Л. 114-115, 228, 242 об.;
- 76 Там же.– Ф. 79.– Оп. 1.– Кн. 22.– Л. 275 об.;
- 77 Bielski J. Op. cit.– S. 178.
- 78 Жерела...– Т. 8.– С. 68-74; Rps. Kórnik. 1539.– 49.
- 79 Acta grodzkie i ziemskie.– Lwów, 1884.– Т. 10.– S. 164.
- 80 ЦДАЛ.– Ф. 132.– Оп. 1.– 27.

- ⁸¹ AGAD.– Metryka Koronna.– 137.– F. 426 v.– 427 (документ надав для використання П. М. Кулаковський).
⁸² Listy...– S. 22-23.
⁸³ Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. 1.– С. 39, 41.
⁸⁴ *Hejdensztejn R.* Op. cit.– S. 362.
⁸⁵ Dział rękopisów Biblioteki Czartoryjskich w Krakowie (далі – Rps. Czart.).– 95.– S. 199-200.
⁸⁶ Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. 1.– С. 45.

Розділ третій

- ¹ Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. 1.– С. 44-46.
² Там же.– С. 49, 38-43.
³ *Bielski J.* Op. cit.– S. 188; *Hejdensztejn R.* Op. cit.– S. 317.
⁴ Listy...– S. 23.
⁵ *Łubieski S.* Op. cit.– S. 24; *Bielski J.* Op. cit.– S. 188; *Hejdensztejn R.* Op. cit.– S. 317.
⁶ AGAD.– AR V.– 11074.– S. 4.
⁷ *Łubieski S.* Op. cit.– S. 24.
⁸ *Litterae nuntiorum Apostolicarum historiam Ucrainae illustrantes.*– P. 337-338.
⁹ *Пекалід С.* Про Острозьку війну проти низових // Українські гуманісти епохи Відродження.– К., 1995.– С. 69-71.
¹⁰ *Bielski J.* Op. cit.– S. 189; *Łubieski S.* Op. cit.– S. 24; *Hejdensztejn R.* Op. cit.– S. 317; AGAD.– AR V.– 11074.– S. 4; Listy...– S. 26.
¹¹ Listy...– S. 26.
¹² *Пекалід С.* Вказ. праця.– С. 71.
¹³ AGAD.– AR V.– 11074.– S. 4.
¹⁴ Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. 1.– С. 53-56; Listy...– S. 24-25.
¹⁵ AGAD.– AR V.– 11074.– S. 4a, Listy...– S. 26.
¹⁶ Ibid.– AZ.– 703.– 11.
¹⁷ Ibid.– 12.
¹⁸ Ibid.– 262.– S. 6; Listy...– S. 27.
¹⁹ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси.– Т. 7.– С. 190.
²⁰ AGAD.– AZ.– 262.– S. 7; Listy...– S. 27.
²¹ *Bielski J.* Op. cit.– S. 190; *Łubieski S.* Op. cit.– S. 25; *Hejdensztejn R.* Op. cit.– S. 318.
²² *Стороженко А. В.* Стефан Баторий...– С. 307-309.
²³ *Volumina legum.*– Т. 2.– S. 344.
²⁴ Listy...– S. 28-29.

- 25 AGAD.– AZ.– 222.– S. 10.
- 26 Listy...– S. 29-30.
- 27 Селянський рух на Україні 1569-1647 pp.– С. 12-18.
- 28 Крикун М. Г. Питання чисельності населення Правобережної України другої половини XVI – середини XVII ст. в радянській історіографії // Вісник Львівського університету. Серія історична.– Львів, 1980.– Вип. 16.
- 29 Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК).– Ф. 25.– Оп. 1.– 38, 504.
- 30 Там же.– 39, 40, 505, 506.
- 31 Там же.– 40, 506.
- 32 Там же.– 42, 508.
- 33 Там же.– 43, 509.
- 34 Там же.– 44, 510.
- 35 Селянський рух на Україні 1569-1647 pp.– С. 387-399.
- 36 Rps. BUW.– 46.– F. 46 v.
- 37 Jabłonowski A. Ukraina // Źródła dziejowe.– Т. 22.– S. 134-135.
- 38 ЦДІАК.– Ф. 25.– Оп. 1.– 44, 510.
- 39 Там же. – 44. – Л. 537 зв.
- 40 Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. 1.– С. 58-61.
- 41 Там же.– С. 56.
- 42 AGAD.– Zbior dokumentów papierowych.– 4008.– S. 1.
- 43 Listy...– S. 39.
- 44 Грушевський М. С. Матеріали...– С. 30; Кулаковський П. М. Нові матеріали...– С. 63–64.
- 45 Грушевський М. С. Матеріали...– С. 11-21.
- 46 Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. 1.– С. 63-65.
- 47 Історія Української РСР у 8 т. 10 кн.– К., 1979.– Т. 1.– Кн. 2.– С. 219.
- 48 Hejdensztejn R. Op. sit.– S. 318.

Розділ четвертий

- 1 Памятники дипломатических сношений...– Т. 1.– Стлб. 1282.
- 2 Там же.
- 3 Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек.– СПб., 1842.– Т. 2.– С. 43-44; Соловйов С. М. История России.– Кн. 4.– Т. 7.– С. 238.
- 4 Барвінський Є. Вказ. праця.– С. 14; Documente privitoare de la istoria Romanilor.– Bucuresti, 1880.– Т. 3.– 1.– P. 36-40.

- ⁵ Исторические связи...– Т. 1.– С. 199.
- ⁶ Памятники дипломатических сношений...– Т. 1.– Стлб. 1435.
- ⁷ Барвінський Є. Вказ. праця.– С. 21-24.
- ⁸ Listy...– S. 32.
- ⁹ AGAD.– AZ.– 651.– 15.
- ¹⁰ Macurek J. Zápaz Polska a Habsburku o přístup k Černému moři na sklonku 16 stol. – Praha, 1931. – S. 5.
- ¹¹ AGAD.– AZ.– 222.– S. 7.
- ¹² Ibid.– AR V.– 6123.– S. 10.
- ¹³ AGAD.– AZ.– 234.– 28.03.1594.
- ¹⁴ Listy...– S. 32-33.
- ¹⁵ Bielski J. Op. cit.– S. 210; Łubiński S. Op. cit.– S. 34; Hejdensztejn R. Op. cit.– S. 321.
- ¹⁶ Антонович М. Вказ. праця.– С. 47.
- ¹⁷ Барвінський Є. Вказ. праця.– С. 24.
- ¹⁸ AGAD.– AZ.– 637.– 12.01.1594.
- ¹⁹ Ibid.– AR V.– 13855.– 26.02.1594; Archiwum domu Sapiehow.– Т. 1.– S. 81.
- ²⁰ Заклинський К. Вказ. праця.– С. 7, 34-35; Барвінський Є. Вказ. праця.– С. 4-7; Грушевський М. С. Історія України-Руси.– Т. 7.– С. 199; Антонович М. Вказ. праця.– С. 47.
- ²¹ AGAD.– AZ.– 651.– 15.
- ²² Дневник Эриха Ляссоты. – С. 173.
- ²³ Грушевський М. С. Історія України-Руси.– Т. 7.– С. 197.
- ²⁴ Дневник Эриха Ляссоты.– С. 147-148.
- ²⁵ Habsburgs and Zaporozhian cossacks.– P. 21-26.
- ²⁶ Hejdensztejn R. Op. cit.– S. 321; Łubiński S. Op. cit.– S. 35-36.
- ²⁷ РГАДА. – Ф. 123.– Оп. 1.– Кн. 20.– Л. 403.
- ²⁸ Дневник Эриха Ляссоты.– С. 168-169.
- ²⁹ Listy...– S. 52.
- ³⁰ Барвінський Є. Вказ. праця.– С. 26-31.
- ³¹ РГАДА. – Ф. 79.– Оп. 1.– Кн. 23.– Л. 139 об.-140.
- ³² AGAD.– AZ.– 3036.– S. 334; Listy...– S. 42.
- ³³ AGAD.– AZ.– 3036.– S. 335.
- ³⁴ Materiały do dziejów piśmiennictwa Polskiego.– Warszawa, 1900.– Т. 1.– S. 305-307.
- ³⁵ Listy...– S. 64-65.
- ³⁶ Nalewayka do króla...– S. 214.
- ³⁷ Дневник Эриха Ляссоты.– С. 183.
- ³⁸ AGAD.– AZ.– 193.– S. 8.

- ³⁹ Ibid.– 651.– 15.
- ⁴⁰ *Плохий С. Н.* Папство и Украина.– С. 62-63; *Pierling P. Rački F.* Komulovica izvještaj i listovi o poslanstvu njegovu u Tursku, Erdeli, Moldavsku i Polsku // *Starine.*– Zagreb, 1882.– 14.– S. 97-98.
- ⁴¹ *Антонович М.* Вказ. праця.– С. 52-53; *Плохий С. Н.* Папство и Украина.– С. 62-63; *Pierling P. Rački F.* Оп. cit.– S. 100-101.
- ⁴² *Chronologia Polska.*– Warszawa, 1957.– S. 324.
- ⁴³ *Дневник Эриха Ляссоты.*– С. 181-182.
- ⁴⁴ Там же.– С. 154-155.
- ⁴⁵ AGAD.– AZ.– 697.– 26.04.1594; Ibid.– 273.– S. 75; Archiwum domu Radziwiłłów.– Т. 1.– S. 90.
- ⁴⁶ *Listy...*– S. 52.
- ⁴⁷ AGAD.– AZ.– 193.– S. 8.
- ⁴⁸ *Listy...* – S. 51-53.
- ⁴⁹ РГАДА.– Ф. 123.– Оп. 1.– Кн. 21.– Л. 308 об.
- ⁵⁰ Там же.– Столбцы.– 1594.– № 1.– Л. 128.
- ⁵¹ Там же.– Кн. 21.– Л. 198 об.
- ⁵² *Дневник Эриха Ляссоты.*– С. 167.
- ⁵³ *Nalewayka do króla...*– S. 214.
- ⁵⁴ AGAD.– AZ.– 3036.– S. 338; Archiwum Jana Zamojskiego.– Warszawa, 1913.– Т. 3.– S. 359.
- ⁵⁵ Ibid.– 672.– 26.06.1594.
- ⁵⁶ *Исторические связи...*– Т. 1.– С. 191.
- ⁵⁷ *Pierling P. Rački F.* Оп. cit. – S. 101.
- ⁵⁸ *Дневник Эриха Ляссоты.*– С. 183-184.
- ⁵⁹ Там же.– С. 170, 173.
- ⁶⁰ *Барвінський Є.* Вказ. праця.– С. 25-26; Памятники дипломатических сношений...– СПб., 1852.– Т. 2.– Стлб. 17-18.
- ⁶¹ *Дневник Эриха Ляссоты.* – С. 174.
- ⁶² *Антонович М.* Вказ. праця.– С. 32-44.
- ⁶³ Памятники дипломатических сношений...– Т. 2.– Стлб. 369.
- ⁶⁴ *Дневник Эриха Ляссоты.*– С. 177.
- ⁶⁵ Памятники дипломатических сношений...– Т. 2.– Стлб. 369.
- ⁶⁶ Там же. – Стлб. 22.
- ⁶⁷ AGAD.– AZ.– 228.– S. 11; Ibid.– AR V.– 13855.– 3.04.1594; Archiwum domu Sapiehów.– Т. 1.– S. 86.
- ⁶⁸ *Дневник Эриха Ляссоты.*– С. 163.
- ⁶⁹ *Bielski J.* Оп. cit.– S. 212-219; *Hejdensztejn R.* Оп. cit.– S. 322-323; AGAD.– AZ.– 126.– S. 95-97 (Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки НАН України ім. В. Стефаника (далі – ВР ЛНБ). –

Бав. 1069 V.– Л. 19 зв.); Татари на Червоній Русі // Правда.– 1867.– 17.– С. 134-136.

⁷⁰ AGAD.– AR V.– 17966.– 10.07.1594.

⁷¹ *Hejdensztejn R.* Оp. cit.– С. 323-324.

⁷² Татари на Червоній Русі.– С. 136.

⁷³ *Nalewayka do króla...*– С. 214-215.

⁷⁴ *Pierling P. Rački F.* Оp. cit.– С. 101.

⁷⁵ *Грабовецький В. В.* Нові документи...– С. 68; *Антонович М.*

Вказ. праця.– С. 101; *Documente privitoare...*– Т. 12.– С. 9.

⁷⁶ *Nalewayka do króla...*– С. 215.

⁷⁷ *Ibid.*

⁷⁸ *Антонович М.* Вказ. праця.– С. 101; *Pierling P. Rački F.* Оp. cit.–

С. 108; *Архив ЮЗР.*– Ч. 3.– Т. 1.– С. 67.

⁷⁹ AGAD.– AZ.– 688.– 20.09.1594.

⁸⁰ *Ibid.*– 17.09.1594.

⁸¹ *Антонович М.* Вказ. праця.– С. 57.

⁸² *Дневник Эриха Ляссоты.*– С. 154; *Listy...*– С. 53-54; *Исторические связи...*– С. 201; *Documente privitoare...*– Т. 1.– 1.– Р. 459; *Ibid.*– Т. 11.– Р. 413.

⁸³ *Pierling P. Rački F.* Оp. cit.– С. 108.

⁸⁴ *Антонович М.* Вказ. праця.– С. 58, 101; *Documente privitoare...*– Т. 12.– Р. 16.

⁸⁵ *Памятники дипломатических сношений...*– Т. 2.– Стлб. 1-38.

⁸⁶ *Hejdensztejn R.* Оp. cit.– С. 324.

⁸⁷ AGAD.– AZ.– 126.– С. 98; ВР ЛНБ.– Бав. 1069 V.– Л. 19 зв.

⁸⁸ *Барвінський Є.* Вказ. праця.– С. 14, 18.

⁸⁹ AGAD.– AZ.– 672.– 23.07.1594.

⁹⁰ *Ibid.*– 863.– С. 89.

⁹¹ *Hejdensztejn R.* Оp. cit. – С. 326; *Bielski J.* Оp. cit. - С. 224; *Documente privitoare...*– Т. 3.– 2.– Р. 70; *Ibid.*– Т. 12.– Р. 21-22.

⁹² *Антонович М.* Вказ. праця.– С. 61.

⁹³ *Исторические связи...*– Т. 1.– С. 243.

⁹⁴ *Bielski J.* Оp. cit.– С. 225; *Антонович М.* Вказ. праця.– С. 62.

⁹⁵ *Nalewayka do króla...*– С. 215; *Hejdensztejn R.* Оp. cit.– С. 327; AGAD.– AR V.– 17966.– 29.11.1594; *Антонович М.* Вказ. праця.– С. 63; *Кулиш П. А.* История воссоединения Руси.– Т. 2.– С. 93.

⁹⁶ *Hejdensztejn R.* Оp. cit.– С. 326-329; *Барвінський Є.* Вказ. праця.– С. 19.

⁹⁷ AGAD.– AR V.– 17966.– 29.11.1594.

⁹⁸ *Заклинський К.* Вказ. праця.– С. 25; *Кулиш П. А.* История

воссоєдинення Руси.— Т. 2.— С. 429-431; *Przewodnik naukowy i literacki*.— 1879.— Т. 8.— С. 874; *Hejdensztejn R.* Op. cit.— С. 340.

⁹⁹ История Венгрии.— М., 1971.— Т. 1.— С. 370.

¹⁰⁰ Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов. — Киев, 1980.— С. 71.

¹⁰¹ *Заклинський К.* Вказ. праця.— С. 25.

¹⁰² AGAD.— AZ.— 3028.— С. 19.

¹⁰³ AGAD.— AZ.— 3028.— С. 19; Исторические связи...— Т.1.— С. 207.

¹⁰⁴ *Кулиш П. А.* История воссоединения Руси.— Т. 2.— С. 433.

¹⁰⁵ *Nalewayka do króla*...— С. 216.

¹⁰⁶ *Антонович М.* Вказ. праця.— С. 71-72; *Кулиш П. А.* История воссоединения Руси.— Т. 2.— С. 429-433; *Listy*...— С. 61-62.

¹⁰⁷ *Chronologia Polska*.— С. 324.

¹⁰⁸ *Nalewayka do króla*...— С. 216.

¹⁰⁹ AGAD. — AR V. — 1082. — С. 254.

¹¹⁰ *Hejdensztejn R.* Op. cit.— С. 340-341; Исторические связи...— Т. 1.— С. 208.

¹¹¹ AGAD.— AR V.— 1082.— С. 262.

¹¹² *Заклинський К.* Вказ. праця.— С. 28.

¹¹³ Исторические связи...— Т. 1.— С. 208.

¹¹⁴ *Мохов Н. А.* Очерки истории молдавско-русско-украинских связей.— С. 78.

¹¹⁵ *Nalewayka do króla*...— С. 216; AGAD.— AR V.— 1082.— С. 262; *Ibid.*— 13855.— 1.06.1595; *Archiwum domu Radziwiłłów*.— С. 219-220.

¹¹⁶ AGAD.— AZ.— 3028.— С. 16;

¹¹⁷ *Заклинський К.* Вказ. праця.— С. 30; *Nalewayka do króla*...— С. 216.

¹¹⁸ AGAD.— AR V.— 1082.— С. 266.

¹¹⁹ *Заклинський К.* Вказ. праця.— С. 31.

¹²⁰ *Hejdensztejn R.* Op. cit.— С. 341; *Bielski J.* Op. cit.— С. 236; *Archiwum domu Radziwiłłów*.— С. 117; AGAD.— AR V.— 18434.— 93 .

¹²¹ *Historia dyplomacji polskiej*.— Т. 2.— С. 73-74; *Hejdensztejn R.* Op. cit.— С. 329-332, 341-342, 343-349, 351-353; *Sas J.* Układy o ligę przeciw Turcom za Zygmunta III // *Przegląd powszechny*.— 1899.— 63.— С. 192-199;

¹²² *Hejdensztejn R.* Op. cit.— С. 349.

¹²³ *Nalewayka do króla*...— С. 216.

¹²⁴ AGAD.— AZ.— 222.— С. 25.

¹²⁵ *Listy*...— С. 76-77; Исторические связи...— С. 231.

¹²⁶ AGAD.— AR V.— 1082.— С. 327; ВР ЛНБ.— Ф. 116.— 36.— С. 117.

Розділ п'ятий

- ¹ Listy...– S. 39.
- ² Гуслистый К. До історії брацлавського повстання в 90-х рр. XVI ст.– С. 161.
- ³ AGAD.– AZ.– 697.– 26.04.1594.
- ⁴ Źródła dziejowe.– Т. 21.– S. 396-397.
- ⁵ ЦДІАК.– Ф. 25.– Оп. 1.– 49.– Л 73 зв., 93, 96 зв., 910 зв. (Архів ЮЗР.– Ч. 3.– Т. 1.– С. 77–87, 95, 138); Там же. – Л. 403 зв. Широ дякую І. О. Кіку за проведену звірку оригіналів документів і кваліфікований висновок, що ім'я Семерин згадується лише у першому із перелічених документів.
- ⁶ Акты, относящиеся к истории Западной Руси.– СПб., 1851.– Т. 4.– С. 173.
- ⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.– СПб., 1863.– Т. 1.– С. 259.
- ⁸ Listy...– S. 65; Nalewayka do króla...– S. 218.
- ⁹ AGAD.– AR II.– 319.– S. 1; Ibid.– AR V.– 13368.– S. 1.
- ¹⁰ Мищик Ю. А. Незнаний лист Наливайка // Старожитності.– 1995.– № 5–6.– С. 9.
- ¹¹ Баркулабовская летопись // Полное собрание русских летописей.– М., 1975.– Т. 32.– С. 182; Пекалїд С. Вказ. праця.– С. 71.
- ¹² Грушевський М. С. Історія України-Руси.– Т. 7.– С. 218.
- ¹³ Історія українського війська.– Львів, 1992.– С. 178.
- ¹⁴ Франко І. Я. Зібрання творів у 50-ти томах.– Т. 42.– С. 537; Т.– 35.– С. 178; Т. 36.– С. 376.
- ¹⁵ Bielski J. Op. cit.– S. 281.
- ¹⁶ Życia świętych i ludzi sławnych w Polsce // Rps. Czart.– 1266.– P. 140-141, 161-162.
- ¹⁷ Nalewayka do króla...– S. 215.
- ¹⁸ Николайчик Ф. Указ. соч.– С. 526; Доманицький В. Вказ. праця.– Т. 60.– С. 24; та ін.
- ¹⁹ Василенко Н. П. Очерки по истории Западной Руси и Украины.– Киев, 1916. – С. 232; Смолий В. А. Указ. соч.– С. 141; Rolle J. A. (Dr. Antoni) Op. cit.– S. 116; Sprawy i rzeczy ukrainskie. – Lwów, 1914. – S. 14.
- ²⁰ AGAD.– AZ.– AR II.– 319.– S. 1.
- ²¹ Nalewayka do króla...– S. 215.
- ²² Леонтович Ф. И. Указ. соч. // Журнал Министерства юстиции.– 1907.– № 6.– С. 251.
- ²³ Nalewayka do króla...– S. 214.

- 24 Яковенко Н. М. Вказ. праця.– С. 255.
- 25 Дневник Эриха Ляссоты.– С. 183-184.
- 26 AGAD.– AZ.– 651.– 15.
- 27 Ibid.– 273.– S. 65; Listy...– S. 42-43.
- 28 Listy – S. 65.
- 29 AGAD.– AZ.– 709.– 4. 06.1594.
- 30 Ibid.– 688.– 23.
- 31 Ibid.– 672.– 26.06.1594.
- 32 Ibid.– AZ.– 3036.– S. 13.
- 33 Грабовецький В. В. Нові документи...– С. 68.
- 34 Там же.– С. 71.
- 35 Там же.– С. 69-70.
- 36 AGAD.– AZ.– 663.– 20.07.1594.
- 37 Ibid. – 42/1.– 7. 08.1594.
- 38 Грабовецький В. В. Нові документи...– С. 68.
- 39 Bielski J. Op. cit.– S. 225; Pamiętniki Jakuba Pszonki.– Lwów, 1874.– S. 24; Дневник Федора Эвлашевского // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.– К., 1896.– Вып. 2.– С. 32.
- 40 Доманицький В. Вказ. праця.– Т. 61.– С. 61; Грушевський М. С. Історія України-Руси.– Т. 7.– С. 207.
- 41 Nalewayka do króla...– S. 215.
- 42 Антонович М. Вказ. праця.– С. 56.
- 43 Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. 1.– С. 67.
- 44 Там же.– С. 67.
- 45 AGAD.– AZ.– 688.– 17.09.1594.
- 46 Ibid.– 20.09.1594.
- 47 Ibid. - 18.09.1594.
- 48 Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. 1.– С. 68.
- 49 Крикун М. Г. До історії повстання Северина Наливайка // Український археографічний щорічник.– К., 1993.– Т. 2.– С. 158.
- 50 AGAD.– AZ.– 863.– S. 87-88.
- 51 Bielski J. Op. cit.– S. 225.
- 52 Грушевський М. С. Матеріали...– С. 10.
- 53 Bielski J. Op. cit.– S. 225.
- 54 Кулиш П. А. Материалы для истории воссоединения Руси. – М., 1877.– Т. 1.– С. 20.
- 55 AGAD.– AZ.– 863.– S. 88.
- 56 Ibid.– 229.– S. 1; Listy...– S. 59.
- 57 AGAD.– AZ.– 229.– S. 1-2; Listy...– S. 59-60.
- 58 Антонович М. Вказ. праця.– С. 102.

- 59 Кулиш П. А. История воссоединения Руси.— Т. 2.— С. 431.
60 Барвінський Є. Вказ. праця.— С. 19.
61 AGAD.— AZ.— 153.— S. 2.
62 Ibid.— 863.— S. 89.
63 Akta grodzkie i ziemskie.— Lwów, 1884.— Т. 10.— С. 170.
64 Bielski J. Op. cit.— С. 223.
65 Цит. за: Антонович М. Вказ. праця.— С. 69.
66 Кулиш П. А. История воссоединения Руси.— Т. 2.— С. 433.
67 Там же.
68 Антонович М. Вказ. праця.— С. 76.
69 Кулиш П. А. История воссоединения Руси.— Т. 2.— С. 435.
70 AGAD.— AR V.— 1082.— S. 262.
71 Ibid.— 13855.— 1.06.1595; Archiwum domu Radziwiłłów.— S. 219-220.
72 Nalewayka do króla...— S. 216.
73 AGAD.— AR II.— 289.— S. 1.
74 Ibid.— 286.— S. 1.
75 Ibid.— AR IV.— Teka 22.— Koperta 291.— S. 11.
76 Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси.— Вильно, 1870.— Т. 7.— С. 64-65.
77 AGAD.— AR IV.— Teka 22.— Koperta 291.— S. 13.
78 Ibid.— AR V.— 1082.— S. 265.
79 Ibid.— 13368.— S. 1.
80 Ibid.— AR IV.— Teka 22.— Koperta 291.— S. 11-12.
81 К истории восстания Наливайко // Киевская старина.— 1896.— октябрь.— С. 3-4.
82 Listy...— S. 63-64.
83 AGAD.— AZ.— 3036.— S. 29; Из переписки Запорожья с польскими вельможами // ЧИОНЛ.— 1906. — № 19.— Вып. 2.— С. 68.
84 Грабовецький В. В. Гавриленко В. О. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні.— К., 1971.— Вип. 1.— С. 205.
85 AGAD.— AZ.— 687.— 12.01.1596.
86 ЦДІАК.— Ф. 25.— Оп. 1.— 43, 509.
87 Там же.— 44, 510.
88 Там же.— 45, 513.
89 Там же.
90 Там же.— 46, 514.
91 Там же.— 48, 516.
92 Там же.— 49.

- ⁹³ Селянський рух на Україні 1569-1647 рр.– С. 593-415.
- ⁹⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси.– Т. 7.– С. 270.
- ⁹⁵ *Hejdensztejn R.* Op. cit.– S.327.
- ⁹⁶ Собеский Я. Дневник Хотинского похода // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.– Вып. 2.– С. 90.
- ⁹⁷ *Hejdensztejn R.* Op. cit.– S. 363.
- ⁹⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси.– Т. 7. – С. 215.
- ⁹⁹ *Rps. Czart.*– 2255 (O rozruchach i buntach kozackich w latach 1593-1594).– S. 33.
- ¹⁰⁰ Грушевський М. С. Матеріали...– С. 11-13, 14-15, 19-21.
- ¹⁰¹ Кулаковський П. М. Нові матеріали...– С. 64.
- ¹⁰² *Listy*...– S. 66.

Розділ шостий

- ¹ *Rps. Kórník.*– 1539.– 29.
- ² Памятники дипломатических сношений...– Т. 2. – Стлб. 368-369.
- ³ Дневник Федора Эвлашевского.– С. 32.
- ⁴ *Nalewayka do króla.*...– S. 216.
- ⁵ ЦДІАК.– Ф. 25.– Оп. 1.– 48.– Л. 403 зв.-404.
- ⁶ Там же.– 49.– Л. 98 зв.
- ⁷ Там же.– 62.– Л. 792 зв.
- ⁸ Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. 1.– С. 69-71.
- ⁹ *AGAD.*– *AZ.*– 222.– S. 27.
- ¹⁰ *Ibid.*– *AR II.*– 319.– S. 1.
- ¹¹ *Ibid.*– *AR V.*– 1082.– 24.10.1595.
- ¹² Дневник Федора Эвлашевского.– С. 32.
- ¹³ *AGAD.*– *AR V.*– 18434.– 91.
- ¹⁴ *Ibid.*– *AR IV.*– *Teka* 35.– *Koperta* 508.– 81.
- ¹⁵ *Bielski J.* Op. cit.– S. 254; *AGAD.*– *AR II.*– 322.– S. 1; Дневник Федора Эвлашевского.– С. 32. *AGAD.*– *AZ.*– 687.– 12.01.1596;
- ¹⁶ *Ibid.*– *AZ.*– 3036.– S. 19;
- ¹⁷ *AGAD.*– *AR V.*– 13368.– S. 1.
- ¹⁸ *Ibid.*– *AZ.*– 3036.– S. 19.
- ¹⁹ *Bielski J.* Op. cit.– S. 254; Дневник Федора Эвлашевского.– С. 32.
- ²⁰ *Rps. Kórník.*– 1539.– 30.
- ²¹ *AGAD.*– *AZ.*– 687.– 12.01.1596.
- ²² *Ibid.*– *AR II.*– 323.– S. 1.
- ²³ *Ibid.*– 343.– S. 1.

- ²⁴ Жерела...– Т. 8.– С. 76.
- ²⁵ AGAD.– AR II.– 324.– S. 1.
- ²⁶ Российская национальная библиотека в Санкт-Петербурге Отдел рукописей (далі – ОР РНБ).– Ф. 971.– Авт. 234.– № 142 (публікацію документів цієї збірки в російському перекладі див.: К истории движения Наливайко // Исторический архив. – 1956.– № 2.– С. 147-153).
- ²⁷ AGAD.– AR V.– 1901.– S. 47.
- ²⁸ Дневник Федора Эвлашевского.– С. 33; Баркулабовская летопись.– С. 182; *Мелешко В. И.* Могилев в XVI – середине XVII в.– Минск, 1988.– С. 205.
- ²⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России.– СПб., 1851.– Т. 4.– С. 173.
- ³⁰ Центральний державний архів Білорусії.– Ф. 1817.– Оп. 1.– 4.– Л. 14 зв.-15.
- ³¹ Там же.– Л. 46, 19, 26, 30, 50, 51.
- ³² Там же.– Л. 5 зв.
- ³³ ОР РНБ.– Ф. 971.– Авт. 234.– № 142, 143.
- ³⁴ AGAD.– AR II.– 358.– S. 1.
- ³⁵ ОР РНБ.– Ф. 971.– Авт. 234.– № 144.
- ³⁶ Там же.– № 145; Баркулабовская летопись.– С. 182.
- ³⁷ *Bielski J.* Op. cit.– S. 254.
- ³⁸ AGAD.– AR V.– 13855.– 02.1596; Archiwum domu Sapiechów.– Т. 1.– S. 126.
- ³⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.– СПб., 1863.– Т. 1.– С. 259-260.
- ⁴⁰ AGAD.– AZ.– 234.– 24.01.1596.
- ⁴¹ Ibid.– 3036.– S. 17.
- ⁴² Ibid.– 687.– 12.01.1596.
- ⁴³ Памятники дипломатических сношений...– Т. 2.– С. 294.
- ⁴⁴ AGAD.– AR V.– 1901.– S. 48.
- ⁴⁵ Ibid.– 2043.– S. 19.
- ⁴⁶ Ibid.– AR II.– 358.– S. 1-2.
- ⁴⁷ Ibid.– AR V.– 2043.– S. 23.
- ⁴⁸ Ibid.– AZ.– 687.– 12.01.1596.
- ⁴⁹ Rps. Kórnik.– 289.– S. 127; AGAD.– AZ.– 3036.– S. 17; Ibid.– 234.– 24.01.1596; Ibid.– AR V.– 1082.– 26.12.1595; Ibid.– S. 289; Ibid.– 2043.– S. 25, 27; Ibid.– AR IV.– Teka 35.– Koperta 508.– 84.
- ⁵⁰ AGAD.– AZ.– 692.– 26.
- ⁵¹ Nalewayka do króla...– S. 217.

- 52 Listy...– S. 66.
- 53 AGAD.– AZ.– 234.– 24.01.1596.
- 54 Listy...– S. 65-66.
- 55 AGAD.– AR V.– 18434.– 92.
- 56 Ibid.– AZ.– 3036.– S. 20.
- 57 Nalewayka do króla...– S. 218.
- 58 Archiwum domu Sapiehów.– T. 1.– S. 128.
- 59 AGAD.– AR II.– 339.– S. 1; Ibid.– AR V.– 1901.– S. 60-62.
- 60 Bielski J. Op. cit.– S. 280; Archiwum domu Radziwiłłów.– S. 44-45.
- 61 Nalewayka do króla...– S. 216-218.
- 62 AGAD.– AR II.– 339.– S. 1.
- 63 Ibid.– AZ.– 234.– 24.01.1596.
- 64 Archiwum domu Radziwiłłów.– S. 42; AGAD.– AR IV.– Teka 35.– Koperta 508.– 85, 83, 84.
- 65 AGAD.– AR V.– 1901.– S. 54, 63; Ibid.– AR II.– 328.– S. 10.
- 66 Ibid.– AR II.– 343.– S. 1; Ibid.– 345.– S. 1; Ibid.– AR V.– 18434.– 94.
- 67 Archiwum domu Sapiehów.– T. 1.– S. 131.
- 68 Archiwum domu Radziwiłłów.– S. 42.
- 69 AGAD.– AZ.– 838.– S. 3.
- 70 Ibid.– AR. II.– 337.– S. 1-4.
- 71 Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. 1.– С. 77-83, 133-134, 137-140.
- 72 Мицик Ю. А. Незнаний лист Наливайка.– С. 9.
- 73 Ibid.– AZ.– 3036.– S. 22; Ibid.– 832.– S. 1; Ibid.– 838.– S. 1; Ibid.– AR V.– 18434.– 94.
- 74 Свидетельство современника о Наливайко // Киевская старина.– 1895.– февраль.– С. 54.
- 75 Ibid.– AZ.– Teka 35.– Koperta 508.– 83.
- 76 Ibid.– AZ.– 3036.– S. 302.
- 77 Archiwum domu Radziwiłłów.– S. 43.
- 78 AGAD.– AZ.– 838.– S. 1.
- 79 Жерела...– Т. 8.– С. 83.
- 80 AGAD.– AR V.– 18434.– 93.
- 81 Pisma Stanisława Żółkiewskiego.– Lwów, 1861.– S. 151.
- 82 Цит. за: Антонович М. Вказ. праця.– С. 85.
- 83 Pamiętniki Jakuba Pszonki.– S. 23.
- 84 Publikacja // Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego.– Kraków, 1858.– S. 1-34; Winkler W. Projekt biskupa Wereszczyńskiego regularnej armji polskiej na kresach // Przegląd powszechny.– Kraków, 1922.– S. 120-125.
- 85 Антонович М. Вказ. праця.– С. 104-106; 89-92.

- 86 AGAD.– AR V.– 1901.– S. 62, 63.
87 Ibid.– AZ.– 234.– 24.01.1596.
88 Rps. Kórnik.– 1539.– 43.
89 Жукович П. Н. Указ. соч.– С. 157-158.
90 Кулиш П. А. История воссоединения Руси.– Т. 2.– С. 438-439.
91 Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. 1.– С. 77, 83.
92 Archiwum domu Radziwiłłów.– S. 44.
93 AGAD.– AR V.– 18434.– 92; Archiwum domu Radziwiłłów.– S. 115.
94 Антонович М. Вказ. праця.– С. 95, 108.
95 ЦДІАЛ.– Ф. 52.– Оп. 2.– 23.– С. 1251-1255.
96 ЦДІАК.– Ф. 25.– Оп. 1.– 49.– Л. 88.
97 Там же.– 509.– № 572.
98 Кулаковський П. М. Нові матеріали...– С. 68-73.
99 Listy...– S. 73.
100 ЦДІАК.– Ф. 25.– Оп. 1.– 49.– Л. 915-916 зв.
101 Там же.– Л. 154 зв.-155.
102 Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. 1.– С. 57-82.
103 Dyaryusze sejmowe r. 1597 // Scriptores rerum polonicarum.– Kraków, 1907.– Т. 20.– S. 101.
104 Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. 1.– С. 118; див. також С. 75-77, 86-94, 97-98, 106-122.
105 Archiwum domu Sapiechów.– Т. 1.– S. 303-306.
106 Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. 1.– С. 77.
107 Polski Słownik Biograficzny.– Kraków, 1937.– Т. 3.– S. 13.
108 AGAD.– AZ.– 651.– 15.
109 Антонович М. Вказ. праця.– С. 102, 103; Bielski J. Op. cit.– S. 210.
110 Tomkiewicz W. Kozaczyzna Ukrainna.– Lwów, 1939.– S. 19.
111 Стороженко А. В. Стефан Баторий...– С. 256-276.
112 Новицкий И. П. Князья Ружинские // Киевская старина.– 1882.– апрель.– С. 67-68.
113 Bielski J. Op. cit.– S. 276; AGAD.– AZ.– 671.– 4.04.1596.
114 Доманицький В. Причинки до історії повстання Наливайка // ЗНТШ.– Львів, 1901.– Т. 40.– С. 1-6.
115 Rps. Kórnik.– 1539.– 43.
116 AGAD.– AR IV.– Teka 35.– Koperta 508.– 83.
117 ЦДІАК.– Ф. 25.– Оп. 1.– 48, 49, 516.
118 AGAD.– AZ.– 401.– S. 1.
119 Hejdensztejn R. Op. cit.– S. 363.
120 AGAD.– AR IV.– Teka 35.– Koperta 508.– 81.

- ¹²¹ Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. 1.– С. 101-105.
- ¹²² Listy...– S. 80.
- ¹²³ Archiwum domu Sapiehow.– Т. 1.– S. 125.
- ¹²⁴ AGAD.– AR II.– 328.– S. 1-19; Жерела...– Т. 8.– С. 76.
- ¹²⁵ AGAD.– AR II.– 330-344; Rps. Kórnik.– 1539.– 39.
- ¹²⁶ Жерела...– Т. 8.– С. 77-82, 84; AGAD.– AR IV.– Teka 35.–
Koperta 508.– 86.
- ¹²⁷ AGAD.– AR II.– 357.– 1-17.
- ¹²⁸ Жерела...– Т. 8.– С. 85-89.
- ¹²⁹ Там же.– С. 78-79; Archiwum domu Sapiehow.– Т. 1.– S. 126.
- ¹³⁰ Bielski J. Op. cit.– S. 249.
- ¹³¹ AGAD.– AZ.– 234.– 24.01.1596; OP PHB.– Ф. 971.– Авт. 234.–
Л. 341.
- ¹³² AGAD.– AR V.– 2043.– S. 30.
- ¹³³ Ibid.– AZ.– 275.– 23.01.1596.
- ¹³⁴ Wimmer J. Wojsko i skarb Rzeczypospolitej w schyłku XVI i w
pierwszej połowie XVII wieku // Studia i materiały do Historii wojско-
wości.– Warszawa, 1968.– Т. 14.– Cz. 1.– S. 15-16.
- ¹³⁵ Archiwum domu Sapiehow.– Т. 1.– S. 126, 128.
- ¹³⁶ AGAD.– AR V.– 18434.– 92; Archiwum domu Radziwiłłow.–
S. 115.
- ¹³⁷ Dział rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagellońskiego (далі –
Rps. Jagell.).– 3596.– Т. 2.– F. 141 v.
- ¹³⁸ AGAD.– AZ.– 868.– S. 135.
- ¹³⁹ Ibid.– 688.– 10.02.1596.
- ¹⁴⁰ Rps. Jagell.– 3596.– Т. 1.– F. 141 v.
- ¹⁴¹ Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. 1.– С. 84-86.
- ¹⁴² Rps. Jagell.– 3596.– Т. 1.– F. 156 v.
- ¹⁴³ AGAD.– AZ.– 228.– S. 15.
- ¹⁴⁴ Listy...– S. 68.
- ¹⁴⁵ Ibid.– S. 67; AGAD.– AR V.– 18434.– 94.

Розділ сьомий

- ¹ AGAD.– AZ.– 692.– 27.
- ² Listy...– S. 68.
- ³ Кулиш П. А. История воссоединения Руси.– Т. 2.– С. 437-438;
Bielski J. Op. cit.– S. 262; Hejdensztejn R. Op. cit.– S. 364.
- ⁴ Bielski J. Op. cit.– S. 262-263; Hejdensztejn R. Op. cit.– S. 365.
- ⁵ Listy...– S. 69.

- ⁶ Ibid.– S. 74.
- ⁷ Ibid.– S. 71, 74; AGAD.– AZ.– 3036.– S. 25.
- ⁸ Listy...– S. 70-71, 74-75; AGAD.– AR II.– 345.– S. 1; *Hejdensztejn R.* Op. cit.– S. 366.
- ⁹ AGAD.– AZ.– 3036.– S. 27; Из переписки Запорожья с польскими вельможами // ЧИОНЛ.– 1906.– № 19.– Вып. 2.– С. 68-69.
- ¹⁰ AGAD.– AZ.– 261.– S. 12-16; *Стороженко А. В.* Стефан Баторий...– С. 314-319.
- ¹¹ AGAD.– AZ.– 3036.– S. 23; Rps. Jagell. – 3596.– T. 1.– F. 161-161 v.; *Hejdensztejn R.* Op. cit.– S. 366; Listy...– S. 74.
- ¹² Listy...– S. 75-76.
- ¹³ Rps. Jagell. – 3596.– T. 1.– F. 162 v.-163.
- ¹⁴ Ibid.– F. 161 v.-162; AGAD.– AZ.– 3036.– S. 24.
- ¹⁵ Listy...– S. 79; *Bielski J.* Op. cit.– S. 263; *Hejdensztejn R.* Op. cit.– S. 367-368.
- ¹⁶ *Hejdensztejn R.* Op. cit.– S. 368-369; *Bielski J.* Op. cit.– S. 263-264; Listy...– S. 79-80.
- ¹⁷ *Kronika Pawła Piaseckiego.*– Kraków, 1870.– S. 131.
- ¹⁸ *Archiwum domu Radziwiłłów.*– S. 45-46; *Антонович М.* Вказ. праця.– С. 106.
- ¹⁹ *Bielski J.* Op. cit.– S. 264.
- ²⁰ *Volumina legum.*– V. 2.– P. 364.
- ²¹ *Кулаковський П. М.* Нові матеріали...– С. 64-67.
- ²² AGAD.– AR II.– 348.– S. 1; Ibid.– 348 b.– S.1.
- ²³ *Bielski J.* Op. cit.– S. 264; AGAD.– AZ.– 228.– S. 18.
- ²⁴ *Pisma Stanisława Żółkiewskiego.*– S. 149; *Hejdensztejn R.* Op. cit.– S. 370.
- ²⁵ *Bielski J.* Op. cit.– S. 265; *Pisma Stanisława Żółkiewskiego.*– S. 150.
- ²⁶ *Hejdensztejn R.* Op. cit.– S. 372.
- ²⁷ *Pisma Stanisława Żółkiewskiego.*– S. 150; *Hejdensztejn R.* Op. cit.– S. 372.
- ²⁸ *Жерела...*– Т. 8.– С. 89.
- ²⁹ Там же.– С. 90; *Bielski J.* Op. cit.– S. 276; *Pisma Stanisława Żółkiewskiego.*– S. 150-151.
- ³⁰ *Жерела...*– Т. 8.– С. 90; *Bielski J.* Op. cit.– S. 277.
- ³¹ *Bielski J.* Op. cit.– S. 276-277.
- ³² *Доманицький В.* Вказ. праця // ЗНТШ.– Львів, 1904.– Т. 62.– С. 113.
- ³³ *Górski K.* *Historia jazdy polskiej.*– S. 6, 33.
- ³⁴ *Яковенко Н.М.* Вказ. праця.– С. 112-113.

- 35 AGAD.– AR II.– 13855.– 17.07.1594.
- 36 *Bielski J.* Op. cit.– S. 279.
- 37 *Górski K.* *Historia artylerii polskiej.*– Warszawa, 1902.– S. 82.
- 38 *Новицкий И. П.* *Князья Ружинские // Киевская старина.*– 1882.– апрель.– С. 69.
- 39 *Rolle J. A. (Dr. Antoni).* *Trzy opowiadania historyczne.*– Lwów, 1880.– S. 190.
- 40 *Жерела...*– Т. 8.– С. 91; *Bielski J.* Op. cit.– S. 278; *Hejdensztejn R.* Op. cit.– S. 377.
- 41 *Bielski J.* Op. cit.– S. 280.
- 42 *Hejdensztejn R.* Op. cit.– S. 378.
- 43 *Жерела...*– Т. 8.– С. 92.
- 44 *Кулиш П. А.* *История воссоединения Руси.*– Т. 2.– С. 438; ЦДІАК.– Ф. 25.– Оп. 1.– 50.– Л. 581.
- 45 *Hejdensztejn R.* Op. cit.– S. 377.
- 46 *Грушевський М. С.* *Матеріали...* – С. 11-21, 25-30; *Кулаковський П. М.* *Нові матеріали...*– С. 64–72.
- 47 *Wójcik Z.* *Dzikie pola w ogniu.*– Warszawa, 1968.– S. 45.
- 48 *Rps. Jagell.*– 3596.– Т. 2.– F. 142-142 v.
- 49 *Listy...*– S. 83.
- 50 AGAD.– AZ.– 3036.– S. 26.
- 51 *Жерела...*– Т. 8.– С. 92.
- 52 *Zycia świętych i ludzi sławnych w Polsce // Rps. Czart.*– 1266.– S. 141; *Грушевський М. С.* *Історія України-Руси.*– Т. 7.– С. 581; *Hejdensztejn R.* Op. cit.– S. 378; *Zimorowicz J.* *Pisma do dziejów Lwowa.*– Lwów, 1899.– S. 152; *Bielowski A.* *Łoboda i Nalewajko // Tygodnik illustrowany.*– Warszawa, 1861.– 118.– S. 252; *Rolle J. A. (Dr. Antoni)* Op. cit.– S. 195.
- 53 ЦДІАЛ.– Ф. 52.– Оп. 1.– 714.– С. 828-835; *Леп'яко С. А.* *Северин Наливайко у Львові // Жовтень.*– 1987. – № 3.– С. 82-84.
- 54 AGAD.– AR V.– 13855.– 25.07.1596; *Archiwum domu Sapiehów.*– Т. 1.– S. 139.
- 55 AGAD.– AR V.– 18434.– 97.
- 56 *Ibid.*– 14653.– 29.02.1597.
- 57 *Цит. за: Антонович М.* *Вказ. праця.*– С. 94.
- 58 *Bielski J.* Op. cit.– S. 281; *Kronika Pawła Piaseckiego.*– S. 131.
- 59 AGAD.– AR V.– 1082.– S. 304.
- 60 *Антонович М.* *Вказ. праця.*– С. 94-98, 108-110.
- 61 *Там же.*– С. 109;
- 62 *Костомаров Н. И.* *Указ. соч.*– С. 281.

- ⁶³ Свидетельство современника о Наливайко.– С. 55: *Grondski S. Historia Belli Cossaco-Polonico.*– Pest, 1789.– P. 28.
- ⁶⁴ Антонович М. Вказ. праця.– С. 96, 109-110; *Archiwum domu Sapiechów.*– Т. 1.– S. 144
- ⁶⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России.– Т. 4.– С. 173.
- ⁶⁶ *Archiwum domu Radziwiłłów.*– S. 46.
- ⁶⁷ *Rps. Kórnik.*– 1539.– 43.
- ⁶⁸ *AGAD.*– AR V.– 1082.– S. 304.
- ⁶⁹ *Rps. Kórnik.*– 1539.– 43; ОР ГПБ.– Ф. 971.– Авт. 234.– № 135.
- ⁷⁰ *Akta grodzkie i ziemskie.*– Lwów, 1909.– S. 100.
- ⁷¹ Цит. за: Антонович М. Вказ. праця.– С. 98.
- ⁷² *Rps. Kórnik.*– 1539.– 43.
- ⁷³ *Bielski J.* Op. cit.– S. 281; *Wielewicki J. Dziennik spraw domu zakonnego O.O. Jezuitów u s.Barbary w Krakowie od r.1579 do r.1599* // *Scriptores rerum Polonicarum.*– Kraków, 1861.– Т. 7.– S. 235 ; *Голубев С. Т.* Указ. соч.– С. 64.
- ⁷⁴ *AGAD.*– AR V.– 1082.– S. 331.
- ⁷⁵ Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. 1.– С. 131.
- ⁷⁶ *Volumina legum.*– Т. 2.– S. 364.
- ⁷⁷ Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. 1.– С. 131.

Розділ восьмий

- ¹ Акты, относящиеся к истории Западной Руси.– СПб., 1851.– Т. 4.– С. 159.
- ² *Голубев С. Т.* Указ. соч.– С. 48.
- ³ *Verificatia niewinności* // Архив ЮЗР.– К., 1887.– Ч. 1.– Т. 7.– С. 326-327.
- ⁴ *Examen obrony* // Архив ЮЗР.– К., 1914.– Ч. 1.– Т. 8.– Выпуск 1.– С. 642.
- ⁵ *Arhiwum domu Sapiechów.*– Т. 1.– S. 438.
- ⁶ Диаруш Афанасия Филипповича // Памятники полемической литературы в Западной Руси (Русская историческая библиотека.– Т. 4.).– СПб., 1878.– Кн. 1.– Стлб. 96.
- ⁷ *Arhiwum domu Sapiechów.*– Т. 1.– S. 315, 339, 442, 458, 475; *Examen obrony.*– S. 581.
- ⁸ *Жерела...*– Т. 8.– С. 91.
- ⁹ *Лифос* // Архив ЮЗР.– К., 1893.– Ч. 1.– Т. 9.– С. 49.
- ¹⁰ *Antelenchus* // Архив ЮЗР.– К., 1914.– Ч. 1.– Т. 8.– Выпуск 1.– С. 725.

- ¹¹ Rps.Czart.– 1266.– S.141; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси.– Т. 7.– С. 581.
- ¹² Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.).– К., 1988.– С. 231.
- ¹³ *Жукович П. Н.* Указ. соч.–С. 349.
- ¹⁴ *Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець.– К., 1971.– С. 102, 130.
- ¹⁵ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.– К., 1988.– С. 77; Ця фраза відсутня у варіанті рукопису, виданому *В. І. Ульяновським* і *Н. М. Яковенко* (Київський літопис першої чверті XVII ст. // *Укр. іст. журнал.*– 1989.– № 2, 5).
- ¹⁶ *Франко І. Я.* Зібрання творів у 50-ти томах.– Т. 36.– С. 376–391.
- ¹⁷ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси.– Т. 7.– С. 218.
- ¹⁸ Tzry poselstwa Ławrina Piesioczińskiego 1601-1603 (szkicz historyczny przez *K. Pułaski*) // *Przewodnik naukowo-literacki.*– 1911.–S. 654.
- ¹⁹ Arhiwum domu Sapiehów.– Т. 1.– S. 304.
- ²⁰ Pisma Stanisława Żółkiewskiego.– S. 183.
- ²¹ Памятники дипломатических сношений Московского государства с польско-литовским государством (1598-1608) (Сборник Русского исторического общества.– Т. 137.).– СПб., 1912.– С. 352.
- ²² AGAD.– AR V.– 1082.– S. 327; ВР ЛНБ ім. В. Стефаника.– Ф. 116.– № 36.– 26.07.1598.
- ²³ *Ульяновский В. И.* Лжедмитрий I в связи с историей Украины и Киева: Указатель.– К., 1990.– С. 14.
- ²⁴ Цит. за: *Крип'якевич І. П.* Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630-х років // ЗНТШ. – Львів, 1913.– Т. 117-118.– С. 76.
- ²⁵ *Наливайко Д. С.* Відгомін боротьби українських козаків з шляхетсько-католицькою експансією наприкінці XVI – в першій половині XVII ст. у Західній Європі // *Середні віки на Україні.*– К., 1971.– Випуск 1.– С. 58, 60.
- ²⁶ Rps. Kórnik.– 36389.– F. 321 v.
- ²⁷ *Собеский Я.* История Хотинского похода 1621 года // *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.*– К., 1896.– Выход 2.– С. 90.
- ²⁸ *Жерела...*– Т. 8.– № 121.
- ²⁹ *Дневник Симеона Окольского* // *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.*– Выход 2.– С. 220.
- ³⁰ Свидетельство современника о Наливайко.– С. 54-55.
- ³¹ Sprawy i rzeczy ukraińskie. Materiały do dziejów kozaczyzny i hajdamaczyzny (wyd. *F. Rawita-Gawroński*).– Lwów, 1914.– S. 121.

³² Цит. за: *Мицик Ю. А.* Джерела для вивчення історії антифеодальної боротьби українського народу наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР // *Архіви України.*– 1986.– № 5.– С. 57.

³³ Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией.– СПб., 1841.– Т. 2.– С. 145.

³⁴ Там же.– С.154 (Оригінали цих документів зберігаються в архіві С.-Петербурзького відділення Інституту Історії РАН. Колекція *С. В. Соловйова.*– Картон 2.– № 201, 232, 233).

³⁵ Памятники дипломатических отношений древней России с державами иностранными.– СПб., 1852.– Т. 2.– Стлб. 294, 369.

³⁶ Акты Московского государства.– СПб., 1890.– Т. 1.– С. 99.

³⁷ Там же.– С. 114.

³⁸ Там же.– С. 115,122.

³⁹ Архив ЮЗР.– Ч. 3.– Т. 1.– С. 142.

⁴⁰ *Крман Даниель.* Подорожній щоденник // *Жовтень.*– 1988.– № 1.– С. 95.

⁴¹ *Мордовцев Д. А.* Политические движения русского народа. Гайдаматчина.– СПб., 1870.– С. 276.

⁴² Запорожская старина.– Харьков, 1834.– Т. 1.

⁴³ Див.: *Франко І. Я.* Зібрання творів у 50-ти томах.– Т. 42.– С. 476.

⁴⁴ *Охріменко П. П.* Перекази та легенди про місце останньої битви Наливайка // *Народна творчість та етнографія.*– 1988.– № 5.– С. 35-39.

⁴⁵ *Rulikowski E.* Dawni drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepra // *Ateneum.*– Warszawa, 1878.– 4.– S. 73.

⁴⁶ Архив ЮЗР. – К.,18 .– Ч. 7.– Т. 3.– С. 314; AGAD.– *Arhiwum Skarbu Coronnego.*– Dział 56.– К. 27 (подав *П. М. Кулаковський*).

⁴⁷ *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce.– Lwów, 1923.– Т. 1.– S. 297.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Аарон Тіран 8, 108, 116, 118, 120,
123-126, 129

Алекберли М. 246

Анна 54

Анпилогов Г. 252

Антонович В. 13-15, 245, 249

Антонович М. 6, 21, 43, 102, 113,
120, 122, 142, 158, 180, 243, 250,
252, 255-258, 260, 261, 264, 265,
268, 269

Апинович О. 25, 249

Артюшевський О. 246

Багінський 186

Баран 68

Барвінський Є. 6, 18, 100, 245,
254-256, 257, 261

Байбуза Тихон 143

Бантшиш-Каменський Д. 13, 245

Баторій Сигізмунд див.

Сигізмунд Баторій

Баторій Стефан див. Стефан
Баторій

Бевзо О. 270

Бекеш 99, 209

Бельовський А. див. *Bielowski A.*

Бельський Й. див. *Bielski J.*

Бистрицький 62

Білик Іван 68

Боболя Андрій 221

Богушевич 191

Бойко І. 25, 249

Бона 51

Бояновський Ян 8, 152, 163, 232

Буйвид Михайло 166, 168, 169

Булига див. Курцевич-Булига
Дмитро

Бурмистр Богуш (Наливайко) 236

Бутович Семен 159

Вакер Матвій 95-97

Валіцький 97

Варкоч Микола 95

Василенко Н. 246, 259

Василович Гнат 218

Великий А. 6, 243

Вельямінов Михайло 114, 235

Верещинський Йосиф 8, 19, 60,
64, 67, 81, 82, 84, 98, 103, 105,
110, 180-182, 190, 199, 200, 202,
212

Вержбовський Ф. 7, 244

Верховецький Матиш 105

Вернік 209

Винар Л. 6, 21, 244, 248

Висоцький 187

Вишневецькі 11, 33, 73, 85, 90,
212

Вишневецький Михайло 208, 209,
212

Вишневецький Олександр 8, 52,
63, 65-68, 76-82, 88

Волконський Григорій 232

Волович Ярош 117

Вороницький Петро 17, 188

Вороиницький Януш 188

Вуйцік З. див. *Wójcik Z.*

Габсбурги 93, 96, 98

Гавриленко В. 244, 261

- Ганський Андрій 188
 Гелройт Флоріан 177, 188
Гейденштейн Р. див. *Hejdensztejn R.*
 Гембіцький 222
 Генкель Якуб 103
 Гербурт Микола 54, 55
 Годунов Борис 8, 60, 95
Голобуцький В. 246
Голубев С. 19, 246, 269
Гордон Л. див. *Gordon L.*
 Горностай Єронім 47, 55, 190, 209
Грабовецький В. 6, 142, 243, 244, 257, 260, 261
Граб'янка Г. 12
 Грибовський 140
Грицкевич А. 246
 Грумбах Вільгельм 43
Грушевський М. 13, 19, 20, 28, 65, 79, 102, 134, 142, 157, 158, 231, 245, 246, 249, 250, 252-255, 259-261, 268, 270
 Гулевич Василь 89, 187, 188, 227
 Гулевич Михайло 89, 187
 Гулевич Олександр 17, 188
 Гульський Станіслав 8, 63, 118, 139, 141, 144, 145
 Гульський Ян 63
 Гуменицький Охрім 192
 Гурський 209
Гурський К. див. *Górski K.*
 Гусак 68
Гуслистый К. 6, 244, 259
- Данилович Ян 195, 209, 217
 Дашко 89
 Детиницький 187
Демин О. 247, 250
 Демкович 124
 Денис 68
 Дідовичі-Трипільські 187
 Дибовський Станіслав 167
 Добромирські 141
Довнар-Запольський М. 30, 249
- Доманицький В.* 19, 142, 210, 246, 259, 260, 265, 267
 Дрейк Френсіс 36
 Друцький-Горський Юрій 188, 231
 Дударенко 237
 Дука 220
 Дука Миско 206
- Евлашевський Федір 142
- Єремія Могила 128, 162
- Жебжидовський Ян 209, 221, 222
 Жолкевський Станіслав 8-10, 16, 19, 23, 54, 71, 74, 90, 100, 103-105, 109, 116, 138, 149, 153, 180, 187, 192, 195-199, 202-210, 213-215, 217, 218, 223, 228, 231, 233, 234, 241
Жукович П. 19, 230, 246, 265, 270
- Заболоцький Антон 89
 Заброда 237
 Загоровський Андрій 49
 Загоровський Олександр 49
 Загоровський Федір 49, 50, 53, 59
Заклинський К. 18, 100, 245, 255, 257, 258
 Замойські 7
 Замойський Ян 7-9, 46-49, 52, 55, 71, 78, 81, 96, 98-100, 106, 111, 117, 121, 122, 128, 129, 133, 138, 139, 144-148, 160, 162, 169, 170-173, 180, 182, 188-190, 194, 195, 197, 200, 210, 218, 219, 224, 241
 Заславський Януш 195, 210, 214
 Збараські 85
 Збараський Януш 8, 48, 50, 139, 145, 188
 Зікінген Фраиц 43
- Іванов Андрій 232
 Іванович Кашко 168

- Івашко (I) 220
 Івашко (II) 220
 Іконніков В. 7, 244
- Йоичинський 134, 135, 218, 229, 231
- Каетаіо Генріх 220
 Казі-Гірей 104
 Калиновський Мартин 118, 135, 136, 140-142
 Карл XII 237
 Каманин И. 246
 Камеиский 187
 Катан Антон 187
 Катерина II 37
 Керкербарт Йоган 219
 Кіку І. О. 259
 Кизим 62
 Кисіль Адам 234
 Климент VIII 8, 95
 Кміта Павло 188
 Ковальський М. 7, 244
 Ковачовський 209
 Козловський 207
 Колмовський Григорій 163
 Комулович (Комулео) Олександр 95, 96, 107, 108, 112, 118, 120-122
 Копреєва Т. 6, 244
 Корецкий Юхим 178
 Корзон Т. див. *Korzon T.*
 Корноух Семен 104
 Коршоловський 186, 220
 Косинська Шесна 51
 Косинські 50-52
 Косинський Адам 51
 Косинський Криштоф 8, 13-16, 22, 31, 49, 50, 52, 53, 55-60, 62-64, 67-69, 72, 74-81, 89, 91, 92, 97, 98, 106, 133, 149, 154, 156, 161, 163, 180, 183, 185, 187, 190, 226, 231, 232-235, 237, 238
 Косинський Ленарт (I) 50, 51
 Косинський Ленарт (II) 51
 Косинський Леонард 52
 Косинський Павло 51
 Косинський Троян 51
 Косинський Ян 51
 Кособуцький 186, 220
 Костомаров М. 13, 15, 16, 245, 268
 Котельницький Григорій 236
 Котляр Н. 247
 Кремпський Криштоф 52, 206, 213, 214
 Кречкович Іван 77
 Кривошия 164
 Крикун М. 21, 247, 253, 260
 Крип'якевич І. 134, 270
 Крмай Даніель 236, 271
 Кулаковський П. 21, 250, 252-254, 262, 265, 267, 268, 271
 Куліш П. 6, 13, 16, 17, 42, 134, 240, 245, 250, 251, 257, 258, 260, 261, 265, 266, 268
 Кунцевич Йосафат 229, 230
 Курцевич-Булига Дмитро 58, 59, 97, 98
- Ле Іван 134
 Леонтович Ф. 249, 259
 Лепшені 209
 Леп'яко С. 247, 268
 Лжедмитрій I 232, 235
 Ліковський Е. див. *Likowski E.*
 Лобода Григорій (Архорій) 8, 10, 14, 92, 97, 99, 100, 102, 109, 122, 124-126, 128, 146, 147, 149, 150, 154, 158-160, 169-173, 176-178, 182, 192, 193, 199, 203, 206-208, 213, 216, 230, 231, 237
 Лукаріс Кирило 232
 Лукомський С. 12
 Лясота Еріх 6, 10, 103, 109, 110, 112-114, 116, 121
 Мазепа Іван 242
 Максиміліан 103, 126, 130, 199, 216

- Максимович М. 13, 245
 Максимович Овсій 167
 Маласчинський 183
 Маркевич М. 13, 245
 Марко 198
 Мартинко 164
 Маско 154
 Масло 129
 Матвій 96
 Мацурик Й. див. *Macurek J.*
 Мелешко В. 263
 Менжинский В. 251
 Мешковський Ян 142, 173, 174, 176
 Микошинський Богдан 97, 110
 Микитка 220
 Микулинський Іван 145
 Миско 206
 Мицик Ю. 7, 21, 133, 244, 259, 264, 271
 Мицько 187
 Михай Хоробрий 8, 124, 130
 Михайлина П. 246
 Мишко Д. 21, 134, 247
 Мітла 232
 Могила Єремія див. Єремія Могила
 Модзалевський В. 246
 Мойзеш Фелікс 162, 216
 Мордовцев Д. 271
 Мохов Н. 246, 258
 Мурат III 112
 Наливайки 135, 136, 227, 228
 Наливайко (I) 235
 Наливайко (II) 236
 Наливайко Д. 270
 Наливайко Дем'ян 135-137, 178, 184, 228, 229, 233
 Наливайко Олена 135
 Наливайко Семерій (Северин, Северіян, Семен, Семерин, Шимон) 6-10, 12-16, 19, 21, 41, 92, 99, 106-108, 110-113, 116-118, 120-126, 129, 132-147, 149, 150, 152, 157, 158, 160-164, 166-178, 180, 182-188, 190-193, 196-199, 203, 204, 206-208, 213, 214, 216, 218-223, 226-238
 Нетоцаєв В. 247
 Немцевич Я. див. *Nietcewicz J.*
 Нечковський Криштоф 217
 Никифор 226, 229, 230
 Никифоров Василь 116
 Ничипор 116
 Ніколайчик Ф. 15, 16, 245, 259
 Новицкий И. 265, 268
 Огінський Богдан 207, 210
 Озарович Антон 168
 Окольський Симеон 233, 234
 Оливка 220
 Оржельський Станіслав 222
 Оришовський Ян 19, 47, 48, 57, 62, 97, 121, 122, 124, 147, 189, 190
 Осовський Яків 54, 62, 63, 188, 231
 Островський 186, 220
 Острозькі 11, 33, 55, 63, 65-68, 70-77, 85, 88-91, 98, 102, 106-108, 133, 137, 138, 141, 148, 149, 185, 212, 232
 Острозький Костянтин (Василь-Костянтин) 8, 11, 12, 14-16, 54-60, 65-68, 70, 71, 73, 74, 76, 77, 81, 87, 88, 91, 98, 106-108, 112, 124, 133, 135-137, 149, 150, 158, 177, 182-185, 195, 196, 212, 216, 221-223
 Острозький Олександр 55, 60, 75, 91
 Острозький Януш 8, 52, 55, 57-59, 70, 73-75, 82, 89, 90, 97, 98, 107, 129, 163, 186, 188, 189, 195
 Остряниця Яків 234, 235
 Охріменко П. 271

- Павловський 186, 220
 Павлюк (Бут Павло) 234
 Панашенко В. 247
 Папроцький Б. 41
 Пафнутій 226
 Пашницький 187
 Пекалід Симон 75, 133, 253, 259
 Пеленський Я. 22, 248
 Пельчинський 186
 Періович Левон 159
 Підвисоцький Каспар 124, 217
 Підгородецький Л. див.
Podhorodecki L.
 Підкова Іван 234
 Піотроконський 222
 Пісочинський Лаврін 145, 231
 Пітирим 237
 Плешиневський 209
 Плоський 187
 Плохій С. 21, 244, 247, 256
 Повідай Л. див. *Powidaj L.*
 Полоус Федір 8, 54, 151, 152
 Порембінський Станіслав 163
 Порицький 209
 Поршнев Б. 25, 249
 Потій Іпатій 228
 Потоцький Стефан 209
 Потоцький Якуб 54, 107, 118, 139,
 141, 144, 145, 153, 196, 207-209
 Претвич Якуб 54, 57, 63, 70, 77,
 147, 217
 Прохаска А. див. *Prochaska A.*
 Пшонка Я. 142
 Пугачов Омелян 237
 Пшерембські 209
 П'ясецький П. 205, 219
- Рада Гаврило 217
 Радзивілл Альбрехт 234
 Радзивілли 7, 164, 170, 178
 Радзивілл Криштоф 7-9, 71, 99,
 150, 151, 153, 166-170, 172, 173,
 182, 193, 195, 218, 219
- Радзивілл Миколай Криштоф
 164, 168, 176, 221
 Радзивілл Станіслав 177
 Раковський 98
 Ратомський Лаврін 67, 68
 Резван Стефан див. Стефан Резван
 Рибінський 186
 Рігельман О. 12, 245
 Рогачовський Андрій 54
 Рознер І. 21, 247
 Ролле Й.А.(Доктор Антоні) див.
Rolle J. A.
 Ростопча 177
 Рудольф II 8, 96, 103, 108, 113,
 120, 126, 216
 Ружинські 33
 Ружинський Кирик (Кирило) 82,
 105, 124, 190, 199, 202-204, 206,
 208, 209, 212, 223
- Сагайдачний Петро 241
 Сакович Касіяні 228
 Сандаровський Матияш 187
 Сангушко-Кошерський 186
 Сапега Лукаш 231
 Сапега Ян 235
 Сапега Лев 8, 9, 150, 169, 192,
 218, 228, 229, 235
 Сас Й. див. *Sas J.*
 Сасько див. Федорович Сашко
 Селява Антін 229
 Семашко Олександр 34, 180, 192
 Сергійчук В. 247
 Семерейко 134
 Серчик В. див. *Serczyk W.*
 Сигізмунд II Август 37, 38, 40, 51
 Сигізмунд Баторій 124, 125
 Сигізмунд III Ваза 6, 8, 40, 48,
 54, 62, 63, 89, 135, 146, 151, 174,
 193, 194, 206, 223, 230, 233
 Синан-паша 128
 Скумін Федір 164, 222
 Сладовський 209

Служка Миколай 193
 Слуцький Остафій 188
 Смолій В. 4, 247, 259
 Смотрицький Мелетій 81
 Снятовський 81
 Собеський Ян 209
 Собеський Якуб 157, 233, 263, 270
 Соліковський Дмитро 107
 Солепський 68
 Солмський 62
 Соловьев С. В. 271
 Соловьев С. М. 252, 254
 Солоневський Стефан 187
 Софонович Ф. 12
 Спітек Йордан 99, 190, 221
 Стефан Баторій 23, 38, 40, 46,
 49, 67, 102, 130, 137, 159, 188,
 189, 193, 200
 Стефан Резван 125, 126, 128
 Стороженко О. 6, 18, 246, 250,
 253, 265, 267
 Стороженко Н. 250
 Страшко В. 87
 Стронський З. див. *Stroński Z.*
 Струсь Юрій 63, 90, 109, 131,
 132, 150, 153, 199, 207-209, 219
 Тарнавський 209
 Тарновський Андрій 190
 Тарновський Ян 209, 221, 222
 Татаринець 198
 Терлецькі 184
 Терлецький Кирило 177, 178, 184
 Тиський Іван 187
 Тикович (Тищеніко) Роман 145
 Тишковський К. див. *Tyszkowski K.*
 Томкевич В. див. *Tomkiewicz W.*
 Тур Никифор 159
 Улаїницький 209
 Ульяновський В. 270
 Фаларіс 19

Федоров Матвій 62, 63
 Федорович Сашко (Сасько,
 Попович) 8, 62, 116, 153, 154,
 177, 199, 202, 203, 205, 206
 Фієдров 209
 Філіпович Афанасій 228
 Флоря Б. 247, 252
 Франко І. 19, 134, 231, 246, 259,
 270, 271
 Халецький Дмитро 167
 Хейзинга Й. 249
 Хлопицький Станіслав 8, 98, 102,
 103, 107, 108, 113, 116, 120, 137,
 147, 188, 189
 Хмельницький Богдан 16, 79, 239
 Хованець Ч. див. *Chowaniec Cz.*
 Хоробрий Михайл див. Михайл
 Хоробрий
 Хоткевич Єронім 164, 166
 Хоткевич Карл 206, 209
 Цурковський 144
 Чановицький Войтех 48, 49, 54, 63
 Чарнковський 209
 Чарновський І. див. *Czarnowski I.*
 Чорторійський Юрій 89, 177
 Чолханський 187
 Чорний Клим 129
 Шайноха К. див. *Szajnocha K.*
 Шалевський 81
 Шаула Матвій 8, 14, 129, 176-
 178, 199, 202, 203, 205, 206, 214,
 216, 220
 Шекера І. 247
 Шиленький Федір 187
 Шкарпетка 220
 Шульга Яцко 187
 Шостак 203, 214, 220
 Щесний Гербурт 209

- Яблоновський О. див. Jabłonowski A.
 Яворницький Д. (Эварницкий Д.)
 18, 246
 Яголковський Михайло 187
 Язловецький Микола 8, 48, 55,
 63-65, 69, 109, 111, 121, 122,
 144, 209
 Яким 206
 Яковенко Н. 4, 21, 247, 252, 260,
 267, 270
 Яковинський 62
 Якубович В. 246
 Яновський 186
 Яцик Петро 7
- Bielowski A. 23, 248, 268
 Bielski J. 6, 10, 22, 54, 65, 99, 102,
 134, 142, 146, 169, 190, 204, 205,
 209, 210, 214, 215, 219, 243, 250-
 253, 255-269
 Boniecki A. 52, 251
 Boratynski L. 248
 Broel-Plater W.S. 243
- Chowaniec Cz. 24, 249
 Czarnowski I. 23, 248
- Gordon L. 22, 248
 Górski K. 23, 248-250, 267, 268
 Grondski S. 269
- Halecki O. 251
 Hejdensztejn R. 6, 10, 17, 19, 22,
 45, 71, 92, 102, 157, 204, 205,
 207, 214, 215, 243, 250, 251, 253-
 258, 262, 265-268
 Hurmuzaki E. 243
- Jabłonowski A. 23, 39, 42, 248,
 249, 254
 Jorga N. 243
- Korzon T. 238, 271
- Likowski E. 23, 248
 Łubiński S. 249, 253, 255
- Macurek J. 98, 255
- Niemcewicz J. 23, 248
- Pierling P. 256, 257
 Pułaski K. 270
 Podhorodecki L. 23, 248
 Powidaj L. 23, 248
 Prochaska A. 23, 248
- Rački F. 256, 257
 Rawita-Gawroński F. 248, 270
 Rulikowski E. 271
 Rolle J. A. (Dr. Antoni) 23, 248,
 259, 268
- Sas J. 23, 248, 258
 Schottin R. 243
 Serczyk W. 23, 248
 Stroniski Z. 23, 248
 Szajnocha K. 23, 248
- Tomkiewicz W. 23, 24, 189, 248,
 265
 Tyszkowski K. 27, 42, 249
- Welykij A. див. Великий А.
 Wielewicz J. 269
 Wimmer J. 266
 Winkler W. 264
 Wójcik Z. 6, 23, 24, 216, 244, 248,
 249, 268
 Wynar L. див. Винар Л.
- Zimorowicz J. 263

Географічний покажчик

Австрія (Священна Римська імперія) 46, 62, 93, 94, 98, 103, 114, 116, 128
Адріанополь 113

Баба 68, 129
Базавлук 104
Балкани 93, 120
Балканські гори 125
Бар 35, 39, 100, 124, 139, 144, 146, 147, 153
Баркулабів 169
Барська волость 117, 139
Барський повіт 141
Белзьке воєводство 84
Бендери див. Тягин
Березань 111
Березина 141
Берестейське воєводство 193
Бихів 169, 199
Бихівська волость 54
Біла Русь див. Білорусія
Біла Церква 19, 56-59, 64, 70, 89, 90, 99, 128, 199, 202-206, 215
Білгород (Акерман) 46, 99, 100, 109, 111, 112, 124
Білогородка 56
Білорусія (Біла Русь) 7, 63, 147, 151-153, 170, 174, 176, 187, 192, 193, 199, 235
Білоцерківське староство 58
Бобруйськ 54, 151, 152, 164, 166
Бобруйський повіт 171
Богуслав 58
Бориспіль 49, 206

Борисфен див. Дніпро
Брагін 152
Браїлів 125
Брацлав (Брацлавль) 89, 90, 111, 124, 131, 139, 141, 143-146, 149, 150, 175, 198
Брацлавське воєводство 63, 73, 90, 105, 140, 147
Брацлавщина (Східне Поділля) 35, 57, 84, 92, 108, 110, 118, 122, 123, 131, 132, 142, 143, 146, 153, 154, 192
Брест 180
Буг 145, 175

Валахія див. Волощина
Варшава 7, 13, 21, 69-71, 94, 146, 147, 180, 186, 205, 206, 218-220, 231, 237, 238
Васильків 59, 202
Ватікан 21, 45, 93, 96, 128
Велика Слобода 58
Велике Князівство Литовське (ВКЛ, Литовське князівство) 8, 10, 34, 37, 40-42, 50, 71, 99, 150, 151, 153, 163, 166, 170, 171, 173, 174, 176, 177, 181, 193, 199
Велике князівство Руське 182
Венгри див. Угорщина
Венеціанська республіка 93
Висоцьк 177, 178
Вишковське Городище 145
Вишневець 196
Відень 93
Вільно 151, 193, 227, 228

- Вінниця 144, 145, 147, 149, 198, 202
 Вітебський повіт 151
 Волинь 14, 68, 73, 84, 86, 91, 106, 108, 135, 147, 150, 163, 166, 171, 176, 184, 185, 187, 188, 191, 192, 197, 216, 236, 240
 Волинське воєводство 34, 41, 57, 63, 65, 68, 73, 140, 163, 195, 212
 Володарка 49
 Володимир 59, 180
 Володимирський повіт 73
 Волоський шлях 116
 Волиця див. Молдавія, Мультянія
 Галич 117
 Галичина 46, 49, 53, 57, 74, 86, 103, 104, 116, 117, 139, 141, 143, 186, 194, 217, 218, 240
 Гданськ (Данціг) 10, 21, 120, 219
 Гетьманщина 242
 Глиняни 54
 Глуцьк 166
 Головчин 166
 Голубці 197
 Горинь 177
 Городець 177
 Городок 141, 171
 Гострий камінь 204
 Гоша 171
 Губків 141
 Гусятин 135, 136, 140, 141, 142
 Гусятинський ключ 142
 Джурджево 100
 Дніпро (Борисфен) 68, 82, 102, 109, 110, 112, 150, 169, 174, 175, 177, 206-208
 Дністер 46, 111, 118, 120, 123, 124, 175, 195
 Добруджа 100
 Довге Озеро 237
 Долина 117
 Донець 63
 Дороги 164
 Дорогичинський повіт 50
 Дунай 113, 124, 125
 Дубровичі 177, 178
 Дубуя 178
 Європа 18, 94, 114, 120
 Жорнища 154
 Жуків 116
 Журавки 238
 Задніпров'я 200
 Заліщики 116
 Замкова гора 84
 Замостя 161, 162, 180
 Запорожжя (Запороги) 41, 69, 77, 80, 99, 104, 110, 114, 158, 175, 208, 213, 223, 224, 232
 Західна Європа (Захід) 19, 117, 233
 Західна Русь 230
 Західне Поділля 84, 135, 141, 240
 Зіньків 147
 Зіньківська волость 117
 Зіньківський повіт 141
 Івановичі 139
 Ігумен 168
 Ізмаїл 99, 125
 Ісакчі 125
 Іспанія 93
 Каліське воєводство 69
 Калуш 117
 Кам'янець-Подільський (Кам'янець) 108, 121, 134, 147, 148, 153
 Кам'янка 46

- Канада 7
 Канів 30, 56, 80, 89, 97, 206
 Канівське староство 81, 82
 Карлсбург 124
 Карпати (Карпатські гори) 117, 148, 153, 182
 Карпів улус 110
 Кафа 121
 Київ 7, 57, 60, 65, 82, 84, 90, 91, 97, 102, 149, 152, 170, 199, 202, 203, 207, 208
 Київська Русь 40
 Київське воєводство 57, 63, 65, 68, 73, 140, 159, 171, 195, 212
 Київське князівство 200
 Київщина 11, 33, 35, 57, 60, 63-67, 84-86, 90, 92, 147, 149, 153, 155, 170, 171, 188, 192, 199, 202, 223
 Кілія 99, 125
 Клевань 177
 Клецьк 164, 176
 Кобчин (Кобрин) 177
 Козлов (Євпаторія) 46
 Константинополь 113
 Копиль 164, 193
 Корець 171, 197
 Корона Польська див. Польща
 Корсунь 56, 78, 122, 128, 154, 199, 203, 238
 Корсунське староство 238
 "Косинка" 238
 Косинка Боруті (Бісова) 51
 Косинка Лісова 51
 Косинка Стара 51
 Костянтинів (Старокостянтинів) 57, 74, 197
 Кошелиха 237
 Краків 7, 120, 123, 147, 150, 161, 180, 189, 194, 232
 Краківське воєводство 69
 Красне 139
 Кременець 65
 Кременець (Крем'янець) 48, 196, 197
 Крим 94, 95, 110, 121, 122, 144, 194, 200, 241
 Кримське ханство 94, 121
 Крупа 171
 Курнік 7, 8
 Кучманський шлях 116
 Лабунь 177, 178
 Либідь 82
 Литва 152, 180, 183
 Литовська земля 159
 Литовське князівство див. Велике Князівство Литовське
 Литовський край 174
 Лівобережжя Дніпра 181
 Лондон 24
 Лубни (Олександрів) 181, 208, 229, 234, 237
 Луцьк 161, 162, 180, 196, 197
 Луцьке староство 34
 Луцький повіт 73
 Львів 7, 45, 54, 70, 99, 218, 219, 229
 Любельська земля 180
 Любеч 181
 Люблін 185, 219
 Лядське містечко 147
 Ляхва 171, 176
 Малоросія 17
 Мацієвичі 106, 197
 Меджибіж 146
 Межиріччя 171, 192, 197
 Мелихів 218
 Мінськ 7, 151, 193
 Мінський повіт 151, 153, 171
 Могильов 9, 10, 166-170, 191, 236
 Мозир 152
 Мозирський повіт 171, 173
 Молдавія (Волощина, Валахія) 46, 55, 56, 94, 96, 108, 113, 116, 120-126, 128, 130-132, 143, 147-

- 150, 153, 156, 159, 162, 182, 184,
185, 194, 207, 223
Моринці 238
Москва 7, 10, 60, 79, 94, 95, 120,
189
Московія (Московська держава)
94, 104, 114, 169, 206, 208, 232,
235, 241
Мультянія (Волощина, Валахія)
94, 96, 100, 108, 124-126, 152,
232
Московська держава див.
Московія
Мстиславль 181, 236
Наливайка яр 238
“Налєвки” 238
Несвіж 164, 166
Нижнє Придністров'я 139
Низ 20, 32, 47, 78, 91, 100, 208
Нікополь 125
Німеччина 43
Новий Верещин див. Фастів
Новогрудок 151
Новогрудське воєводство 193
Новогрудський повіт 193
Овруч 35, 39, 171
Овручина 177
Олика 177, 178, 197
Ольшаниця 49
Орсова 100
Оршанський повіт 151, 177, 199
Остер 131, 199
Османська імперія див.
Туреччина
Острог 134-136, 228, 231
Остропіль 57, 74, 106, 149, 150, 197
Отовичі 178
Очаків 46, 110, 111, 126
Паволоч 57, 177, 196, 202, 223
Паркани (Прескань) 111
Перекоп 110, 129
Перемишль 188
Переяслав 56, 60, 66, 90, 91, 181,
206-209
Переяславське староство 68
Пиків 56, 128, 150, 188, 198, 202
Підляське воєводство 51
Підляшшя 50-52
Пінськ 170, 171, 177
Пінський повіт 176, 178
Піотрковичі 163, 169-171, 176
Поділля 46-48, 50, 65, 86, 90,
100, 104, 106, 111, 118, 120, 126,
129, 135, 143, 146-148, 150, 153,
195, 196, 217
Подільське воєводство 105, 140,
144, 145, 148
Подунав'є 94, 113, 128
Познанське воєводство 69
Покуття 116
Полісся 82, 153, 171
Поломно 89
Польща (Корона Польська) 6-10,
14, 15, 17, 21, 23, 32, 39, 41, 45,
46, 51, 54, 56, 68, 71, 74, 94-96,
98, 100, 103, 106, 114, 117, 128,
148, 160, 161, 163, 180, 183, 190,
194, 200, 220, 221, 233, 235, 241
Прага 21, 62, 94, 97, 102, 103,
114, 116, 120, 122
Пресбург (Братіслава) 123
Придніпров'я 39, 43, 45, 55, 65,
79, 87, 94, 150, 181, 182, 223,
224, 238, 240, 241
Придністров'я 45, 99, 108, 112,
118, 121
Прилука 198
Прип'ять 151, 170, 176, 177
Причорномор'я 126
Пропойськ 181, 199
Прут 49

- Пустовичі 197
П'ятки 74-76, 88, 89, 183
- Рава-Руська 54
Райки 198
Рим 10, 96, 108, 120, 184, 229
Річ Посполита (РП) 5, 7-9, 11, 23, 27, 36, 40, 43, 45-47, 52, 53, 56, 58, 62, 64, 68-70, 81, 84, 92, 93, 98, 99, 106, 111, 114, 117, 128, 131, 138, 141, 147, 148, 160, 162, 170, 172-174, 181, 182, 190, 192, 194, 195, 203, 210, 215, 217, 221-224, 226-230, 232, 233, 235, 241
Річиця 152, 169, 171, 174, 176
Рогачов 169
Розволовський кїрунт 58
Розволож 49
Рокитне 49, 55, 58, 59
Росія 7, 24, 42, 237
Русь 117, 212
Руське воєводство 84, 140, 222
Руське містечко 147
Русь Польська 158
Рушук 125
- Санкт-Петербург 7
Салків 159
Самбір 117, 161
Сапогів 89
Сатанів 141
Свіслоч 171
Священна Римська імперія див. Австрія
Семиграддя 94, 96, 108, 125, 126, 184
Середнє Придніпров'я 150
Сєрадське воєводство 69
Сині води 199
Сілістрія 125
Січ 6, 10, 103, 104, 110, 112, 116, 137, 242
- Слуцьк 54, 151, 164, 166, 169, 170, 171, 197
Смоленськ 170
Снятин 116
Сокаль 194
Солониця 17, 19, 24, 209, 210, 212, 216, 217, 234, 237, 241
Сороки 46, 100, 123
Софія 125
Сошники 159
Степань 177, 178, 197
Стрий 194
Сула 208, 209, 213, 234
США 6
Східна Європа 43, 154, 242
Східне Поділля див. Брацлавщина
- Теребовля 117, 140-142, 195
Тисмениця 116
Тлусте 141
Трахтемирів 49, 206
Трипілля 64, 205, 206
Троцьке воєводство 150
Трубіж 208
Товмач 116
Томаківки 104
Топорище 171
Туреччина (Османська імперія) 47, 68, 93, 94, 96, 98, 108, 109, 113, 114, 123, 124, 126, 128, 129, 194, 241
Туркачівський пагорб 237
Туров 171, 176
Тягин (Бендери) 45, 46, 99, 100, 111, 112, 118, 124, 125, 129
- Угорська земля 62
Угорщина (Венгри) 74, 98, 99, 102, 103, 109, 117, 122, 126, 128, 129, 148, 150, 161, 163, 182, 183, 186

- Україна 5-7, 12, 13, 16, 17, 20, 21,
23, 24, 28, 35, 37, 43, 45, 63, 64,
66, 67, 69, 72, 73, 78, 82, 85-87,
90, 91, 103-105, 114, 137, 148,
150, 155, 156, 161, 163, 175, 181,
191, 192, 212, 216, 218, 224, 225,
230, 232, 235, 239, 241, 242
- Уяздов 219
- Фастів (Новий Верещин) 57, 64,
110, 202
- Холмська земля 192
- Холмщина 189
- Хотин 148
- Царгород 40, 68
- Цецора 123, 128
- Чарнави 197, 198
- Черемиське містечко 147
- Черкаси 30, 56, 79, 80, 89, 91, 97,
129, 217, 238
- Черкаське староство 81, 82
- Черкащина 238
- Чернігів 68, 170
- Чехія 98, 189
- Чигирин 78
- Чешибіси 116, 117
- Чорне море 102
- Чуднів 56, 59
- Шаргород 129
- Швеція 62
- Юргіїв (Оргєєв) 99, 100, 111
- Яблонове 171
- Ягорлик 111
- Ялтушков 144
- Яновець 57
- Янушполе 89
- Ясси 123, 125, 126

Перелік ілюстрацій

Церква-фортеця у Сутківцях на Поділлі (XVI ст.)	1
Заставка	5
Заставка. Козацька печатка 1595 року	27
Заставка. Герб Київського воєводства	45
Заставка. Герб князів Острозьких	73
Заставка. Герб Молдавії	93
Заставка. Герб Подільського воєводства	131
Заставка. Герб Волинського воєводства	161
Заставка. Герб Польщі	197
Заставка. Козак Мамай	225

Картини

Центральна Україна	2
Розгортання повстання Косинського (середина 1591–1592 рр.)	61
Закінчення повстання Косинського (1593 рік)	83
Молдавські походи козаків (зима-весна 1594 р.)	101
Посольство Еріха Лясоти на Січ (весна–літо 1594 р.)	115
Похід татар через українські землі (травень–липень 1594 р.)	119
Молдавські походи (літо 1594 – весна 1595 рр.)	127
Білоруський рейд Наливайка (жовтень 1595 – лютий 1596 рр.)	165
Козаки на Поліссі (лютий 1596 р.)	179
Воєнна кампанія 1596 р. (лютий–березень)	201
Воєнна кампанія 1596 року (квітень–червень)	211

З м і с т

Огляд джерел і літератури

5

I. Генеза козацько-польського конфлікту

27

II. Початок конфронтації (1591-1592)

45

III. Проба військових засобів (1593)

73

IV. Молдавські походи (1594 – літо 1595)

93

V. Поширення впливу на волості (1594 – літо 1595)

131

VI. Опанування волості (осінь 1595 – зима 1596)

161

VII. Каральна кампанія (лютий – червень 1596)

197

VIII. Сліди пам'яті

225

Післямова

239

Примітки

243

Іменний покажчик

272

Географічний покажчик

279

Перелік ілюстрацій і карт

285